

ОРШИЛ

Сүүлийн жилүүдэд газрын бодлого нь газар болон түүний нөөц баялгийг эдийн засгийн эргэлтэнд эрчимтэй оруулах /техник, эдийн засгийн хүч чадлын хирээр/, газар ашиглалтын үр ашгийг дээд зэргээр нэмэгдүүлэхэд чиглэгдэж ирлээ.

Ялангуяа атар газар эзэмших, услалтын систем барих, байгалийн хадлан бэлтгэх, мал аж ахуйн үйлвэрлэлийг эрчимжүүлэх зэрэгт газрын нөөцийг бүрэн илрүүлэн эзэмших, ой модны нөөцийг үйлдвэрийн аргаар ашиглах, газрын хэвлийн баялгийг олзворлох, боловсруулах зэргээр байгалийн нөөц баялгийг эрчимтэй ашиглаж улс орны нийгэм, эдийн засгийг хөгжүүлэхэд чармайлт тавин ажилласан нь нилээд үр дүнд хүрсэн билээ.

Үүний үр дүнд газар тариалан, малын тэжээлийн үйлдвэрлэл, ой, уул уурхайн салбарын үйлдвэрүүд бие даасан тулгуур салбар болтлоо хөгжсөн нь тухайн үеийн бодлого зорилго хэрэгжиж байсан ч экологийн эерэг, сөрөг үр дагаврыг тооцож судлаагүй орхисон явдал нь байгаль орчинд сөрөг нөлөөлөл үзүүлэх болсон байна. Үйлдвэрлэлийг экологитой хослон хөгжүүлэх арга зам нь Газар зохион байгуулалт, түүний оновчтой төлөвлөлт болно.

Газрын нөөцийг бүрэн дүүрэн, үр ашигтай хэрэглэх нь газар зохион байгуулалтын гол зарчим юм. Одоогийн газар ашиглалт нь тооцоо судалгаа муутай хэт төвлөрсөн нь байгаль-экологийн тэнцвэр алдагдахад хүргэсэн байна. Энэ нь хүн, газар хоёрын язгуур эрх ашиг хүйн холбоог холдуулж, газар эзэнгүйтэх, үнэ цэнээ алдах, дур зоргын хэрэглээ, зарцуулалтыг хүлээн зөвшөөрсөн нийгмийн нөхцөл байдлыг бий болгож байна.

Аймгийн газар ашиглалтын ерөнхий төлөвлөгөөгүйгээр нийгэм эдийн засгийг хөгжүүлэхэд дараахь нөхцөл байдлын төсөөлөл буй болж байна.

- ✦ Хүн амын нутагшил, суурьшил нь хот, тосгоны маягаар суурьших, нэг газар нутагт удаан суух хандлага давамгайлснаас хүн амын нягтран нэг дор бөөгнөрөх, газар элэгдэлд хэт орж тухайн орчин доройтох, нутаг дэвсгэрийн ялгаа ихсэх, зарим нутаг эзэнгүйдэж газрын нийлүүлэлтийн харьцаа алдагдах, үнэ цэнэ буурах зэрэг эсрэг тэсрэг хандлага үүсэх
- ✦ Дэлхийн уур амьсгалын үйл явц, чийг, дулааны горим аажмаар өөрчлөгдөж буй өнөө үед усалгаагүй газар тариалан, хадлан, жимс жимсгэнэ хөгжүүлэх боломж алдагдаж, бэлчээрийн биомассын хэмжээ багасаж, малын тоо толгойг өсгөхөд сөргөөр нөлөөлж, эдийн засгийн хувьд эрчимжиж чадаагүй мал аж ахуйд хүндрэл учирах

- ✦ Орчны нөхцөл, зохицолдлого сайтай нутагт хүн амын төвлөрөл үүсэж, бэлчээр нутагт цөлжилт явагдаж, цөлжсөн нутаг дэвсгэр их хэмжээгээр бий болох.
- ✦ Нөхцөл боломж сайтай нутагт ачаалал ихсэж, малын тоо толгой нэмэгдэж түүнийг эрчимжүүлэх боломж алдагдах, зах хязгаар нутагт эзэнгүйдэл ихсэх
- ✦ Тодорхой бүс нутгуудад ургамлан нөмрөг сийрэгжиж, бэлчээрийн даац, багтаамж багасан, ган зудын аюул нүүрлэх

Үүнтэй уялдан өрхийн, ялангуяа малчдын амьжиргааны түвшин буурах магадлал ихсэнэ.

Байгаль орчин-эдийн засаг-нийгмийн тогтвортой хөгжлийг хангах гол хүчин зүйл нь газар ашиглалт юм.

Иймээс газрын шинэтгэл нь экологийн хувьд хохиролгүй, эдийн засгийн хувьд ашигтай, газар усаа дэмжин тэтгэсэн газар ашиглалтын үр өгөөжийг хөгжүүлэх нь чухал.

Өнөө үеийнхэн газраас хэрэгцээгээ хангахын зэрэгцээ, хойч үеийнхээ ашиг сонирхолыг хамгаалж байхад оршино.

Цаг агаарын байдал тааламжгүй, нийт нутаг дэвсгэрт хуурайшилт, цөлжилтийн нөхцөл хурдастай явагдаж байгаа өнөөгийн нөхцөлд газар ашиглалтыг газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөөг үндэслэн хөгжүүлэх хойшлуулашгүй зорилт болж байна. Эдгээр нөхцөл байдлыг харгалзан Ховд аймгийн удирдлага болон газрын алба аймгийн ГЗБ-ын ерөнхий төлөвлөгөө боловсруулан хэрэгжүүлэх зорилт тавьж энэхүү ажлыг газрын мэргэжлийн байгууллага “Геоботаник”, “Экоговь” ХХК–уудтай ажил гүйцэтгэлийн гэрээ байгуулан 2006-2023 он хүртэлх тус аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг боловсруулах ажлыг гүйцэтгүүлэв.

Аймгийн ГЗБ-ийн төлөвлөгөө боловсруулах ажлыг ГХГЗЗГазар болон аймгийн газрын албанаас боловсруулсан заавар удирдамжуудыг үндэс болгон тоон мэдээллийг GIS–ийн ARCVIEW 3.2, GiS-ийн ArcMap 8.3, Dak 4.0, ARCINFO 3.5, Erdas imagine-8.4 программын дагуу хийж гүйцэтгэв. Энэхүү ерөнхий төлөвлөгөөг боловсруулахад удирдлага, орон нутаг, үйлдвэрлэл, газар ашиглалтын талаар гүн туслалцаа үзүүлсэн аймгийн засаг дарга Г. Нямдаваа, аймгийн газрын албаны дарга Баатаржав, Батсайхан, хээрийн судалгааны ажил болон төлөвлөлтийн ажилд туслалцаа үзүүлсэн аймгийн Газрын албаны мэргэжилтнүүд мөн сумдын ИТХ-ын тэргүүлэгчид, засаг дарга, бусад

мэргэжилтэн, ялангуяа сумдын газрын даамал болон энэхүү ажилд сэтгэл тавин санал бодлоо чөлөөтэй илэрхийлсэн иргэд, аж ахуйн нэгжүүдэд гүн талархаж буйгаа илэрхийлье.

Мөн Барилга хот байгуулалтын яамны Газрын харилцаа, эрхийн бүртгэлийн бодлого, зохицуулалтын газрын дарга Д. Мөнхбаатар, мэргэжилтэн н. Дэлгэрмаа, Газрын харилцаа геодиз зурагзүйн газрын ахлах мэргэжилтэн Ч. Гомбосүрэн, мэргэжилтэн н. Мөнхөө нар мэргэжлийн болон удирдлага, аргазүйн гүн туслалцаа үзүүлсэн болно.

Энэхүү төлөвлөгөө боловсруулахад гидрогеологич доктор, профессор М.Алей, газарзүйч доктор Б. Оюунгэрэл, Д. Энхтайван, ойн инженер доктор Ж. Цогтбаатар, А. Хауленбек, ой зүйч Н. Баянхишиг, хөрс судлагч доктор Ө. Бэхтөр, Ж. Мандахбаяр, газар зохион байгуулагч инженер доктор Д. Жамц, ургамал зүйч доктор Ч. Төмөрбаатар, газар зохион байгуулагч инженер Ч. Цанжид, Н. Амарбат, Ц.Ханбүргэд, Б. Пүрэв-Очир, П.Жанчивдорж, М. Нандинбайгаль, экологич магистр С. Түмэннаст, Д. Цэгмид, Б. Оюунтуяа, ургамал зүйч Л.Дамдинжав, Б. Уртнасан нар оролцов.

I БҮЛЭГ. ХОВД АЙМГИЙН ТУХАЙ ЕРӨНХИЙ ОЙЛГОЛТ, БАЙГАЛЬ ЦАГ УУРЫН ОНЦЛОГ, НИЙГЭМ ЭДИЙН ЗАСГИЙН НӨХЦӨЛ

I.1. ХОВД АЙМГИЙН ТУХАЙ ЕРӨНХИЙ ОЙЛГОЛТ

Ховд аймаг 1931 онд байгуулагдсан бөгөөд манай улсын алс баруун хязгаар болох Монгол-Алтайн нурууны төв хэсэг, Их нууруудын хотгорын ай савын өмнөд, Алтайн өвөр говийн зүүн хэсгийг хамран оршдог.

Баруун, баруун хойд хэсгээрээ Баян-Өлгий, хойд хэсгээрээ Увс, зүүн хойд хэсгээрээ Завхан, зүүн, зүүн хойд хэсгээрээ Говь-Алтай аймгууд болон өмнөд, баруун өмнөд хэсгээрээ БНХАУ-тай тус тус хил залган оршдог.

Ховд аймаг нь өндөр уулс, говь, хээр хосолсон байгалийн өвөрмөц тогтоцтой нутаг юм.

Тус аймгийн нутаг Монгол-Алтай нурууны төв хэсгийн гол нурууд, Мөнххайрхан, Цамбагарав, Хөх сэрхийн нуруу, түүний салбар болох Цастбогд, Сутай, Баатар хайрхан, Бумбат хайрхан, Жаргалант хайрхан зэрэг мөнх цаст өндөр уул нуруудтай. Эдгээрээс Мөнххайрхан уул (4362 м) нь сүүлийн үеийн судалгаагаар манай орны хамгийн өндөр цэг болох нь тогтоогджээ.

Ховд аймгийн нутагт Монгол улсын томоохонд тооцогдох Хар ус, Хар, Дөргөн зэрэг нуурууд, Ховд, Буянт, Булган, Үенч, Бодонч зэрэг томоохон голууд байдаг. Тус аймаг нийт 7606.0 мянган хавтгай дөрвөлжин км нутаг дэвсгэртэй. Засаг захиргааны нэгжийн хувьд 17 сум, 91 багтай.

2005 оны тоо бүртгэлээр тус аймаг 91.7 мянган хүн амтай бөгөөд үүний 34.5 хувь буюу 31.6 мянга нь Ховд хотод амьдардаг.

Монгол орны хэмжээнд хүн ам зүйн тогтоцоор хамгийн олон үндэстэн, ястантай аймагт тооцогддог онцлогтой. Тус аймагт 13 үндэстэн ястан оршин суудгаас халх, захчин, казак, торгууд, өөлд, урианхай, мянгад, дөрвөд зэрэг ястнууд хүн амын зонхилох хэсгийг эзэлдэг.

Тус аймгийн эдийн засгийн үндэс нь ХАА бөгөөд үүнээс МАА-н салбар голлох суурийг эзэлдэг. 2006 оны жилийн эцсийн тооллогоор нийт мал 2293.8 мянгад хүрч өмнөх оныхоос 330.1 мянгаар нэмэгдэж 5 төрөлдөө өссөн байна. Улсын хэмжээнд мал сүргийн тоогоор Хөвсгөл, Өвөрхангай, Архангай, Завхан, Увс аймгуудын дараа оржээ. Үүнээс тэмээгээр 6, ямаагаар 3 дугаар байранд ордог. Бүсийн хэмжээнд нийт малын тоогоор Увс, Завхан аймгийн дараа, бойжуулсан төлөөр тэргүүн байранд орж байна.

2006 онд аймгийн хэмжээгээр 2.5 мянган га-д тариалалт явуулж нийт 20.5 мянган тонн ургац хураан авснаас төмсний ургац урьд оныхоос 1.1 мян.тн-оор нэмэгджээ. Мөн байгалийн хадланг өмнөх оноос 7.7 мян.тн-оор илүү бэлтгэжээ. Гэвч тариалсан талбайн хэмжээ өмнөх жилүүдээс олон дахин буурчээ. Энэ нь инженерийн хийцтэй услалтын системүүдийн ашиглалт зогсонги байдалд орсноос шалтгаалсан байна.

Аймгийн төв Ховд хот нь нийслэл Улаанбаатар хотоос 1425 км зайтай, далайн түвшнээс дээш 1380 м-ийн өндөрт оршдог.

Тус улсын ууган хотуудын нэг Ховд хот нь 1685 онд Зүүн гар улсын хаан Галдан харийн түрэмгийллийн эсрэг тэмцэлд бэлтгэх морин цэргийн бэхлэлт орд өргөө барих болсноор үүсчээ. Улмаар 1762 онд Буянт голын тохойд шилжин суурьшсан байна.

Монгол Улсын Их Хуралаар Бүсчилсэн хөгжлийн удирдлага зохицуулалтын тухай хуулинд Ховд хот тус аймгийн нийгэм-эдийн засаг, соёл, шинжлэх ухаан, боловсрол, засаг захиргааны томоохон зангилаа хот төдийгүй баруун бүсийн тулгуур төв хот болгохоор тусган баталжээ.

Тус аймагт эсгий, эсгий гутал, тоосго, мах консерв, өлөн гэдэс боловсруулах зэрэг 20-иод жижиг, дунд үйлдвэр, Олон булаг, Хөшөөтийн нүүрсний уурхай зэрэг ашигт малтмал олзворлох уурхай, нарийн боов, хиама, зайрмаг, ундааны, машин техник засвар, гутал засвар, мужаан, дарханы чиглэлийн 70 гаруй үйлдвэр, үйлчилгээний цэг ажиллаж байна. Тус аймагт ерөнхий боловсролын 23, тусгай мэргэжлийн 4 сургуульд нийт 24.3 мянган оюутан сурагчид суралцаж, нийт 27 цэцэрлэгт 95 багш, туслах багш ажиллаж, тэнд 2.9 мянган хүүхэд хүмүүждэг.

Ховд аймагт БОЭТ 1, сум дундын эмнэлэг 2, сумын эмнэлэг 14, өрхийн эмнэлэг 6, хувийн хэвшлийн 4 эмнэлэг (ортой) нийт 25 эмнэлэг иргэдийн эрүүл энхийн төлөө үйл ажиллагаагаа явуулж байна.

Ховд аймаг нь Улаанбаатар хот, Увс, Баян-Өлгий аймагтай авто замаар холбогдсон бөгөөд Ховд хотоос Мянгад сум хүртэл 39 км хатуу хучилттай зам тавигдсан. Мянганы замын хэвтээ чиглэлийн дагуу Хонгио, Шургийн гол дээр төмөр бетон гүүр баригдсан байна. Ховд хотын дотор 18.4 км хатуу болон хайрган хучилттай замтай. БНХАУ-ын хилээс Булган сумын төв хүртэл 65 км замыг хатуу хучилттай болгон ашиглалтанд оруулсан нь баруун бүсийн босоо тэнхлэгийн авто замын эхлэл болжээ. Агаарын шуудан тээврийн хувьд Ховд-Улаанбаатар, Улаанбаатар - Ховд - Булган-Ховд-Улаанбаатарын чиглэлд нислэг хийдэг. Онгоц буух, хөөрөх зурвасыг хатуу хучилттай болгож, орчин үеийн авиа навигацийн төхөөрөмжөөр бүрэн

тоноггосон нь цаашид томоохон агаарын тээврийн хөлгүүдийг хүлээн авч үйлчлэх бололцоотой болсон байна.

Тус аймгийн Жаргалант, Мянгад, Эрдэнэбүрэн, Буянт, Ховд, Дуут сумдууд баруун бүсийн эрчим хүчний төвлөрсөн системд холбогдсон бөгөөд Манхан, Мөнххайрхан сумдууд УЦС-аар, бусад сумдууд дизель станцаар эрчим хүчээ хангаж байна. Үенч суманд баригдсан УЦС ашиглалтанд орсноор Алтайн чанад дахь Булган, Алтай, Үенч сумдууд эрчим хүчээр хангагдах болно.

2005 онд тус аймаг 1687.7 сая төгрөгийн нийт бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж 2344.7 сая төгрөгийн борлуулалт хийснээс нийт бүтээгдэхүүний 77.1 хувийг хөдөө аж ахуйн салбар, 22.9 хувийг үйлдвэрлэл, үйлчилгээний салбарт үйлдвэрлэжээ. Тус аймгийн нутагт нүүрс, гянт, болд, болор, гялтгануур, холимог металл, ховор элемент, алт мөнгөний орд илэрцүүд элбэг байдаг.

Хар ус нуурын хотгор, Алтайн өвөр говь зэрэг газрууд нефть, шатдаг хий байж болзошгүй нутагт тооцогддог.

1.2. БАЙГАЛЬ, ЦАГ УУРЫН НӨХЦӨЛ

1.2.1. УУР АМЬСГАЛЫН НӨХЦӨЛ

Монгол орны газрын байгаль-нутаг дэвсгэрийн цогцолбор нөхцлийн мужлалын шинэ хувилбараар тус аймаг Хангай, Говь гэсэн хоёр бүс нутагт хуваагдах бөгөөд эдгээр нь Монгол-Алтайн өндөр уулын муж, Алтайн ар говийн муж, Алтайн өвөр говийн цөлийн муж болон цаашид 6 тойрогт хуваагддаг.

- *Монгол-Алтайн өндөр уулын мужид* Дуут, Мөнххайрхан сумууд, Манхан, Мөст, Ховд, Цэцэг сумдын өмнөд, Алтай, Үенч, Булган сумуудын хойд хэсэг хамрагдана. Мөнххайрхан, Сутай, Баатархайрхан, Жаргалантхайрхан, Цамбагарав, Алтан Хөхий, Таван хумс зэрэг мөнх цасаар хучигдсан далайн төвшнөөс дээш 3350-4204 м өргөгдсөн өндөр уул нурууд энэ мужид багтах бөгөөд аймгийн нийт нутаг дэвсгэрийн 60 гаруй хувийг эзэлдэг.
- *Алтайн ар говийн мужид* Буянт, Дарви, Дөргөн, Зэрэг, Мянгад, Чандмань, Эрдэнэбүрэн сумдуудын ихэнх нутаг, Ховд, Манхан сумдуудын зүүн хэсэг багтдаг. Хар-Ус, Дөргөн, нуурууд, Буянт, Ховд, Чонохарайх зэрэг томоохон голууд уг мужид бий.
- *Алтайн өвөр говийн мужид* Булган, Үенч, Алтай сумдын ихэнх нутаг багтана. Байтагбогд, Их Бага Хавтаг, Тахийн шар зэрэг нурууд, тэдгээрийн ар бэлээр орших намхавтар уулс цав толгод хамрагдана. Энэ мужид говь маягийн талархаг гадарга болон уулс хоорондын хотгорууд элбэгтэй. Эдгээрээс уур амьсгалын хувьд хамгийн хахир хатуу гэгдэх Баруун хуурайн хотгорыг хэлж болно.

Тус аймгийн нутаг нь далай, тэнгисээс алслагдсан Төв Азийн гүнд орших тул манай орны бусад нутгийн адил эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай.

Ховд аймгийн нутагт том, жижиг нуур цөөрөм, гол, горхи нилээд элбэг, гадаргын хотгор гүдгэрийн өөрчлөлт ихтэй нь уур амьсгалын ялгаатай байдлыг улам их болгодог. Их цас, бороо орох, эсвэл хур тунадас орохгүй ган болох, хавар, намрын улиралд хүчтэй шуурах зэрэг нь оршил урсгалын өөрчлөлт, орон нутгийн онцлогоос шалтгаалдаг. Зуны улиралд дундад өргөргийн чийг багатай агаарын урсгал баруун болон баруун өмнөөс шилжин ирдэг нь тус аймгийн нутагт хур тунадас бага, дулааны хангамж ихтэй байх нөхцлийг бүрдүүлдэг. Өндөр уулын мужид үүний эсрэг дулааны хангамж дутмаг, хур тунадас харьцангуй элбэг болно.

Дулаан, хүйтний горим. Тус аймгийн нутаг хотгор, гүдгэрийн ялгаа ихтэй учраас өвөл, зуны температурын хэлбэлзэл их байдаг. Олон жилийн дундаж агаарын температур 2.2° дулаанаас -1.7° хүйтэн байх ба хэлбэлзэл нь 3.9° болж байна.

Жилийн хамгийн хүйтэн сар нь 1 дүгээр сар бөгөөд олон жилийн дунджаар Алтай, Үенч, Дуут, Мөнххайрхан, Чандмань сумдын нутгаар -17.2° -ээс -19.2° бусад сумдын нутгаар -20.7° -ээс -25.2° хүйтэн байна. Зарим жил -40° - 50° хүрч хүйтрэх тохиолдол бий.

Жилийн хамгийн дулаан сар нь 7 дугаар сар. Олон жилийн дунджаар Дуут, Мөнххайрхан сумдын нутгаар $+13^{\circ}$ орчим бусад сумдын нутгаар $+18^{\circ}$ $+21.6^{\circ}$ дулаан байна. Өндөр уулын мужид зуны улиралд бусад нутгаас сэрүүн, өвлийн улиралд дулаан байх бөгөөд өвөл, зуны температурын хэлбэлзэл харьцангуй бага байнга сэрүүн байдаг онцлогтой. Өндөр уулын бүсийн нутагт намар 10 дугаар сарын 6-аас 12-ны хооронд 0° -аас дээш хүйтэрч, хавар 4 дүгээр сарын 9-өөс 24-ний хооронд 0° -аас дулаарч эхлэнэ. Ингэснээр жилийн 180-194 хоног нь хүйтэн байна.

Их нууруудын хотгор. Алтайн чанад дахь говийн нутгаар намар 10 дугаар сарын 16-аас 28-ны хооронд 0° -аас хүйтэрч, хавар 3-р сарын 13-аас 4-р сарын 10-ны хооронд 0° -аас дулаарч жилийн 149-175 хоног нь хүйтэн байдаг. Өндөр уулсаар хүрээлэгдсэн хонхор хөндийд хүйтэн агаар ихээр хуримтлагдан удаан хугацаагаар тогтдог. Хуримтлагдсан хүйтэн агаар дороосоо жиндэж улам хөрдөг, ингэснээр хонхор, хөндий газар хүйтний эрч улам чангардаг.

Өндөр уулын бүс нутагт тохиолдох -40° -аас дээш хүйтэн өдрийн тоо бусад бүс нутгийнхаас 2-3 дахин цөөн байна.

Харин өндөр уулын бүсэд $+30^{\circ}$ -аас дулаан өдрийн тоо 0.2-5.4 байхад бусад бүсэд 6-24 хүрдэг. Үүнээс үзэхэд өндөр уулын бүсэд өвлийн үргэлжлэх хугацаа урт дулааны хангамж хангалтгүй ажээ. Бусад бүсэд дулааны хангамж сайтай боловч чийг дутагдалтай байдаг.

Өндөр уулын бүсэд анхны цочир хүйтрэлт 8-р сарын сүүлчийн арав хоногоос 9-р сарын эхний арав хоногийн хооронд, эцсийн цочир хүйтрэлт 5-р сарын сүүлчийн 10 хоногоос 6-р сарын эхний 10 хоногт тохиолдож хүйтрэлтгүй хугацаа 109-118 хоног үргэлжилж байхад бусад бүс нутагт 121-140 хоног үргэлжилдэг.

Ургамал ургалтын нийт хугацаа буюу агаарын хоногийн дундаж температур $+5^{\circ}$ -аас дулаан байх хугацаа өндөр уулын бүсэд 5-р сарын эхний 10 хоногоос 9-р сарын 20-

ноос 30-ныг хүртэл 123-143 хоног, Алтайн ар болон өвөр говийн мужид 4-р сарын эхний 10 хоногоос 10-р сарын сүүлч хүртэл 170-189 хоног байдаг.

Ургамал ургалтын энэхүү хугацааны идэвхитэй температурын нийлбэр далайн төвшинөөс дээш 2000 м-ээс дээш өндөрт 1017⁰-1831⁰, 2000 м-ээс доош орших нутагт 2028⁰-2865⁰ байна.

Хүснэгт 1

Агаарын сарын дундаж температур

№	Станцын нэр	Сарууд												Жилийн дундаж
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
1	Ховд	-25.2	-20.6	-7.3	3.9	11.6	17.4	18.9	16.8	10.5	1.4	-10.1	-20.4	-0.2
2	Байтаг	-20.7	-17.0	-4.5	6.1	13.7	19.8	21.0	18.4	11.6	3.0	-7.5	-18.4	2.1
3	Зэрэг	-24.6	-19.2	-5.3	6.9	14.4	20.8	21.6	20.0	14.0	4.3	-9.6	-21.3	1.8
4	Алтай	-19.5	-16.5	-4.8	6.4	15.0	18.9	20.8	17.6	11.6	3.1	-7.0	-20.0	2.0
5	Манхан	-22.4	-17.6	-6.0	6.1	14.3	20.7	21.2	19.1	10.0	3.6	-9.3	-20.0	1.6
6	Дуут	-17.2	-14.7	-8.8	-1.4	7.0	12.4	13.9	11.7	5.3	-1.8	-10.1	-17.0	-1.7
7	Мянгад	-23.4	-17.6	-4.4	7.0	14.7	21.0	22.0	19.7	14.4	4.1	-9.0	-22.2	2.2
8	Дарви	-21.8	-18.6	-5.9	5.2	12.8	18.8	20.4	16.8	11.9	3.9	-7.3	-18.5	1.5
9	Мөст	-20.9	-14.9	-8.4	1.8	11.5	16.6	18.0	15.2	8.0	1.6	-10.2	-19.4	-0.1
10	Цэцэг	-23.1	-16.5	-6.9	2.2	12.1	17.4	18.2	16.8	9.3	1.7	-9.7	-20.4	0.1
11	Мөнххайрхан	-17.6	-15.0	-10.6	-3.6	8.4	12.1	13.2	11.4	7.7	-1.6	-8.1	-17.0	-1.7
12	Дөргөн	-23.4	-18.0	-5.4	7.0	15.3	21.1	22.2	18.8	13.0	3.5	-9.8	-20.7	2.0
13	Үенч	-19.9	-15.0	-4.7	4.3	13.6	18.4	20.4	16.8	10.4	4.4	-8.8	-15.0	2.1
14	Ховд	-21.5	-17.6	-9.8	2.0	11.2	17.0	18.2	16.0	8.4	1.8	-9.2	-18.6	-0.2
15	Буянт	-22.3	-20.1	-6.4	5.1	16.5	20.8	21.6	18.8	13.0	2.6	-9.9	-21.0	1.6
16	Эрдэнэбүрэн	-25.0	-19.0	-6.4	5.3	14.4	20.0	21.0	19.0	14.1	3.5	-7.6	-20.0	1.6
17	Баянзүрх	-17.4	-14.6	-11.4	-2.6	7.6	11.8	13.0	11.2	6.7	-3.0	-10.3	-16.8	-2.1
18	Чандмань	-19.2	-16.0	-6.3	3.6	12.2	18.0	19.3	17.6	11.4	1.6	-6.1	-18.0	1.5

Чийгийн горим. Далай тэнгисээс алслагдсан тул унах хур тунадасны хэмжээ жилийн аль ч улиралд бага байдаг. Дарви, Дуут, Мөст, Жаргалант сумдын орчмоор жилд 105-147 мм бусад сумын нутгаар 100 мм-ээс бага хур тунадас орно. Жилд орох хур тунадасны 70-80 хувь нь дулааны улиралд унадаг. Дулааны улиралд харьцангуй чийгшил, уулархаг нутгаар 40-75 хувь, Алтайн ар, өвөр говийн нутгаар 30-60 хувь байна. Хүйтний улиралд уг чийг нэмэгддэг. Аймгийн нийт нутгаар жилд 30 хувиас бага чийгтэй өдрийн тоо 30-аас дээш байдаг. Зарим дулаан жил харьцангуй чийгшил 10 хувь хүртэл буурах тохиолдол ч бий. Харин Алтайн ар говь, Их нууруудын хотгороор энэ үзэгдэл харьцангуй цөөн тохиолдоно. Тус аймгийн нутаг хуурай уур амьсгалтайн улмаас чийг хангамжийн үзүүлэлт бага байдаг. Аймгийн нийт нутгаар анхны цас 10-р сарын сүүлчээс 11-р сарын эхний 10 хоногт, эцсийн цас Мөнххайрхан, Дуут сумдын нутгаар 5-р сарын эхний 10 хоногт, бусад сумдын нутгаар 4-р сарын 1, 2-р арав хоногт ордог. Тогтвортой цасан бүрхүүл 11-р сарын дунд үеэс 12-р сарын эхээр тогтож, 2-р

сарын дундаас 3-р сарын эхээр хайлна. Дуут, Мөнххайрхан, Цэцэг сумдын нутгаар 3-р сарын сүүлчээр хайлж дуусна.

Аймгийн нутгаар жилд дунджаар 80-120 хоног цасан бүрхүүлтэй байдаг. Зарим жил цасан бүрхүүл тогтохгүй байх нь цөөнгүй байдаг. Тогтсон цасан бүрхүүлийн дундаж зузаан уулархаг газраар 7-12 см, Алтай ар, өвөр говиор 1-5 см байх боловч хунгарласан газар болон цас их орсон жилд 30-50 см хүрдэг.

Хүснэгт 2

Хур тунадасны сар жилийн дундаж хэмжээ (мм-ээр)

№	Станцын нэр	Сарууд												Жилийн дундаж
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
1	Ховд	1.6	1.6	1.6	5.2	12.4	20.2	34.4	26.9	10.4	3.4	1.6	2.4	121.3
2	Байтаг	2.2	2.1	2.7	4.5	4.6	5.5	10.9	9.8	5.4	3.3	6.8	3.4	61.2
3	Зэрэг	1.6	0.6	0.5	3.2	7.6	9.6	14.7	13.6	5.5	2.8	2.9	2.0	64.6
4	Алтай	1.2	1.6	2.1	5.0	6.2	9.4	10.3	6.5	4.1	3.1	3.8	2.2	55.5
5	Манхан	1.0	0.3	1.3	6.8	7.6	17.2	18.6	15.4	3.4	1.8	1.8	1.1	76.3
6	Дуут	1.7	2.0	2.2	13.4	6.5	32.1	33.1	28.9	21.4	6.6	2.9	2.7	158.5
7	Мянгад	0.3	0.0	0.0	1.2	2.0	9.6	20.5	10.9	5.3	0.4	1.1	0.6	51.9
8	Дарви	1.3	3.1	3.1	7.4	9.4	16.8	37.7	22.7	9.4	1.2	2.8	2.2	117.1
9	Мөст	1.7	1.5	1.9	2.9	6.7	21.7	39.1	19.6	15.0	2.3	1.8	2.2	116.4
10	Цэцэг	0.4	0.0	0.8	2.5	7.7	14.8	22.8	8.1	4.2	0.6	0.1	0.2	62.2
11	Мөнххайрхан	0.3	0.4	1.1	2.6	5.0	15.9	19.9	19.2	3.6	3.6	1.4	0.6	73.6
12	Дөргөн	0.6	0.0	0.0	0.2	1.0	8.7	12.0	4.4	0.0	0.3	0.1	0.8	28.1
13	Үенч	2.8	2.2	0.7	6.4	3.3	5.9	15.3	6.2	4.4	4.0	2.8	2.7	56.7
14	Ховд	0.9	1.1	4.0	10.4	9.5	12.8	18.6	18.4	4.5	1.9	3.9	1.7	87.7
15	Эрдэнэбүрэн	1.4	1.1	1.7	4.6	5.5	10.0	14.5	7.4	5.0	0.6	1.7	1.0	54.5
16	Буянт	0.6	0.4	0.2	1.2	4.0	8.5	16.3	7.3	3.3	0.8	4.0	0.9	47.4
17	Баянзүрх	1.0	1.2	1.6	4.9	4.0	15.2	24.1	14.4	5.1	8.3	1.8	1.1	82.7
18	Чандмань	1.0	0.1	1.3	3.7	3.0	14.1	18.4	11.0	8.1	1.3	1.6	1.6	65.2

Салхины горим. Тус аймгийн нутагт жилийн салхины дундаж хурд 1.2-2.7 м/с бөгөөд 3-р сарын сүүлчээс 5-р сарын эх, 8-р сарын сүүлчээс 9-р сарын эцэс хүртэлх хугацаанд салхитай өдрийн тоо олон, салхины хүч их байдаг. Алтайн ар говь, Их нууруудын хотгорт олон жилийн дунджаар 15 м/с-ээс дээш хүчтэй салхитай өдрийн тоо 15.3-19.8 байна. Алтайн өвөр говийн нутгаар 12.4 м/с-16.2 м/с, Өндөр уулын бүсийн нутгаар 9.6 м/с-12.5 м/с хүрдэг. Дээрх судалгаанаас үзэхэд тус аймгийн говь, тал нутгаар ялангуяа хавар, намрын улиралд шороон шуурга, өндөр уулын бүсийн нутагт өвлийн улиралд цасан шуурга болох нь элбэг тохиолдоно.

Тус аймгийн нутагт олон жилийн дунджаар шороон шуургатай өдрийн тоо 8.6м/с-18.9 м/с, цасан шуургатай өдрийн тоо 0.4-1.1 байдаг. Судалгаанаас үзэхэд тус аймагт баруун, баруун өмнө зүгээс зонхилон салхилдаг. Гэвч салхины зонхилох чиглэл улирал бүрээр өөрчлөгддөг байна.

Жил сарын салхины дундаж хурд (м/с-ээр)

№	Станцын нэр	Сарууд												Жилийн дундаж
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
1	Ховд	1.0	1.3	1.7	2.4	2.5	2.2	1.5	1.7	1.6	1.6	1.3	0.9	1.6
2	Байтаг	0.7	0.7	1.7	2.5	2.8	3.0	2.4	2.1	1.4	1.5	0.9	0.7	1.7
3	Зэрэг	1.0	0.6	1.4	2.1	1.9	1.5	1.1	1.0	1.9	1.1	0.8	0.8	1.2
4	Алтай	1.4	1.8	2.2	2.6	2.7	2.6	2.0	1.6	1.7	1.9	1.6	1.9	2.0
5	Манхан	1.2	1.6	1.8	2.3	2.3	1.8	1.5	2.0	2.0	1.9	1.4	1.1	1.7
6	Дуут	2.3	2.9	3.3	3.1	3.1	1.7	1.8	2.4	2.6	3.0	3.2	2.6	2.7
7	Мянгад	1.0	1.3	2.6	2.7	2.9	2.5	1.8	1.8	1.7	1.7	1.8	1.2	1.9
8	Дарви	1.8	2.2	2.4	3.1	3.2	2.3	2.1	2.1	2.6	2.1	1.0	2.2	2.2
9	Мөст	0.6	1.2	2.6	3.3	3.4	2.1	1.7	2.3	2.1	1.7	1.4	0.8	1.9
10	Цэцэг	1.4	1.3	1.9	2.0	2.2	1.2	1.3	1.5	1.1	1.3	1.1	1.1	1.4
11	Мөнххайрхан	1.4	1.9	2.2	2.4	1.9	1.0	0.8	1.3	1.4	1.6	2.0	2.0	1.7
12	Дөргөн	0.6	1.2	1.4	3.2	3.2	2.5	2.2	2.5	2.4	2.8	2.0	1.4	2.1
13	Үенч	3.1	2.4	1.8	2.5	2.4	1.5	1.6	1.5	1.1	1.0	1.5	1.4	1.9
14	Ховд	2.0	3.0	2.9	3.2	2.9	1.8	1.5	1.3	1.9	2.3	2.0	1.6	2.2
15	Эрдэнэбүрэн	0.4	2.2	1.3	1.7	1.5	1.4	2.9	2.8	2.1	0.6	0.7	0.5	1.4
16	Буянт	2.0	2.2	2.6	5.8	2.7	1.9	1.9	2.2	2.2	2.0	1.9	2.0	2.4
17	Баянзүрх	1.0	1.8	2.3	3.0	2.6	2.2	1.9	1.8	2.3	2.0	1.8	1.3	2.0
18	Чандмань	1.5	2.0	1.7	1.6	2.0	1.0	1.5	2.5	1.0	1.6	1.8	1.4	1.5

Уур амьсгалын муж. Ховд аймгийн нутагт өндөр уул, нуруу, тэгш тал, хонхор хотгор, тал, хөндий, нуур гол зэргийг багтаасан газрын гадаргын хэв шинж олон янз учраас байгаль, цаг уур, уур амьсгалын нөхцөл нь хэд хэдэн бүс муж болон хуваагддаг. Үүнд ургамал ургалтын хугацааны чийгийн хангамжийн үзүүлэлтийг үндэслэл болгон тус аймгийн нутаг дэвсгэрийг дараах 4 муж болгон хуваадаг. Үүнд:

Чийглэгдүү хүйтэн тагийн муж.

Энэ мужид далайн төвшнөөс дээш 2700 м, буюу түүнээс дээш бүх нутаг хамрагдана. Энд чийгийн хүрэлцээ сайн боловч, дулааны хангамж дутагдалтай, 1-р сарын агаарын дундаж температур -10^0-15^0 хүйтэн, 7-р сард $+5^0+10^0$ дулаанаас хэтэрдэггүй. Энэ мужид агаарын хоногийн дундаж температур $+10^0$ -аас дээш байх тохиолдол ховор байдаг. Анхны хүйтрэлт 8-р сарын дундуур, эцсийн хүйтрэлт 7-р сарын эхээр тохиолддог нь энэ мужид хүйтрэлгүй үе богино хугацаатайг нотолж байна.

Хур тунадас, чийгшлийн хувьд бусад мужаас илүү жилд 200-300 мм хур тунадас унадаг. Олон жилийн дунджаар чийг хангамж 1.0 буюу түүнээс дээш байна.

Анхны ба эцсийн хүйтрэл, хүйтрэлгүй хугацаа

№	Станцын нэр	Анхны хүйтрэл			Эцсийн хүйтрэл			Хүйтрэлгүй хугацаа		
		Дундаж	Хамгийн эрг	Хамгийн хожуу	Дундаж	Хамгийн эрг	Хамгийн хожуу	Дундаж	Хамгийн цөөн	Хамгийн олон
1	Ховд	15/IX	29/VIII	1/X	17/V	23/IV	9/VI	121	81	161
2	Байтаг	17/IX	20/VIII	15/X	8/V	24/VI	21/V	132	91	173
3	Зэрэг	23/IX	20/VIII	24/X	6/V	20/IV	21/V	140	91	189
4	Алтай	21/IX	18/VIII	22/X	15/V	28/IV	1/VI	129	79	179
5	Баянзүрх	28/VIII	16/VIII	10/IX	11/VI	14/V	6/VII	109	42	176
6	Буянт	24/IX	21/VIII	25/X	7/V	19/V	24/V	140	90	150
7	Дарви	20/IX	17/VIII	21/X	15/V	30/IV	29/V	128	81	175
8	Дөргөн	16/IX	3/VIII	7/X	30/IV	12/IV	18/V	140	78	162
9	Дуут	26/VIII	29/VII	23/IX	9/VI	13/V	3/VII	109	27	191
10	Манхан	18/IX	26/VIII	10/X	4/V	18/IV	20/V	137	98	176
11	Мөнххайрхан	29/VIII	16/VIII	11/IX	7/VI	11/V	2/VII	113	46	180
12	Мөст	12/IX	15/VIII	9/X	17/V	21/IV	7/VI	118	79	157
13	Мянгад	18/IX	21/VIII	16/X	6/V	19/IV	20/V	135	94	176
14	Үенч	16/IX	19/VIII	14/X	2/V	10/IV	23/V	137	88	186
15	Ховд	8/IX	2/VIII	14/X	14/V	1/V	27/V	117	67	167
16	Цэцэг	10/IX	7/VIII	12/X	18/V	20/IV	6/VI	115	63	167
17	Чандмань	15/IX	23/VIII	1/X	8/V	24/IV	20/V	130	100	160
18	Эрдэнэбүрэн	18/IX	17/VIII	19/X	1/V	1/IV	30/V	140	79	161

Хуурайдуу сэрүүн өндөр уулын муж.

Тус аймгийн далайн төвшнөөс дээш 2000-2800 м хүртэлх өндөрт орших нутаг хамрагддаг. Энд чийгийн хангамж дунд зэрэг боловч дулааны хангамж дутагдалтай. 1-р сарын дундаж температур -17° - 21° орчим хүйтэн, 7-р сарын дундаж температур $+14^{\circ}$ - 19° дулаан байдаг.

Олон жилийн дунджаар 0.2-5.3 өдөр агаарын температур $+30^{\circ}$ -аас дулаан байна. Энэ мужид хоногийн дундаж температур 5-р сарын 15-наас хойш $+10^{\circ}$ -ыг давж дулаарч, 8-р сарын дундаас 9-р сарын эхний 10 хоногт $+10^{\circ}$ -аас бууна. Энэ хугацаанд $+10^{\circ}$ -аас дээшхи идэвхитэй температурын нийлбэр 850° - 1450° -д хүрнэ. Анхны хүйтрэлт 8-р сарын сүүлч 9-р сарын эхээр эцсийн цочир хүйтрэлт 5-р сарын дунд 6-р сарын эхний 10 хоногт тохиолддог. Хур тунадас чийгшлийн хувьд өмнөх мужаас арай бага жилд ойролцоогоор 100-160 мм тунадас унана. Чийгийн хангамжийн олон жилийн дундаж 0.8-1.0 байдаг.

Анхны ба эцсийн цочир хүйтрэл болох хугацааны янз бүрийн хангамж (%)

№	Станцын нэр	Дундаж	Анхны хүйтрэл				Дундаж	Эцсийн хүйтрэл					
			Хангамж (%)					Хангамж (%)					
			5	30	50	80		95	5	30	50	80	95
1	Ховд	15/IX	24/VIII	6/IX	14/X	26/IX	4/X	17/V	3/VI	25/V	18/V	8/V	2/V
2	Байтаг	17/IX	26/VIII	8/IX	16/IX	28/IX	6/X	8/V	25/V	16/V	9/V	29/IV	23/IV
3	Зэрэг	23/IX	2/IX	13/IX	22/IX	4/X	12/X	6/V	23/V	14/V	7/V	27/IV	27/IV
4	Алтай	21/IX	31/VIII	11/IX	20/IX	2/X	10/X	15/V	2/VI	25/V	16/V	6/V	30/IV
5	Баянзүрх	24/IX	3/IX	14/IX	23/IX	5/X	13/X	7/V	24/V	15/V	8/V	28/IV	22/IV
6	Буянт	28/VIII	8/VIII	19/VIII	27/VIII	9/IX	16/IX	11/VI	24/VI	18/VI	12/V	3/VI	26/IV
7	Дарви	26/VIII	6/VIII	17/VIII	25/VIII	7/IX	14/IX	9/VI	26/VI	16/VI	10/V	2/VI	24/V
8	Дөргөн	20/IX	30/VIII	10/IX	19/IX	1/X	9/X	15/V	2/VI	23/V	16/V	6/V	30/V
9	Дуут	16/IX	26/VIII	6/IX	15/IX	27/IX	5/X	30/IV	16/V	7/V	1/V	21/IV	15/IV
10	Манхан	18/IX	28/VIII	8/IX	17/IX	29/IX	7/X	4/V	21/V	12/V	5/V	25/IV	19/IV
11	Мөнххайрхан	29/VIII	9/VIII	20/VIII	28/VIII	10/IX	17/IX	7/VI	24/VI	14/VI	8/VI	29/V	22/V
12	Мянгад	18/IX	27/VIII	8/IX	17/IX	29/IX	7/X	6/V	23/V	14/V	7/V	27/IV	21/IV
13	Мөст	12/IX	21/VIII	2/IX	11/IX	23/IX	1/X	17/V	4/VI	25/V	18/V	8/V	2/V
14	Үенч	16/IX	25/VIII	6/IX	15/IX	27/IX	5/X	2/V	19/V	10/V	3/V	23/IV	17/IV
15	Ховд	8/IX	17/VIII	29/VIII	7/IX	19/IX	27/IX	14/V	1/VI	22/V	15/V	5/V	29/IV
16	Цэцэг	15/IX	24/VIII	5/IX	14/IX	26/IX	4/X	8/V	25/VI	16/VI	9/V	29/IV	23/IV
17	Чандмань	10/IX	19/VIII	31/VIII	9/IX	21/IX	28/IX	13/V	5/VI	26/V	19/V	9/V	31/V
18	Эрдэнэбүрэн	18/IX	27/VIII	8/IX	17/IX	29/IX	7/X	1/V	18/VI	9/VI	2/V	22/IV	16/IV

Хуурай дулаавтар уул, хээрийн муж.

Энэ мужид далайн төвшнөөс дээш 1100м-1900 м хүртэл өргөгдсөн нутаг багтдаг. Тус мужид чийгийн хангамж дутмаг, дулааны хангамж дунд зэрэг байна. 1-р сарын дундаж температур 20⁰-25⁰ хүйтэн, 7-р сарын дундаж температур 14⁰-20⁰ дулаан байдаг. Жилийн 10-15 хоногт нь агаарын температур +30⁰-ээс дээш дулаан байна. Хоногийн дундаж агаарын температур 4-р сарын сүүлч, 5-р сарын эхээр +10⁰-ээс дулаарч, 9-р сарын дундаас хойш уг заагаас буурах бөгөөд энэ хугацааны 10⁰-ээс дээшхи дулааны нийлбэр +1600⁰+2400⁰ хүрдэг.

Анхны хүйтрэлт 9-р сарын 15-наас хойш, эцсийн хүйтрэлт 5-р сарын эхний 20 хоногт тохиолдоно. Хур тунадас чийгийн хувьд нилээд дутмаг бөгөөд жилд 60-120 мм хур тунадас орно. Чийгийн хангамж олон жилийн дунджаар 0.4-0.8 байдаг.

**10 градусаас дээшхи идэвхитэй температурын нийлбэр
ба түүний үргэлжлэх хугацааны янз бүрийн хангамж (%)**

№	Станцын нэр	Дундаж	Температурын нийлбэр					Дундаж	Үргэлжлэх хугацаа				
			Хангамж (%)						Хангамж (%)				
			5	30	50	80	95		5	30	50	80	95
1	Ховд	2064.2	2300	2200	1900	1940	1860	132	147	136	133	123	113
2	Байтаг	2337.0	2540	2440	2340	2170	2080	150	160	152	150	143	134
3	Зэрэг	2449.6	2640	2540	2440	2270	2180	155	164	157	154	148	140
4	Алтай	2373.1	2610	2510	2410	2240	2150	149	159	151	149	142	132
5	Эрдэнэбүрэн	2050.7	2230	2140	2040	1880	1800	147	158	150	147	140	130
6	Дарви	1915.7	2130	2040	1940	1790	1720	142	153	145	142	134	125
7	Дөргөн	2469.6	2710	2610	2510	2330	2240	155	164	156	155	148	140
8	Дуут	817.5	1020	920	830	740	680	82	108	93	85	69	55
9	Манхан	2183.1	2420	2320	2240	2000	1960	145	156	147	145	137	128
10	Мөст	1443.6	1630	1540	1450	1310	1220	121	138	127	122	111	100
11	Мянгад	2456.8	2700	2600	2500	2320	2220	155	164	157	154	148	140
12	Үенч	2196.1	2340	2240	2140	1980	1890	144	155	147	144	136	121
13	Ховд	1641.2	1830	1740	1650	1500	1420	123	139	128	124	113	102
14	Цэцэг	1689.1	1910	1810	1740	1580	1500	130	145	135	131	121	110
15	Чандмань	1786.7	2020	1930	1840	1680	1600	139	152	142	139	131	121
16	Буянт	2468.3	2710	2610	2510	2330	2230	157	166	160	156	150	142
17	Баянзүрх	865.3	1120	1020	880	820	760	79	107	90	82	76	51
18	Мөнххайрхан	851.6	1070	990	8653	770	700	87	111	96	89	74	59

Нэн хуурай, дулаан говь, цөлийн муж.

Далайн төвшнөөс дээш 1100-1500 м хүртэл өргөгдсөн нутаг хамрагддаг. Энэ мужид чийг дутмаг, дулаан хангамж сайн 1-р сарын дундаж температур 20⁰-23⁰ хүйтэн, 7-р сарын дундаж температур 20⁰-25⁰ дулаан байна. Жилийн 10-18 хоногт нь температур 30⁰-аас дээш дулаан байх бөгөөд 4-р сарын эцсээр агаарын дундаж температур 10⁰-аас дээш дулаарч, 9-р сарын эцсээр уг заагаас буурна.

Энэ хугацаанд 10⁰-ээс дулаан үеийн температурын нийлбэр 2000⁰-2500⁰ байна. Анхны хүйтрэлт 9-р сарын 15-аас хойш эцсийн цочир хүйтрэлт 5-р сарын эхний 15 хоногт тохиолдоно. Чийгийн хангамжийн олон жилийн дундаж 0.1-0.4 байна.

Чийг хангамж (К)

№	Станцын нэр	Сарууд			Дундаж
		VI	VII	VIII	
1	Ховд	0.4	0.6	0.5	0.5
2	Байтаг	0.1	0.2	0.2	0.2
3	Зэрэг	0.2	0.2	0.2	0.2
4	Алтай	0.2	0.2	0.1	0.2
5	Буянт	0.3	0.3	0.3	0.3
6	Баянзүрх	0.5	0.4	0.8	0.6
7	Дарви	0.3	0.6	0.4	0.4
8	Дуут	0.2	0.9	0.3	0.5
9	Дөргөн	0.1	0.2	0.2	0.2
10	Манхан	0.3	0.3	0.3	0.3
11	Мөст	0.5	0.8	0.3	0.5
12	Мөнххайрхан	0.2	0.8	0.2	0.4
13	Мянгад	0.1	0.3	0.2	0.2
14	Үенч	0.1	0.2	0.2	0.2
15	Ховд	0.2	0.3	0.4	0.3
16	Цэцэг	0.3	0.4	0.2	0.3
17	Чандмань	0.3	0.3	0.3	0.3
18	Эрдэнэбүрэн	0.2	0.2	0.1	0.2

1.2.2. ГАЗРЫН ГАДАРГА. БАЙГАЛЬ НУТАГ ДЭВСГЭРИЙН ЦОГЦОЛБОР НӨХЦӨЛ

Ховд аймгийн нутгийн төв хэсэгт Алтайн өндөр уулс, хойд болон өмнө талаар нам дор говь цөлийн бүс зонхилно. Тус аймгийн нутаг уртрагийн дагуу хойноос урагш сунаж тогтсон зууван хэлбэртэй нь газрын хэв шинж, байгалийн нөхцлийн хувьд олон янз болгодог.

Нутгийн хойд цэг Мянгад сумын Алтан-Хөхийн (3351 м) нуруунаас өмнөд цэг Их хавтагийн нуруу хүртэл 500 орчим км, өргөнөөрөө дунджаар 220 км юм.

Нутгийн хойд хэсэг Их нууруудын хотгорт 10 орчим нуур байдгаас хамгийн том нь Хар ус нуур юм. Өмнөд хэсэгт орших Зүүнгарын говь буюу Баруун хуурайн цөлийн хоолой нь хөрс, ургамалан бүрхэвчийн хувьд бусад говиудаас өвөрмөц хэв шинжтэй.

Тус аймгийн нутагт Монгол-Алтайн гол нуруу, түүний салбар уулс болох Цамбагарав, Хөх сэрхийн нуруу, Мөнххайрхан уулаас Буурал богд, Сутай уул хүртэл баруун хойноос зүүн урагш чиглэн тогтсон байдаг.

Алтайн нурууны гол хэсэг нь ихэнхдээ далайн төвшнөөс дээш 3000-3600 м өргөгдсөн бөгөөд мөнх цасаар хучигдсан байна. Эртний мөстлөгийн үед мөсөн голд ухагдсан тэвшин хөндий элбэг ажиглагддаг.

Мөнххайрханаас зүүн тийш орших нурууд нь бөмбөгөрдүү хавтгай оройтой болж, эгц хад асга багасдаг. Мөнххайрхан, Булган, Сутай Цамбагарав зэрэг уулсууд далайн төвшнөөс дээш 4000 м-ээс дээш өргөгдсөн байна.

Алтайн гол нуруутай нэгэн чиглэлд зэрэгцэн тогтсон Бумбат, Жаргалант, Баатархайрхан зэрэг мөнх цаст салбар уулс болон Хархираа, Сийлхэмийн нуруудад хамаарагдах Алтан-Хөхийн уул тус аймгийн хойд хэсэгт оршдог.

Булган, Үенч, Алтай сумын өмнөд хэсэгт улсын хил дагуу, баруунаас зүүн чиглэлд сунаж тогтсон Тэнгэр уулын гаралтай Байтаг богд, Бага хавтаг, Их хавтаг, Тэхийн шар нуруу нь уулын хэв шинж бүхий газрын гадаргад хамаарагдана. Эдгээрээс Байтаг богд уул далайн төвшнөөс дээш 2900-3290 м өргөгдсөн байна.

Тус аймгийн хамгийн өндөр цэг нь Мөнххайрхан уул далайн төвшнөөс дээш 4362 м өргөгдсөн, хамгийн нам дор газар нь Алтайн өвөр говь Үенчийн Давсан хуурай, Алтай Борцонжийн орчмоор далайн төвшнөөс дээш 1040 м өргөгдсөн байна. Харин Алтайн ар говийн цөлөрхөг мужид багтах Дөргөн, Хар ус нууруудын төвшин 1132 м-1157 м өндөр ажээ. Монгол Алтайн нурууны Их, Бага Улаан даваа 2945 м хүртэл өргөгдсөн нь хамгийн өндөр даваануудад тооцогддог.

Монгол улсын Засгийн газрын 2003 оны 264 тоот тогтоолоор Улсын газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг батлахад Монгол орны газар нутгийн мужлалыг шинэчлэн 3 бүс 12 муж 31 тойрогт хамруулан “Монгол орны газрын байгаль-нутаг дэвсгэрийн цогцолбор нөхцлийн мужлал” хэмээн нэрлэх болжээ.

Энэхүү мужлалын схемээр тус аймгийн нутаг дэвсгэр 2 бүс, 3 муж, 6 тойрогт хуваагддаг. Үүнд:

А. Хангайн бүс нутгийн Монгол-Алтайн өндөр уулсын муж

1. Хархираа түргэний өндөр уулс, хотгорын тойрог
2. Алтай Таван богдын өндөр уулсын тойрог
3. Мөнххайрханы өндөр уулын тойрог

Б. Говийн бүсийн Алтайн ар говийн цөлөрхөг муж

1. Хяргас нуурын хотгорын тойрог
2. Алтай нурууны салбар уулс, хотгорын тойрог

В. Алтайн өвөр говийн цөлийн муж

1. Баруун хуурайн хотгорын тойрог

А. Хангайн бүс нутгийн Монгол-Алтайн өндөр уулын муж

1. Хархираа түргэний өндөр уулс, хотгорын тойрог

Монгол-Алтайн нурууны зүүн хойд хэсэгт орших Хархираа, Түргэний уулс Ачит нуурын тектоник томоохон буурц хотгороор Монгол-Алтайн гол нуруунаас

тусгаарлагдан зааглагдсан, ус хагалбар шугам нь ерөнхийдөө баруун хойноос зүүн урагш чиглэлд тохойрон оршсон байдаг.

Уг тойргийн өмнөд хэсэгт Алтан-Хөхийн уулс оршдог. Алтан-Хөхийн уулын ар хажуу нь эгц биш бөгөөд өвөр хажуу нь богинохон боловч гүн жалга олонтой. Ялангуяа Ховд гол руу маш эгц ханан эрэг хэлбэртэй түрж орсон байдаг. Алтан-Хөхий нь өндөр уулын хээрийн ландшафттай, ой модгүй, хуурай хавцал жалгуудаар бут сөөг элбэгтэй.

2. Алтай Таван богдын өндөр уулсын тойрог

Монгол орны хамгийн баруун хэсэгт орших Таванбогд уул далайн төвшнөөс дээш 4374 м өргөгдсөн. Уул нурууд нь хурц шовх, эсвэл бөөрөнхийдүү хэлбэртэй хадан оргилууд элбэгтэйн дээр тэдгээрийн хооронд гүн онь хөтлүүдтэй. Монгол-Алтайн ноён оргилууд нь мөнх цасаар бүрхэгдсэн байдаг.

Гол нурууны хормойгоор Ховд гол урсдаг бөгөөд Алтайн нуруунаас эх авсан голын дагуу өндөр уулын хээрийн хөндий оршино.

Гүний болон орон нутгийн чанартай тектоник хагалбар их тул Алтайн гол нурууны ар өвөр хажуу уулт мөрөгцөг элбэг байна. Энэ хэсэгт уур амьсгал хүйтэн, хөрс нимгэн зарим газарт хөрс үүсээгүй цулгуй тул ХАА-д ашиглах боломжгүй. Харин тэгш, хавтгай оройн орчмоор бушилз зэрэг тагийн ургамал ургадаг.

3. Мөнххайрханы өндөр уулсын тойрог

Энэ тойргийн уул нурууд нь үнэмлэхүй ба харьцангуй өндрөөрөө Монгол-Алтайн гол нуруунаас арай нам, эртний тэгшрэлийн гадарга харьцангуй сайн хадгалагдаж үлдсэн тул уулсын орой нь хавтгайдуу байдаг. Харин хажуу нь нилээд эгц, голын хөндийн уулсын хажуу нь гүн идэгдэж нарийн хавцлууд үүсгэсэн байна. Мөнххайрханы нуруу нь баруун хэсэгтээ 4362 м, төв хэсэг нь 4100 м өндөрт оршдог.

Тус тойрогт Цастбогд зэрэг тус тусдаа орших мөнх цаст оргилууд бүхий Сутай нуруу хамаардаг. Баатархайрханы нуруу энэ тойрогт орох бөгөөд ерөнхий төрх нь Цастбогдтой ойролцоо, Алтайн гол нурууны шинж байдлыг хадгалсан байдаг.

Баатархайрханы нуруу нь баруун хойш Цэнхэрийн хөндийд ойртох тутам томоохон нурууны шинж байдлыг алдаж Баянтүмэн хэмээх хад цохиотой ааргийг бүрдүүлнэ.

Энэ нуруунд эртний мөстлийн ул мөр тодорхой илэрсэн байдаг. Уулсын нарийн хавцлаар түргэн урсгалт уулын горхиуд харгилан урсах боловч уулын хормойд хүрмэгц ширгэж үгүй болно. Монгол-Алтайн гол нуруу, түүний салбар уулсын хооронд нам хотгорууд олонтой. Тус тойрогт уулын хээрийн бүслүүр нэн түгээмэл хөгжиж, уул

нуруудын бэл хормойноос дээд биеийг хүртэл ихээхэн талбайг эзэлнэ. Энд хөмбөн цулдам уул, хотгор бүхий уулын хээрт, уулын нуга бүхий ландшафт зонхилно.

Б. Говийн бүсийн Алтайн ар говийн цөлөрхөг муж

1. Хяргас нуурын хотгорын тойрог

Гадаргынхаа байдлаар геоморфологийн бие даасан район болох Хяргас нуурын хотгор нь Ханхөхийн нуруунаас Монгол-Алтайн хойд салбарууд хүртэл өргөн талбайг хамардаг.

Хяргас нуурын хотгорын гадарга нь ихэвчлэн тал хөндий, цохио толгодоос бүрдэнэ. Толгод нь гол төлөв боржин чулуулгаас бүрэлдсэн, төдий л өндөр биш. Тэдгээр нь заримдаа хэсэг бүлгээр тогтсон байх бөгөөд өргөргийн дагуу тал хөндий, толгод дэл хад зэргээр ээлжлэн тохиолдоно. Энэ тойрогт монгол орны томоохон нуурууд болох Хяргас, Айраг, Хар ус, Хар, Дөргөн нуурууд багтдаг.

Монгол-Алтай, Хангай нурууны томоохон голуудын ус хуримтлуулах хотгорын хамгийн нам дор цэг нь нутгийн өмнөд хэсэг болох нуурын аллювийн тэгш талд оршино.

Хар ус нуур, Хар нуурын хотгор нь зүүн талаараа Завхан голын дагуу орших Монгол элстэй хилэлдэг бөгөөд энэ хэсэгтээ гадаргын байдал ерөнхийдөө талархаг. Харин баруун хойд талаараа Алтан хөхий, зүүн урдуураа Жаргалант хайрхантай хил нийлнэ. Нууруудын эргэн тойронд аллювийн хурдаст тал хөндий нилээд талбайг эзэлдэг.

Энэ тойргийн төв хэсэг нууруудын орчмоор цөлийн, үүнээс гадагш захын хэсгээр цөлөрхөг хээрийн ургамалжилттай байдаг.

2. Алтай нурууны салбар уулс, хотгорын тойрог

Тус аймгийн нутаг дахь Бумбат хайрхан, Жаргалант хайрхан уулнууд, тэдгээрийн ойролцоох нутаг энэ тойрогт хамрагдана.

Эдгээр уулс нь Монгол-Алтайн гол нуруунаас хойд зүгт түүнтэй шууд холбоогүй, өргөн хотгор хөндийгөөр зааглагдан тогтсон Алтай нурууны салбар уулс юм. Эдгээр уулс нь хоорондоо намхан онь хөтлөөр холбогдох бөгөөд түүний өндөр нь 1850 м өргөгдсөн байна.

Бумбат, Жаргалантхайрханы өндөр нь мөнх цасны хил хүртэл өргөгдсөн, хажуунууд нь эгц, ялангуяа баруун тал нь гуу жалга, сархиаг элбэгтэй. Харин зүүн тал

нь ургамлаар хучигдсан бөөрөнхийдүү хэлбэртэй, хад цохио цөөвтөр, ухаа гүвээ хэлбэрийн хяргай.

Энэ тойргийн уулс нь Алтайн гол нуруунаас намхавтар, хавтгайдуу оройтой боловч голын хөндий уулсын хажуу нь гүн идэгдсэн эгц хажуутай.

Алтайн салбар уулсын Их Нууруудын хотгор руу түрж орсон хэсэгт цав толгод тал хөндий нилээд талбайг эзлэх бөгөөд үүний жишээ нь Хүйсийн говь юм.

Хүйсийн говийн дундуур Дарвийн нуруу түрэн орж ирсэн нь гадаргын хувьд нэгэн өвөрмөц нөхцлийг бүрдүүлдэг.

В. Алтайн өвөр говийн цөлийн муж

1. Баруун хуурайн хотгорын тойрог

Баруун хуурайн хотгорын тойрогт Алтайн өвөр говийн баруун хэсэг хамаарна. Монгол-Алтайн нуруу, Байтаг, Хавтаг, Тахийн шар нуруудаар хүрээлэгдсэн улсын хилийн зурвас дагуух 80-110 км өргөнтэйгөөр 250-300 км үргэлжлэх нутгийг эзлэн оршино.

Дээрх уулс нь хүчтэй цөлжин элэгдэлд орж хуурай хавцлуудаар эрс зүсэгдсэн байна. Энэ тойргийн гадарга өмнө зүг рүү бага зэрэг хэвгий, (1800-2000 метрээс 1300-1500 метр болж буурсан) баруунаас зүүн тийш сунаж тогтсон хотгор юм.

Монгол-Алтайн нуруу, Байтагийн салбар уулсаар хүрээлэгдсэн нь тус тойргийн газрын гадарга, уур амьсгал, хөрс, ургамлын бүрхэвчид онцгой нөлөө үзүүлж өвөрмөц хэв шинжийг бүрдүүлсэн ажээ. Тус аймгийн Алтай, Үенч, Булган сумын нутгийн өмнөд хэсэг энэ тойрогт бүхэлдээ хамрагддаг.

Энэ нутаг ганга сайр ихтэйн улмаас нилээд бартаатай, гадаргын ус туйлын хомс, хур тунадас дутмаг зэргээс хүн оршин суудаггүй, зөвхөн отор нүүдлийн үед дамжин өнгөрөх байдлаар ашигладаг байна.

1.2.3. ХӨРС

Ховд аймгийн нутан дэвсгэрийн ихэнх хэсэг газар зүйн байршлын хувьд Алтайн уулархаг их мужид байгтах боловч, нутгийн зүүн хойт хэсэг нь Их нууруудын хотгорын мужид хамаарагдаж, тэгшивтэр гадаргатай нам дор хэсгээс бүрдэнэ.

Нутгийн төв хэсэг нь Монгол Алтайн Нурууны уулархаг тужид, өмнөд хэсэг нь Алтайн цаадах говийн мужид хамаарагддаг. Газар зүйн байршлын дээрх ялгаатай байдалтай уялдаж, аймгийн нийт нутаг дэвсгэрийн хөрс нь уулын хөрс, тал хээрийн

цайвар хүрэн хөрс, говийн цайвар бор хөрс гэсэн 3 гол бүлэг зонхилохоос гадна голын хөндий алювийн нугын буюу нуга намгийн хэв шинжид хамаарагдах хөрс нилээд элбэг тохиолдох ба нийтдээ 20 гаруй төрлийн хөрс тархана.

Аймгийн нутгийн бараг 50 гаруй хувийг уулын хөрс эзлэх бөгөөд үүнд дараах төрлийн уулын хөрс зонхилно:

- ✓ Уулын эх чулуулгийн илэрц
- ✓ Хад асга элбэгтэй уулын уславтар хөгжилтэй хөрс
- ✓ Уулын хар хүрэн хөрс
- ✓ Уулын хүрэн хөрс
- ✓ Уулын цайвар хүрэн хөрс
- ✓ Уулын карбонатлаг цайвар хүрэн хөрс

Эдгээр хөрс нь Алтайн гол нуруу болон тэдгээрийн салбар уулсуудад өргөн тархсан байна. Уулын хөрсний гол онцлог нь ялзмагт үе давхаргын илрэл маш сул хөгжсөн, өнгөнөөсөө эхлэн хад асгаар хучигдсан, үржил шимээр ядуу учир өвс ургамал тачир, сийрэг ургасан байна.

Ийм хөрсний хөрс-үүсгэгч эх чулуулаг нь элюви-делювийн болон мөстлөгийн нөлөөгөөр үүсэж бий болсон элс, элсэнцэр, хэмхэдэс, бутармал чулуулгаас эхлээд том бул чулуу хурдсын байдалтайгаар тохиолдоно.

Цайвар хүрэн хөрсний хэв шинжид хамаарагдах хөрсний төрөл, дүрсүүд нь хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн хэрэгцээнд нэн тэргүүнд ашиглагдаж буй хадлан тариалан, бэлчээрийн гол талбайд зонхилох ба их төлөв Хар ус нуур, Дөргөн, Хар нуурын хөндий болон түүний сав орчмоор өргөн тархахаас гадна уулархаг газарт уулсын хоорондох өргөн нарийн хөндий, уулын бэл хормойн хэсгээр тархана.

Цайвар хүрэн хөрсний ялзмагт үеийн зузаан 14-22 см, цайвар гандмал хүрэн буюу шаравтар бор өнгөтэй, маш хуурай, сулхан нягтарсан, тоосорхог хэврэг-бөөмөрхөг бөөмөнцөр бүтэцтэй байна. Механик бүрэлдэхүүн нь голдуу элсэнцэр, хөнгөн шавранцар заримдаа бүр элсэрхэг байхаас гадна өнгөнөөсөө эхлэн маш их сайр чулуурхаг, карбонатлаг юм.

Ялзмагт үеийн дараагаар цайвар бор буюу, цагаан саарал өнгөтэй маш их чулуурхаг давхарга эхэлж, энэ нь 10 гаруй см зузаан үргэлжлээд, дараагаар нь бараг дан элс хайрга бүхий хөрс үүсгэгч эх чулуулгийн давхаргад шилжинэ. Говийн цайвар бор хөрс нт Алтайн нурууны цаадах Алтай, Үенч, Булган сумдын нутгийн өмнөт хэсгийг нэлэнхүйд нь хамран тархсан байна.

Энэ төрлийн хөрсний тархсан газрын гадарга нь ерөнхийдөө тэгшивтэр, тал хөндий зонхилох ба гүн биш жалга судгаар хэрчигдсэн байхаас гадна хар саарал хайр чулуугаар хучигдсан байна.

Энэ хэв шинжийн хөрсний ялзмагт үеийн зузаан дунджаар 14-26 см, цайвар бор цагаан саарал өнгөтэй, нуранг ьоосорхог, хэврэг бөөмөндөр бүтэцтэй, сулхан нягтарсан, маш их хуурай, өнгөн хэсгээрээ нилээд сайр чулуурхаг бөгөөд сахины нөлөөнд нилээд элэгдсэн байна. Ялзмагт үеийн дараагаар цайвардуу бор өнгөтэй, нилээд нягтарсан, бөөмөрхөг шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, маш их чулуурхаг Вк буюу ВкСк давхарга эхэлнэ. Говийн өөр хөрсний өөр нэг онцлог нь өнгөн хэсгээрээ доошлох тусам чулуурхаг байдал нь улам ихэсхээс гадна аль ч үе давхаргадаа давсны хүчлийн хөлөөгөөр буцалсан карбонатлаг шинж чанартай.

Түүнээс гадна хөрсөнд орох органик бодисын хуримтлал үлэмж бага, ус чийг дутагдалтай байдаг учраас хөрсний ялзмагт үе үржил шимээр ядмаг байдаг.

Голын хөндийн аллювийн нуга намгийн хэв шинжийн хөрс нь Хар ус, Цэцэг нуурын сав, Ховд голын адгийн цагаан арал, Цагаан гол, Хойт далай, Ховд, Буянт, Бодонч, Үенч, Хөвхөр зэрэг голуудын хөндий, Бор цонж, Баруун хуурай зэрэг газруудад тархана. Энэ хөрс нь зөвхөн гол горхины хөндий татам дэнж, нуур цөөрөмийн хөвөө хаялага зэрэг чийглэг нам дор хэсэгт голчлон тархах бөгөөд гадаргын байдал нь дов сондуул бүхий микро гадарга зонхилж, дэрс сөөг, цахилдаг, зэгс, хулс, өлөн, улалж болон заримдаа харгана, бургас, улиас голлосон модлог ургамлын нөмрөгтэй байдгаараа бусад хэв шинжийн хөрснөөс онцлог ялгаатай.

Үүнээс гадна үргэлжийн ус чийгийн нөлөөнөөс хөрс нь намгархаг шинж чанартай байдаг. Аллювийн хөрсийг түүний гарал үүсэл, тархалтын байдал, ургамлын нөмрөг, генетик морфолог, физик-химийн шинж чанарын байдал зэргийг үндэслэн аллювийн нугын буюу аллювийн нуга намгийн хөрсний дараах хэд хэдэн ялгаваруудад хувааж болно.

- Аллювийн сул хөгжсөн хөрс
- Аллювийн нугын хөрс
- Аллювийн нугын карбонатлаг хөрс
- Аллювийн нугын карбонатлаг хужирлаг хөрс
- Аллювийн нуг-намгийн карбонатлаг хөрс
- Аллювийн нуг-намгийн карбонатлаг хужирлаг хөрс
- Аллювийн нуг-намгийн хүхэрлэг хөрс

Аллювийн гаралтай хөрс нь ихэвчлэн карбонатлаг, мараалаг, хужирагаас гадна намагжих явц илүү байна.

Жишээ нт: Хар ус нуурын хөвөө, Хойт далай, Ховд голын адгийн Цагаан арал, Үенч, Бодончийн голын адаг, Бор цонж, Баруун хуурай, Цэцэг нуурын сав газрууд маш их намагжиж, зэгс хулс ихээхэн, ургасан газараа бараг 1 м хүртэл гүнд дутуу ялзарсан ургамлын үндэс бүхий органик бодис хуримтлагдан, гүйцэд эрдэсжээгүй хүхэрлэг үеийг үүсэгсэн байна.

Мөн заримдаа намагтай хэсэг нь өнгөнөөсөө эхлэн хужир марз ихтэй давсархаг шинж чанартай хүнд шаварлаг хөрстэй бөгөөд зарим тохиолдолд ийм хөрсний гипсийн давсны илэрц 14-35 см-ийн гүнд маш тод илэрсэн байна.

Нуга намгийн хөрс нь үргэлжийн ус чийгийн нөлөөнөөс болж глейжих явц эрчимжиж, агаар дулааны горим алдагдаж, хөрсөнд эрдэсжих явц муу явагддаг. Аллювийн нуга намгийн хөрсний зэрэгцээ аллювийн нугын хужирлаг, имараалаг шинж чанартай хөрс нилээд хэмжээгээр тааралдах бөгөөд энэ хөрсний үе давхаргад натрийн төрлийн давсууд ихээр агуулагдсан байна.

Тариалангийн ба хадлангийн талбайн голлох хөрсүүд нь гол горхины хөндийн сав газарт тархсан, аллювийн нугын нөлөөн дор үүсэж тогтсон аллювийн нугын карбонатлаг, давмархаг хөрс, аллювийн нуга намгийн хөрс, нугын цайвар бор хөрс болон зарим нэг цайвар хүрэн хөрсний төрөлөөс бүрдэнэ.

Хөрсний ялзмагт үе 18-30 см орчим зузаан, гандмал цайвардуу өнгөтэй, өнгөнөөсөө эхлэн давсны хүчлийн нөлөөгөөр хүчтэй бургилсан карбонатлаг, бага зэрэг давсархаг шинж чанартай, хайрга чулуутай, элсэнцэр элсэрхэг, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй байна.

Хөрсний бүтэц тогтоцын хувьд бат бэх биш, ялангуяа тариалангийн хуучин талбайнууд салхи усны эвдрэлд нилээд орж үржил шим, бүтцэд өөрчлөлт орсон. Ялзмагт үеийн дараагаар маш их хайрга чулуурхаг, элсэрхэг хөнгөн механик бүрэлдэхүүнтэй элювийн В буюу ВС давхарга 10 см үргэлжилж, түүнээс доош болоход бараг дан элс хайрганаас тогтсон хөрс үүсгэгч эх чулуулаг С давхарга байрлана.

Харин зарим нэг тариалангийн талбайн хөрс (Дарвийн Хөвхөрийн гол, Эрдэнэбүрэн сумын Шар харганы зарим талбайнууд) хэт хүнд шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй байна.

1.2.4. УРГАМЛЫН АЙМАГ, УРГАМАЛЖИЛТ

Ховд аймгийн нутаг дэвсгэр нь уртрагийн дагуу орших тул байгаль нутаг дэвсгэрийн хэд хэдэн муж, тойрогт хуваагддаг. Мөнх цаст өндөр уул, хээр тал, цөлөрхөг хээр, цөлийн бүсэд зохицсон олон төрөл зүйлийн ургамал ургадаг. Ургамлын аймгийн хувьд 89 овгийн 381 төрөлд хамаарах 1150 зүйлийн гуурст дээд ургамал ургадаг нь Монгол оронд бүртгэгдсэн нийт ургамлын 60.3 хувийг эзэлж буй юм. Үүний дотор ховор, нэн ховор 34 зүйл ургамал байгаагаас 29 зүйл нь Монгол улсын Улаан номонд бүртгэгджээ.

Тус аймагт ойн ургамалжилт хамгийн бага тархсан бөгөөд Булган зэрэг томоохон голын хөндийг даган хус, улиас, бургас, сөөг, чацарганы шугуйтай. Булган сумын нутгийн хойд хэсгийн уулсаар багахан хэмжээний шинэсэн ой тааралддаг.

Алтайн өвөр Зүүн гарын говиор бага зэргийн заг ургасан байдаг.

Монгол орны ургамал газар зүйн мужлалыг Оросын эрдэмтэн А.А.Юнатов, В.И.Грубов нар олон жил судалсан бөгөөд ургамал судлаач доктор Н.Өлзийхутаг шинэчлэн боловсруулснаар тус аймгийн нутаг дэвсгэрийг ургамал газарзүйн дараахь мужлалаар ангилласан байна. Үүнд:

Ховдын уулын цөлийн хээрийн тойрог.

Тус аймгийн Алтан-Хөхийн нурууны орчим, түүний баруун, зүүн, хажуу, өмнөд хэсэг болох багахан газрыг хамрана. Энэ тойрог нь асга хад чулуу ихтэй, эгц цавчим хажуутай, эргэн тойрны говь, хотгорын хуурай халуун уур амьсгалын нөлөөлөлөөр хормойгоороо ихэд цөлжсөн байна.

Ургамалжилтын хувьд хөрсний бүтэц, өндөршлийн хэмжээнээс шууд уялдаатайгаар хувирах хуурай хээрийн төрөл бүрийн хэв шинжүүд зонхилно.

Уул хоорондын хотгор хөндийгөөр сайрын хялгана, дорнодын хялгана, ахар навчит батлуур, сөөгөн лууль оролцсон ихээхэн цөлжсөн хээрийн хэвшил тархсан байдаг. Өндөр ууландаа бушилз, өлөнгө бүхий тагийн нуга зонхилно.

Монгол-Алтайн уулын хээрийн тойрог.

Монгол-Алтайн гол нурууд Цамбагарав, Хөхсэрх, Мөнххайрхан, Мянган Угалзын уулс тэдгээрийн салбар, Жаргалант хайрхан, Баатархайрхан, Цастбогд, Сутайн ар өвөр бэл уулс хоорондын өргөн хөндий, Дарвийн нурууны баруун талыг хамран аймгийн нутаг дэвсгэрийн төв хэсгээр ихээхэн талбайг эзлэн тогтсон байна. Монгол-Алтайн төвийн хэсгийн болон нэгэн чиглэлд зэрэглэн тогтсон салбар өндөр уулсаар бушилз, өлөнгө, зарим үетэн ургадаг. Дундаж өндөрлөг уулсын хажууг даган ботууль,

жигжиг дэгнүүлт үетэн, элдэв өвст хээрийн бүлгэмдэл тохиолдоно. Тэнд сунагар биелэг, Ленийн ботууль, саман ерхөг, дурваа зэрэг бэлчээрийн үнэт ургамлууд зонхилон ургадаг. Мөн шивээт хялгана, өдлөг хялгана, агьт хээрийн бэлчээр тохиолдоно.

Монгол-Алтайн нурууны өмнөд болон хойд хэсгээр өдлөг хялгана, таана, баглуур шарилж зэрэг цөлийн болон цөлөрхөг хээрийн ургамал уулсын энгэр бэлээр нилээд дээш өгсөж ургасан байдаг. Энэ нь цөлийн хуурай, халуун уур амьсгал хүчтэй нөлөөлсөнтэй холбоотой. Цэцэг нуурын хотгорт гэхэд өдлөг хялгана, таана, бударгана зэрэг цөлөрхөг хээрийн ургамалтай. Давсархаг хотгороор дэрс ихээр ургадаг.

Их нууруудын хотгорын цөлөрхөг хээрийн тойрог.

Энэ тойрогт тус аймгийн нутаг дэвсгэрт хамрагдах хэд хэдэн томоохон нуурууд байдаг. Тойргийн төв хэсгээр цөлийн түүний захаар цөлөрхөг хээрийн ургамалжилттай. Нууруудын эргэн тойрон шар бударгана, зарим хужирлаг, намгархаг нугаар дэрстэй хонхор, хармагтай довнууд тохиолддог. Хар ус нуурын эргээр хулс, шагшуургатай. Томоохон голуудын татмын дагууд дэрстэй марцлаг нугад бургас, өргөст харгана, Бунгийн харгана, чацарганы шугуй элбэг биш байдаг.

Нууруудын зүүн хойд хэсгийн элсэн манхнаар шар шаваг, сөөгөн шимэрс, үсхий суль, цагаан суль, саман ерхөг, цулхир, дэвүүр, жимст сагай зэрэг элсний ургамал элбэгтэй.

Их нууруудын хотгорын хайргархаг гадаргуутай талархаг хэсгээр өдлөг хялгана, агь, таана, хазааргана, баглуур, улаан бударгана ургадаг. Эдгээрийн оролцоотой бэлчээрийн хэвшлүүд элбэг тохиолддог.

Зүүн гарын цөлийн тойрог.

Монгол-Алтай нурууны өвөр Булган, Үенч, Алтай сумуудын нутгийн өмнөд хэсэг улсын хил хүртэлх нутгийг хамрана. Энэ тойргийн гадаргуу жигд бус зонхилох өндөр нь далайн төвшинөөс дээш 1000-1400 м өргөгдсөн байдаг. Өмнөд захаар нь Байтаг богд, Их Бага хавтаг, Тахийн шар нуруу зэрэг бэсрэг уулс бий.

Монгол-Алтайн өврөөс эх авсан Булган гол Өрөнгө голд цутгадаг, харин Үенч, Бодонч голууд Баруун хуурай, Бор цонжийн говь зэрэг битүү хотгорт ормогц ширгэн замхарна. Дээрх хил орчмын уулсаас ар хөндий рүүгээ чиглэсэн хуурай сайр, садрагууд элбэгтэй. Зүүн гарын төвийн энэ хэсэг бол үндсэндээ Баруун хуурайн хотгор хоолой юм. Энд маш халуун зарим үед хүчтэй салхилж шороон шуурга болдог. Газрын гадарга нь өнгөн хэсэгтээ үйрмэг чулуурхаг хуяган бүрхэвчтэй хэт халуун чулуут цөл нутаг.

Уулархаг хэсгээр үетэн-шарилжит, элдэв өвс-бушилзат нугын бүлгэмдэл тархсан байдаг. Уулын бэл хормой тэгш талархаг газар толгодын хажуугаар өдлөг хялгана, шарилж, сайрын хялгана, баглуур, тэсэг, улаан бударгана, заг, шар мод ургадаг. Хэт, хуурай цөлд заг, баглуур, улаанбударгана, зээргэнэ, тачир сийрэг ургасан байна.

Ховор, нэн ховор ургамал.

Тус аймгийн физик газарзүйн өвөрмөц тогтоц нь олон төрөл зүйлийн ургамлыг бүрдүүлэхэд онцгой үүрэг гүйцэтгэдэг.

Ургамлын аймгийн хувьд 89 овгийн 381 төрөлд хамаарагдах 1150 зүйл цоргоц ургамал ургадаг. Эдгээрийн дотор малын бэлчээр, хүнс тэжээл, анагаах чадвартай олон зүйл ургамал бий.

Тус аймгийн нутагт бүртгэгдсэн нэн ховор тархацтай, ашиглах нөөцгүй, устаж үгүй болох аюулд орсон нэн ховор болон байгалийн жамаар нөхөн сэргэх чадвар нь хязгаарлагдмал, тархац нөөц багатай устаж болзошгүй ховор ургамлыг судалж тодруулан Монгол улсын “Улаан ном”-д бүртгэгжээ. Монгол улсын “Улаан ном”-д 128 зүйл ургамал орсны 22.6 хувь нь тус аймгийн нутаг дэвсгэрт ургадаг байна.

Эдгээрээс морин зээргэнэ, хонин арц, Алтайн сонгино, нөмрөгийн банздоо (вансэмбэрүү), залаархаг хавраг (чийр) зэрэг ховор, нэн ховор ургамлыг түүх явдал гарч байна.

“Алтай-Соёны экобус нутгийн биологийн төрөл зүйлийг хамгаалах тогтвортой ашиглах төсөл”-ийн хүрээнд Мянган Угалзатын нурууны ургамлын аймгийн нэрсийг гаргаж, ашиглах хэлбэрийг тогтоосон байна.

Төслийн хүрээнд бүртгэгдсэн нийт ургамлын 80 хувь нь эмийн, 24 хувь нь хүнсний, 16 хувь нь ховор ургамал (давхардсан тоогоор) байжээ. Монгол улсын “Улаан ном”-д орсон хонин арц, тэмээн харганыг түлшинд ашиглахын зэрэгцээ эмийн ургамлыг хараа хяналтгүй их хэмжээгээр түүдэг нь судалгааны явцад нэгэн адил ажиглагдсан байна.

**Монгол улсын улаан номонд орсон Ховд аймгийн нутагт ургадаг
ховор нэн ховор ургамлын нэрс**

№	Монгол нэр	Латин нэр
1	Морин зээргэнэ	<i>Ephedra equisetina</i>
2	Хуурамч хонин арц	<i>Juniperus pseudosabina</i>
3	Хонин арц	<i>Juniperus sabina L.</i>
4	Элдэв навчит улиас	<i>Populus diversifolia</i>
5	Регелийн будраа	<i>Ilijinia regelii</i>
6	Ацан ажигана	<i>Stellaria dichotoma L.</i>
7	Улаан түлээ	<i>Gymnocarpus przewalskii</i>
8	Цав цагаан бөлбөө	<i>Nymphaea candida</i>
9	Дөрвөлжин бөлбөө	<i>Nymphaea tetragona</i>
10	Бяцхан саахууцэцэг	<i>Nuphar pumila</i>
11	Ямаан сэрдэг	<i>Saxifraga hirculus L.</i>
12	Алтан гагнуур	<i>Rhodiola rosea L.</i>
13	Жинийн хунчир	<i>Astragalus dschimensis</i>
14	Говийн харгана	<i>Caragana gobica</i>
15	Ганц навчит сальжир	<i>Gueldenstaedtia monophylla</i>
16	Мөнгөлөг хонхот харгана	<i>Halimodendron halodendron</i>
17	Цэнгэлийн ширмэрс	<i>Hedysarum sangilense</i>
18	Хэврэг навчит ортууз	<i>Oxytropis fragilifolia</i>
19	Монгол ортууз	<i>Oxytropis mongolica</i>
20	Эгэл өмхий өвс	<i>Peganum harmala L.</i>
21	Зүүн гарын гоёо	<i>Cynomorium songaricum</i>
22	Залаархаг хавраг	<i>Ferula ferulaeoides</i>
23	Цагаан дэгд	<i>Gentiana algida</i>
24	Монгол догар	<i>Caryopteris mongolica</i>
25	Потанины улаан тулам	<i>Incarvillea potaninii</i>
26	Цөлийн аргамжинцэцэг	<i>Cistanche deserticola</i>
27	Нөмрөгт банздоо	<i>Saussurea involucrata</i>
28	Алтайн сонгино	<i>Allium altaicum</i>
29	Ганцэцэгт алтанзул	<i>Tulipa uniflora</i>

1.2.5. АН АМЬТАН

Ховд аймаг нь өндөр сүрлэг цаст уулс, өргөн цэнхэр говь цөл, нуур цөөрөм, хулс шагшуурга бүхий төрөл бүрийн бүс бүслүүртэй, байгалийн өвөрмөц тогтоцтой нутаг билээ.

Тус аймгийн нутагт өндөр уул, хээр тал, говь цөл, нуур ус, зэгс шугуй, элс зэрэг өөр өөр орчин нөхцөлд зохицсон амьтад олон зууны туршид хөршлөн амьдарсаар иржээ. Судалгаанаас үзэхэд тус аймагт 330 гаруй зүйлийн сээр нуруутан, үүнээс 90 зүйл хөхтөн, 220 гаруй зүйл шувуу, 11 зүйл хэвлээр явагч, 8 зүйл загас, нэг зүйл хоёр нутагтан бүртгэгджээ.

Монголд төдийгүй дэлхийд ховор Алтайн аргаль, янгир, тахь, хавтгай, ирвэс, бөхөн, азийн минж, хулсны гахай, шилүүс мий, мануул тархсан байдаг.

Баруун хуурайн хотгорт хамаарах Булган голын савын улсын хилийн орчмын багахан зурваст азийн минж цөөн тоогоор тархжээ. Монгол оронд азийн минж тархсан цорын ганц нутаг юм. Сүүлийн жилүүдэд минжний тархалтын хүрээ гол өгсөж нилээд дээшлэх хандлага ажиглагдах болжээ.

Монгол-Германы хамтарсан экспедици 1974-1989 онуудад Ховд, Тэс голд 60 гаруй минж тавьсан нь нутагшин 400 орчим болж өсөж үржсэн байна.

1980-аад оны эхээр Дорнод аймгийн Жаран тогоон талаас Хомын хоолойд нутагшуулсан цагаан зээрийн 200 янзага өсөж үржин Чандманы Хүрэн тал, Жаргалант хайрханы ар хөндийгөөр идээшлэх болжээ. Алтай, Үенч сумын нутгаар тахь үзэгдэх болсон нь Их Говийн Дархан Цаазат Газарт нутагшуулсан тахь бэлчээр ус хөөж эзэмшил газар нутгаа тэлж буйтай холбон үзэж байна.

Тус аймгийн нутагт нэн эртний ховор болон говь цөлийн унаган төрөл зүйлийн амьтад цөөнгүй байдаг. Мөн байгалийн жамаар болон амьтан, хүний шууд нөлөө, зарим үед агнуураас хамааран тоо толгой нь цөөрөх явдал гарсаар байна.

Тус аймгийн нутагт Олон Улсын болон Монгол улсын Улаан номонд орсон дэлхийд нэн ховордсон 2 зүйлийн бөхөн бүртгэгдсэн боловч соргог бөхөн бараг устаж, хорхой бөхөнгийн тоо толгой цөөрөх болов.

2006 онд Чандмань сумын иргэн Б.Баярбаатар, Д.Цогоо, Д.Мөнхчулуун зэрэг нэр бүхий 13 этгээд бүлэглэн 54 хос бөхөнгийн эврийг хил давуулан дамлахаар завдаж байжээ. Эдгээр этгээдүүд экологи-эдийн засгийн үнэлгээгээр байгаль орчинд 216 сая төгрөгөөр үнэлэгдэх хохирол учруулсан нь хууль хяналтын байгууллагаар тогтоогдсон

байна. Энэ нь бөхөн, зэгсний гахай, аргаль, хойлог зэрэг амьтад хулгайн анчид, ашиг хонжоо хайгчдын овоо хараанд өртөх болсны тод жишээ юм.

Мянган угалзатын нуруу нь аргаль хонины тархалтын үндсэн нутаг юм.

Гадаадын анчин жуулчдыг хүлээн авч аргаль, янгир агнуулах үйл ажиллагаа эрхэлдэг анчны отгийг энд олон жилийн турш ажиллуулж ирсэнээс тэдгээрийн тоо толгой ихэд цөөрчээ.

Алтай нурууны бэл, таг, мөнх цасны зах, голуудын хөндийгөөр 2 зүйлийн тарвага, тал хээр цөлөрхөг нутгаар туулай, цайвар үлий, шивэр алагдаага, хярс, үнэг, дэлдэн зараа болон бусад олон төрөл мэрэгчид оршин амьдардаг.

Тус аймгийн өмнөд хэсэг Баруун хуурайн тойрогт зөвхөн тус тойрогт оршин амьдардаг цөөн тооны амьтад бий. Үүнд: гозоохой зурам, азийн минж, ойн унтаахай, сухайн чичүү зэргийг нэрлэж болно.

Хар ус нуур, Хар, Дөргөн зэрэг нуур цөөрөм, тэдгээрийн арал, зэгс, хулс, шагшуургад усны шувууд ирж зусаж өндөглөн үр төлөө бойжуулахын зэрэгцээ нүүдлийн үед дамжин өнгөрөх түшиц газар болдог.

Энд 240 зүйлийн шувууд зусдагийг судлаачид тогтоосон байна. Тэдгээрээс борцгор хотон, ямаан сүүлт, нугас, халбаган хошуут, гангар болон хуруут хун, хар өрөв тас, реликт цахлай зэрэг монгол оронд төдийгүй дэлхийн хэмжээнд ховор болон нэн ховордсон шувуудыг дурдаж болох юм.

Уулархаг нутгаар бүргэд, явлаг сар зэрэг жигүүртэн амьдардаг. Эдгээрээс Алтайн хойлог, өгөөлэй шулганаа зэрэг монгол орны унаган, ховор зүйлийн шувууд амьдардаг.

Ховд, Булган, Буянт, Цэнхэрийн гол, Хар-Ус, хар Дөргөн нууруудад монгол хадран, Алтайн сугас, Шар болон хар нохой загас байдаг.

Монгол хадран, Алтайн сугас зэрэг нь Төв Азийн унаган загаснууд юм.

Булган голын дагуу булаг, шандад хоёр нутагтан нутагладаг.

Хар ус нуур, Булган голын татам баян бүрдүүдээр Дамнуурга цэнхэр соно, Их эрлэг ялаа зэрэг монгол орны улаан номонд орсон шавьжууд амьдардаг байна.

2000 онд батлагдсан “Амьтны аймгийн тухай” Монгол улсын хуулиар нэн ховор ангилалд 26 зүйл амьтан оруулсаны 17 зүйл нь буюу 65.4 хувь нь тус аймгийн нутаг дэвсгэрт оршин амьдардаг.

Ан агнуурын тухай Монгол улсын хууль, тогтоомж, зэрлэг амьтан, ургамлын зүйлийг Олон улсад хамгаалах тухай конвенцийн 1.2-р хавсралт, Монгол улсын ба

Байгаль хамгаалах Олон улсын холбооны Улаан номонд оруулах зэргээр эдгээр амьтдыг эрх зүйн хамгаалалтанд авсан байна.

1.2.6. ГАДАРГЫН БОЛОН ГАЗРЫН ДООРХИ УС ЗҮЙ

Ховд аймаг нь ус зүйн сүлжээний хувьд Төв Азийн гадагш урсгалгүй ай савд багтдаг. Гадаргын усны хуваарилалтаар Монгол Алтайн нурууны ар, өвөр хажуугийн мужид багтана. Монгол-Алтайн нурууны мөнх цас мөсөн голуудаас эх авсан Ховд, Буянт, Булган зэрэг томоохон голууд болон Үенч, Бодонч, Цэнхэр, Ангирт голууд ус зүйн сүлжээний ихэнхийг бүрдүүлдэг. Монгол-Алтай нуруунаас эх авсан голуудын 20-40 хувь нь гүний усаар, 5-10 хувь нь борооны, 55-70 хувь нь цас мөсний усаар тэжээгддэг. Булган гол БНХАУ-ын нутаг руу урсаж гадагш гардаг.

Монгол-Алтайн ноёлох өндөр уулсаас эх авсан Ховд, Буянт голууд Баян-Өлгий аймгийн нутгийг дамжин урссаар Хар Ус нуурт цутгадаг.

Алтай нурууны өвөр энгэрээс эх авсан Үенч, Бодонч голуудын урсацын модуль нь 1.0-1.5 л/сек-ээс багагүй бөгөөд уулын нарийн хавцалаар харгиатан урссаар талд буун элсэн хөрсөнд шургадаг. Тус аймгийн нутаг дэвсгэр дэх голууд нь өндөр уулсаас эх аван нам газар хүртлээ урсгалын хурд нь их 5 м/сек-д хүрдэг бөгөөд аймгийн нийт гол горхины уртын хэмжээг 1973 км хэмээн тодорхойлсон байна.

Голуудын ус цуглуулах талбайн дундаж өндөр далайн төвшнөөс дээш 2300м-2600м-т байх тул хэвгий нь 3.69-16.0 хувьд хүрдэг онцлогтой. Энэ онцлог байдлыг ашиглан усны эрчим хүчийг цахилгаан энерги болгон ашиглах талаар сүүлийн жилүүдэд тус аймаг нилээд амжилттай ажиллаж байна.

Ховд аймгийн нутагт томоохонд тооцогдох Хар Ус, Хар Дөргөн зэрэг нуурууд байдаг. Эдгээрээс хамгийн том нь Хар Ус нуур юм. Түүний өргөн нь 26.2 км, урт нь 72.2 км, нийт 1852 км² талбайтай, дундаж гүн нь төдийлөн их биш 2 м бөгөөд хамгийн гүн хэсэгтээ 4.2 м байдаг.

Түүний дунд орших Агвааш арал 400 км² талбайг эзлэнэ. Энэ арал дээр зэрлэг ан амьтан, жигүүртэн шувууд элбэг.

Ховд аймгийн гадаргын усны нийт нөөц нь 1.10 шоо км бөгөөд үүний 0.19 шоо км-ыг ашиглах боломжтой.

Тус аймгийн баруун хойноос Хар ус, Дөргөн нууруудын ай сав, Зэргийн хоолой дамжин Цэцэг нуурын хонхор хүртэлх нарийн зурвас талбайд газрын доорхи гүний ус тархжээ.

Монгол-Алтайн өвөр, бэл, хөндийд гүний усны нөөц илэрсэн байдаг.

Эдгээрээс гадна Монгол-Алтайн ноёлог уулсын мөнх цас мөсөн голыг ус зүйд оруулж тооцох нь зүйтэй юм. Мөн тус аймгийн нутагт Нэвт, Рашаант, Сондуулт зэрэг анагаах чанартай рашаан булаг элбэг байдаг.

ДУГНЭЛТ

Ховд аймгийн байгаль цаг уурын нөхцөл байдлын тодорхойлолтоос дараахь дүгнэлтүүдийг хийж болох юм. Үүнд:

1. “Алтай-Соёны эко бүс нутгийн биологийн төрөл зүйлийг хамгаалах тогтвортой ашиглах төсөл”-ийн хүрээнд хамрагдсан Цэцэг, Мөст, Алтай болон бусад сумдын нутагт орших ховордсон, устах аюулд өртсөн биологийн төрөл зүйлийг хамгаалах зохистой ашиглах менежментийг нутгийн иргэдтэй хамтран оновчтой боловсруулах, энэ чиглэлд иргэдийн оролцоог өргөтгөх
2. Дэлхийн хэмжээнд ховордсон, нэн ховордсон амьтан, ургамлын өлгий болсон тусгай хамгаалалттай газруудад тавих хараа хяналтыг сайжруулах, хамгаалалтын бүсэд мал бэлчээрлүүлэх, өвс ургамлыг түүж устгах, ан амьтдыг үргээж дайжуулах, агнаж устгах явдлыг зогсоох, шинээр нутагшиж буй амьтдын амьдрах орчныг бүрдүүлэх
3. Тусгай зөвшөөрлөөр агналт хийлгэснээс олсон орлогыг ховор амьтдыг хамгаалах, өвс тэжээл тавьж өгөх, өсч үржих нөхцлийг бүрдүүлэхэд зарцуулах, туулах чадвар өндөртэй машин техник ихэссэнтэй холбогдуулан зэрлэг ан амьтан нутагшсан зарим газарт машин техник явахад саад болохуйц хориг хаалтыг хад чулуугаар байгуулах
4. Уур амьсгалын өөрчлөлт дулаарлын улмаас өндөр уулсын мөнх цас хайлах, газрын гүний цэвдэг гэсэх зэргээр одоогийн бэлчээрийн нам дор газарт намаг үүсэх, цөлжих үйл явц эрчимжин умар тийш хүрээгээ тэлэх жижиг гол горхи булаг шанд нуурууд ширгэх зэрэг өнөөгийн арга технологиор мал аж ахуй, газар тариалан эрхлэн явуулахад бэрхшээлтэй болно. Иймд гол горхи булгийн усны эхийг хамгаалах, малын тоо толгой сүргийн бүтцийг зохицуулах бэлчээрийг хуваарь сэлгээтэй ашиглах замаар цөлжилтийг сааруулах, цаг уурын өөрчлөлтийн нөхцөлд дасан зохицох нөхцөлийг одооноос бүрдүүлэх шаардлагатай байна.

5. Гадаргын болон гүний усны алдагдлыг багасгах, бололцоотой газруудад ус хуримтлуулах сан байгуулах ингэснээр хаврын шар ус, болон үерийн усыг нөөцлөн уст цэгийн тоог нэмэгдүүлэх
6. Байгаль цаг уурын тохиолдож болзошгүй гамшигт үзэгдлээс урьдчилан сэргийлэх мэдээллийн сүлжээг бий болгох, гамшгийн үед ажиллах, онцгой байдлын багийг бүрдүүлэх, хөрөнгийн эх үүсвэрийг төсөв төлөвлөгөөнд суулгах, тэдний бэлэн байдлыг хангах зэрэг арга хэмжээ авахыг зөвлөж байна.

1.3. НИЙГЭМ-ЭДИЙН ЗАСГИЙН НӨХЦӨЛ

1.3.1. НИЙГЭМ-ЭДИЙН ЗАСГИЙН СУУРЬ НӨХЦӨЛ

Ховд аймгийн дэд бүтцийн ихэнх салбар нь төдийлөн сайн хөгжөөгүй байгаль газарзүйн нөөц нөхцөлд тулгуурлан эдийн засгийн чадавхийг дээшлүүлэх явдал хангалтгүй байна.

Аймгийн нийгэм эдийн засгийн суурь нөхцөл буюу дэд бүтэц түүний хөгжлийн түвшинг салбар тус бүрээр товч авч үзэж болох юм.

Зам харилцааны талаар.

Улсын чанартай замын ихэнх хэсэг, орон нутгийн буюу сум дундын чанартай бүх замууд нь энгийн шороон замууд юм.

Бодонч, Үенч, Хуурай цэнхэрийн зэрэг хавцлууд өндөр даваануудын замыг улс, орон нутгийн хүчээр засан сайжруулдаг боловч үерт эвдрэх, уулын нуранганд дарагдах явдал гардгаас ачаа тээврийн эргэлт удаашрах тээврийн хэрэгсэл эвдрэх, замыг сэргээн засахад ихээхэн хөрөнгө хүч зарцуулах зэрэг эдийн засгийн сөрөг үр дагавар учруулдаг байна. Ховд аймгийн төв Ховд хот бүх сумдтайгаа авто шуудангаар холбогдсоны зэрэгцээ Улаанбаатар хот, Булган сумтай агаарын тээврээр холбогджээ.

Холбооны шугам сүлжээний талаар. Тус аймгийн холбооны шугам сүлжээний хөгжил нь улс орны одоогийн түвшинд байна гэж үзэх боломжтой .

Улаанбаатар хот, бусад аймагууд болон дэлхийн хотуудтай тус аймгийн аль ч сумын төвөөс холбогдох боломжтой юм.

2006 оны байдлаар тус аймгийн Ховд хот, Буянт, Булган, Мянгад, Дарви, Зэрэг сумд “Мобиком”-ын сүлжээнд хамрагдахын зэрэгцээ Ховд хотоос Увс аймгийн чиглэлд 270 км агаарын шилэн кабель тавигдсан байна. Мянгад, Буянт сумд шилэн кабелийн сүлжээнд холбогдсоноор интернет болон факсын үйлчилгээ авах боллоо.

Хөдөөгийн багийн төвүүдийг сумынхаа төвтэй холбоо барих нөхцлийг бүрдүүлсэн байна.

Эрчим хүчний талаар. Тус аймгийн нийгэм-эдийн засгийг хөгжүүлэх гол үндэс нь эрчим хүчний найдвартай эх үүсвэрээр хангах явдал бөгөөд энэ асуудлыг баруун бүсийн аймгуудын эрчим хүчний хангамжтай уялдуулан иж бүрнээр шийдвэрлэх боломжтой юм.

Ховд аймгийн нийт 4 сум, Ховд хотын хамт эрчим хүчний төвлөрсөн системд холбогджээ. Гэвч эрчим хүч нийлүүлэгч ОХУ-аас шууд хамааралтай, төлбөр тооцооны

асуудлаас шалтгаалан зарим үед цахилгаан тасалдах явдал гарсаар байна. Аймгийн төвд нөөц бэлтгэл байдлаар 2 томоохон дизель цахилгаан станц суурилуулсан байна.

Мөнххайрхан, Манхан сумдад бага оврын усан цахилгаан станц ажилладаг.

Үенч сумын төвд баригдаж буй УЦС ашиглалтанд орсноор Булган, Алтай, Үенч сумууд эрчим хүчээр хангагдах болно.

Одоогоор Үенч Булганы чиглэлийн 35 кв-ын цахилгаан дамжуулах агаарын шугамыг татаж ашиглалтанд оруулахад бэлэн болгосны дээр Үенч, Алтай сумдыг цахилгаан дамжуулах шугамаар холбох ажилд зориулан төсөвт 204.0 сая төгрөг суулгасан байна.

Төвийн эрчим хүчинд холбогдоогүй бусад сумдад Японы дизель мотор тус бүр 2-ыг суурилуулсан бөгөөд түлш шатахууны үнийн өсөлтөөс шалтгаалан богино хугацаагаар ажилладаг.

Ховд аймаг нь эрчим хүчний хангамжийн хувьд баруун бүс нутгийн хэмжээнд дээгүүрт орох бөгөөд Дөргөн сумын Чоно харайх гол дээрх 12 мвт-ын хүчин чадалтай УЦС ашиглалтанд орсноор эрчим хүчний тулгамдсан асуудлыг нааштай шийдвэрлэхэд томоохон түлхэц өгөх болно. Тус аймаг байгаль цаг уурын онцлогтоо түшиглэн нар салхины сэргээгдэх эрчим хүчийг ашиглах талаар холбогдох газруудтай хамтран нилээд ажлыг зохиож байна.

Инженерийн дэд бүтцийн талаар. Ховд аймгийн инженерийн дэд бүтэц нь үндсэндээ Ховд хотын инженерийн дэд бүтцийн асуудал болно. Ховд хотод одоогоор 31.6 мянган хүн оршин суудгийн 10 гаруй хувь нь төвлөрсөн дулаан хангамжийн системээс дулаанаар хангагдсан орон сууцанд амьдардаг. Мөн улс, хоршоолол, олон нийт, хувийн хэвшлийн нилээд байгууллагууд төвлөрсөн халаалтын системээр үйлчлүүлдэг. Ховд хотын дулаан хангамжийн төвлөрсөн эх үүсвэр нь 1986 онд ашиглалтанд орсон КЕ-25-14х2, КВТС-150-20х2 зуухтай, 4 бойлертой, эдгээр нь хүчин чадлынхаа 50 хувийг гарган ажилладаг. Төвлөрсөн уурын зуух нь Хөшөөт, Олонбулагийн уурхайгаас түлшнийхээ хэрэгцээг хангадаг.

Гадаадын төслийн шугамаар Мөст, Чандмань, Булган, Мянгад сумдын ЕБС-ын хичээлийн болон дотуур байрны халаалтын систем, зуухыг шинэчилсэн байна.

1.3.2. ХҮН АМ ЗҮЙ

2006 оны хүн амын тоо бүртгэлээр тус аймаг 88.5 мянган хүн ам бүртгэгдсэн нь улсын нийт хүн амын 3.4 хувийг эзэлж байна.

Дээрх нийт хүн амын 34.8 хувь нь аймгийн төвд, 65.2 хувь нь хөдөөд амьдардаг. Мөн нийт хүн амын 25.6 хувь нь халх, 24.0 хувь нь захчин, 10.1 хувь нь казак, 9.1 хувь нь торгууд, 7.5 хувь нь өөлд, 7.1 хувь нь урианхай, 4.7 хувь нь мянгад, 4.6 хувь нь дөрвөд, 7.3 хувийг бусад ястнууд эзэлдэг.

Энэ утгаараа Монгол орны хэмжээнд хамгийн олон үндэстэн ястан багтаасан онцлог аймаг юм.

Тус аймгийн хүн амын нягтралыг суурин хүн амын тоотой харьцуулж үзэхэд 2005 оны байдлаар 1 ам.км талбайд 1.16 хүн ноогдож байна.

Аймгийн хүн амын дотор 17-59 насны хөдөлмөрийн насны хүмүүс 56.4 хувийг эзэлж байгаа нь ажиллах хүчний ихээхэн нөөцтэй болохыг харуулж байна.

Аймгийн хэмжээгээр 19.5 мянган өрхтэйгөөс 33.8 хувь нь Ховд хотод, 17 хувь нь сумын төвд, 48.2 хувь буюу 9.4 мянган өрх хөдөөд суурьшиж байна.

Аймгийн статистикийн хэлтсээс 2005 онд гаргасан танилцуулгаас үзэхэд нийт өрхийн 44.4 хувь нь амьжиргааны баталгаат түвшингээс доогуур орлоготой өрх эзэлдэг бөгөөд үүнд нийт хүн амын 37.4 хувь буюу 34.4 мянган хүн хамрагддаг ажээ. Үүний дотор нэн ядуу өрх, тэдний ам бүл багагүй хувийг эзэлдэг нь сэтгэл түгшээсэн үзүүлэлт юм.

Хүснэгт 9

Аймгийн хүн амын статистик үзүүлэлт

№	Статистик үзүүлэлт	Хэмжих нэгж	Харьцуулах он		
			2003	2004	2005
1	Суурин хүн амын тоо	Тоо/мян	87.5	87.8	87.9
2	Суурин хүн амын хот хөдөөгийн харьцаа	хувь	33.5	35.2	34.8
			66.5	64.8	65.2
3	Нийт өрхийн тоо	өрх	19243	19278	19478
4	Өрхийн тоо (хот, хөдөө)	хувь	33.3	34.2	33.8
			66.7	65.8	66.2
5	Төрсөн хүүхэд	бүгд	1980	1902	1868
		мян.хүүхэд	21	20	19.3
6	Нас баралт	бүгд	493	456	482
		1000 хүнд	5	4	5
7	Эдийн засгийн идэвхитэй хүн ам	тоо	35698	36250	36975
8	Ажиллагсдын тоо	хүн	33776	34279	35456
9	Бүртгэлтэй ажилгүйчүүдийн тоо	хүн	1370	1419	1519
10	Ажилгүйдлийн түвшин	хувь	3.8	3.9	4.3
11	Хүн амын цэвэр өсөлт				14.6

“Монгол улсын статистикийн эмхтгэл 2005” УБ-2006 оны номоос авав.

Дээрх статистик үзүүлэлтээс харахад өнгөрсөн хугацаанд тус аймгийн суурин хүн амын тоо жилд 100-300 хүнээр нэмэгдсэн байна.

2005 оны байдлаар 1000 хүнд ноогдох төрөлт 19.3, нас баралт 0.48, цэвэр өсөлт 14.6 байгаа нь 2000 оныхтой харьцуулахад төрөлт 29.4 хувь, цэвэр өсөлт 33.5 хувиар буурсан байна. Хүн амын цэвэр өсөлт буурч байгаа нь хүн амын өсөлтийн хурдац буурахад гол нөлөө үзүүлжээ. Тус аймагт 1000 хүн амд ноогдох төрөлт 2003 онд 20 байсан бол 2005 онд 19.3 болж 0.7 хувиар буурчээ. Суурин хүн амын өсөлтөнд шилжих хөдөлгөөн нас баралт сөрөг нөлөө үзүүлдэг. Сүүлийн 5 жилд тус аймгаас 10 мянга гаруй иргэд шилжин явжээ. Ховд, Булган сумдаас 228-380 хүн шилжин явж 1-87 иргэн шилжиж ирсэн байна. Энэхүү шилжих хөдөлгөөн нь хүн амын хөдөлмөр эрхлэлтэй шууд холбоотой бөгөөд тус аймагт дээрх онуудад бүртгэлтэй ажил эрхлээгүй иргэдийн тоо 1.4-1.5 мянгад хүрч ажилгүйдлийн түвшин 3.8 байснаа 4.3 болж өссөн үзүүлэлт гарч байна.

Хүн амыг тогтвор суурьшилтай байлгах нь жижиг, дунд үйлдвэрийн өсөлт, дэд бүтцийн хөгжил, амьдрах орчин нөхцөл, зах зээлийн алслалт зэрэг хүчин зүйлээс ихээхэн шалтгаалдаг.

Нөгөө талаар нийгэм-эдийн засгийн хөгжил нь хүн амын нөөцөөс хамааралтай болохыг анхааран үзэх нь зүйтэй юм.

1.3.3. ГАЗАР ТАРИАЛАН

Ховд аймаг 1990 онд инженерийн болон гар усалгаатай 9302 га талбайд тариалалт явуулж нийт 26.0 мянган тн ургац хураан авч байв. Гэтэл 2005 оны байдлаар 2255.7 га талбайд тариалалт хийж нийт 18.2 мянган тн ургац хураан авчээ. Үүний дотор тариалсан талбай 2000 оныхоос 2.6 дахин, хураасан ургац 2.3 дахин буурсан байна.

Хүснэгтээс харахад 2005 онд тариалсан талбай 2002 оныхоос 31.1 хувиар буурсаны дотор үр тариа тариалсан талбай 2.1 дахин буурчээ. (Хүснэгт 10)

Харин хүнсний ногооны талбай 2005 онд өмнөх жилийнхээс 30 хувиар нэмэгдэж, төмс, тэжээлийн ургамал тариалсан талбай сүүлийн 3 жилд төдийлөн өөрчлөгдөөгүй нэгэн түвшинд явж иржээ.

Газар тариалангийн үйлдвэрлэлийн судалгаа

Үзүүлэлт		Хэмжих нэгж	2002 он	2003 он	2004 он	2005 он
Тариалсан талбай бүгд		га	2958.2	2147.9	2220.3	2255.7
Үүнээс	үр тариа	га	1239.9	700.3	759.4	581.6
	төмс	га	884.9	666.5	662.2	652.3
	хүнсний ногоо	га	599.1	552.6	514.2	734.0
	тэжээлийн ургамал	га	181.0	222.5	268.6	270.8
1 га-н ургац	үр тариа	цн	7.5	9.4	9.3	9.8
	төмс	цн	81.2	84.9	87.7	107.8
	хүнсний ногоо	цн	64.4	68.5	74.7	144.2
	тэжээлийн ургамал	цн	18.6	31.8	54.3	41.4
Нийт ургац	үр тариа	тн	932.4	655.6	702.6	613.1
	төмс	тн	5278.7	5658.7	5806.9	7018.6
	хүнсний ногоо	тн	3561.6	4568.9	4945.7	9406.7
	тэжээлийн ургамал	тн	338.2	708.8	1459.5	1123.1

Судалгаанд хамрагдсан сүүлийн 4 жилийн дотор үр тариа тариалах талбай зогсолтгүй буурсан нь инженерийн хийцтэй услалтын системүүд ашиглалтаас гарсантай холбоотой гэж үзэж байна.

Харин энэ хугацаанд төмс, хүнсний ногооны ургац тасралтгүй нэмэгдэж ирсэн нь ихэвчлэн гар аргаар усладаг эртний уламжлалд түшиглэсэн, нөгөө талаар зах зээлийн эдийн засгийн харилцаанд шилжсэн нь иргэдийн бие даан амьдрах нөхцөлийг бүрдүүлсэнд оршино.

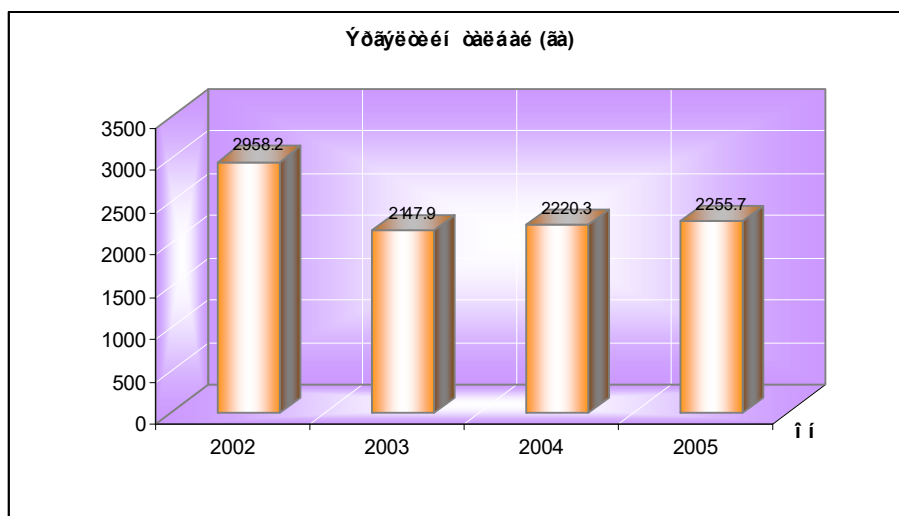

График 1

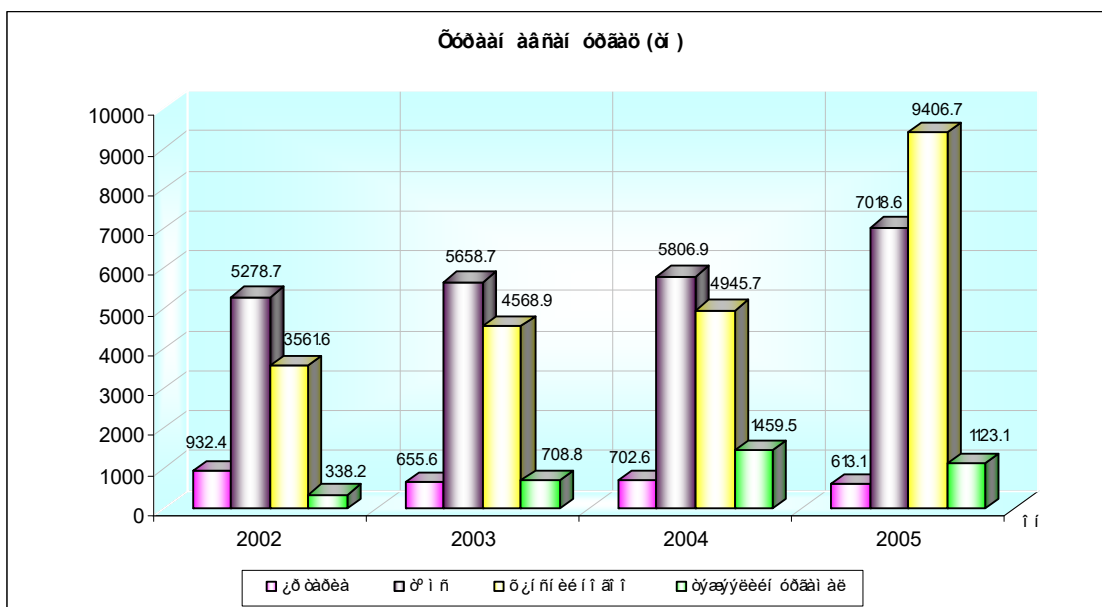

График 2

Хураан авсан ургацын графикаас үзэхэд 2005 онд төмс, хүнсний ногооны ургац 2002 оныхоос 24.8-41.0 хувиар өссөний зэрэгцээ бүс нутгийн хэмжээнд тогтмол тэргүүлж байна.

2005 онд нэг га-гаас хураан авсан төмсний ургацаар Сэлэнгэ аймгийн дараа улсад 2-рт оржээ.

Аймаг, орон нутгийн төр захиргааны байгууллага, гадаад, дотоод дэмжлэг туслалцаа, хандив төслийн хүрээнд иргэдийн санал санаачлагыг өрнүүлэн төмс, хүнсний ногоо тариалах, ургацыг нэмэгдүүлэхэд тус аймаг тодорхой амжилтанд хүрсэн байна.

1.3.4. МАЛАЖ АХУЙ

Ховд аймгийн эдийн засгийн үндсэн салбар уламжлалт бэлчээрийн мал аж ахуй юм. Тус аймгийн нутаг дэвсгэр Монгол Алтайн нурууны мөнх цаст сарьдаг, түүний салбар Жаргалант, Бумбат, Баатар хайрхан, Сутайн сүрлэг уулс, тэдгээрийн хооронд тогтсон өргөн хөндий, цөлөрхөг хоолой, томоохон нуур тойромууд Алтайн нурууны арын болон өврийн говь цөлүүд нь байгаль цаг уурын бичил орчин өвөрмөц төрхийг бүрдүүлдэг. Тус аймгийн нутагт өвөл нь богино, намар урт, өвс ургамал тачир сийрэг боловч шимт чанар сайтай, өндөр уул, хотос говийн бэлчээрийг улирлын байдалд тохируулан сэлгэн ашиглах боломжтой зэрэг нь мал аж ахуй үйлдвэрлэл эрхэлхэд таатай нөхцлийг бүрдүүлнэ.

Оросын эрдэмтэн А.А.Юнатов “БНМАУ-ын хадлан бэлчээр дэх тэжээлийн ургамлууд” товхимолдоо “Монголын бэлчээр нь ерөнхийдөө гарц багатай боловч тэжээлийн шимт чанараар үлэмж сайн бөгөөд говь нутагт бэлчээрийг өндөр үнэлэх нь онцгой тод харагддаг” гэжээ.

Тус аймаг өөрийн орон нутгийн байгаль цаг уурын нөхцөлд дасан зохицсон өндөр ашиг шимтэй нутгийн шилмэл омгийн мал сүргийг өсгөн үржүүлж байна.

Хээлтүүлэгч малын аттестатчилал явуулснаар торгууд хонины 1.6 хувь Сутайн омгийн хонины 3 хувь, Алтайн улаан ямааны 6.1 хувийг цөм сүрэг эзлэх болжээ. Ноолуурын чиглэлээр Увсын Өлгийн болон Алтайн улаан ямааг сайжруулагчаар ашиглаж байна. Ингэснээр сайжруулагдсан малын тоо хэдийн 12 гаруй мянгад хүрчээ.

Үхрийг сүү, махны төрөлжсөн болон хосолмол чиглэлээр үржүүлэх сонирхол иргэд, аж ахуйн нэгжүүдийн дунд нэмэгдэх боллоо.

Баруун бүсийн үржлийн шилмэл малын үзэсгэлэн, худалдаанд тус аймгийн Булган сумын торгууд хуц, Жаргалан сумын Надмидын Сутай омгийн эм хонь, аймгийн мал үржүүлгийн газрын ухна, эм ямаа алт, мөнгө, хүрэл медальт байранд шалгарсан байна.

2006 оны байдлаар нийт 9356 малчин өрх мал маллагааны ажлыг биечлэн гүйцэтгэдэг бөгөөд тэдний амьжиргааны түвшин улам бүр дээшилж байна. Сүүлийн үед мал сүргийн тоо толгойг өсгөхийн зэрэгцээ, цаг уурын өөрчлөлтийг даван туулах биологийн чадавхитай, бэлчээрийн маллагаанд бүрэн зохицсон, ашиг шим арвинтай, хосолмол чиглэлийн үүлдэр, омгийн мал сүрэг үржүүлэх сонирхолтой иргэд, малчид олноор төрөх болжээ. “Эрчимжсэн мал аж ахуйн хөгжлийг дэмжих үндэсний

хөтөлбөр”-ийн хүрээнд Ховд аймаг “Малын эрүүл мэнд”, “Шилмэл хээлтүүлэгч” зэрэг дэд хөтөлбөр боловсруулан амжилттай хэрэгжүүлж байна.

Бэлчээрийн мал аж ахуй нь байгаль цаг агаарын нөхцлөөс хамаарсан эрсдэл ихтэй салбар юм.

Сүүлийн жилүүдэд дэлхийн цаг уурын өөрчлөлтөөс хамаарсан гэнэтийн цасан шуурга, хүйтэн бороо, цас их орж хөрлөн мал бэлчээрлэх боломжгүй болох, харын зуд, ган, элсний нүүдэл зэрэг байгалийн гамшигт үзэгдлийн давтамж ойртож, зарим үед жил дараалан тохиох болсон нь мал аж ахуйд ихээхэн хохирол учруулдаг болов.

2000-2001 онуудад тохиолдсон байгаль, цаг агаарын гамшигт аймгийн нийт мал сүргийн 27.9 хувь буюу 512.4 мянган толгой мал хорогдсон нь өмнөх оны нийт тоологдсон малын 1/3 орчим хувийг эзэлсэн байна.

Тус аймаг 2006 оны тооллогоор 2293.8 мянган мал тоологдсон нь улсын нийт мал сүргийн 6.5 хувь, баруун бүсийн аймгуудын мал сүргийн 21.2 хувийг эзэлж байна.

2007 онд аймгийн бүх сумдуудын мал сүрэг урд оныхоос өссөний дотор Дуут, Булган, Жаргалант сумдаас бусад бүх сум таван төрөл дээр нь өсгөжээ.

Энэ онд 946.7 мянган хээлтэгч мал тоологдсон нь өмнөх оныхоос 12.7 хувиар өсөж нийт малын 41.3 хувийг эзэлж байна.

Хүснэгт 11

Малын төрөл, тоо толгойн судалгаа 2002-2005 он.
(мян.толгой)

Малын төрөл	2003 он		2004 он		2005 он		2006 он	
	тоо	%	Тоо	%	тоо	%	тоо	%
Тэмээ	16.9	1.1	16.6	0.9	16.9	0.9	17.6	0.8
Адуу	67.0	4.3	73.2	4.1	77.1	3.9	85.4	3.7
Үхэр	73.7	4.8	83.6	4.7	94.6	4.8	105.2	4.6
Хонь	562.1	36.5	628.8	35.2	703.3	35.8	818.6	35.7
Ямаа	821.3	53.3	986.3	55.1	1071.8	54.6	1266.9	55.2
Бүх мал	15410.0	100.0	1788.5	100.0	1963.7	100.0	2293.8	100.0

Дээрх хүснэгтээс үзэхэд тус аймгийн нийт мал сүргийн 90.9 гаруй хувийг бог мал үүний дотор 55.2 хувийг дан ганц ямаа эзэлж, бод малын эзлэх жин жил бүр буурчээ. Зах зээлийн нөхцөлд ашиг шим сайтай малыг сонгон үржүүлэх нь зүйн хэрэг боловч сүргийн бүтцийг зохистой хэмжээнд байлгах, бэлчээрийн даацад тохируулан өсгөх нь зүйтэй.

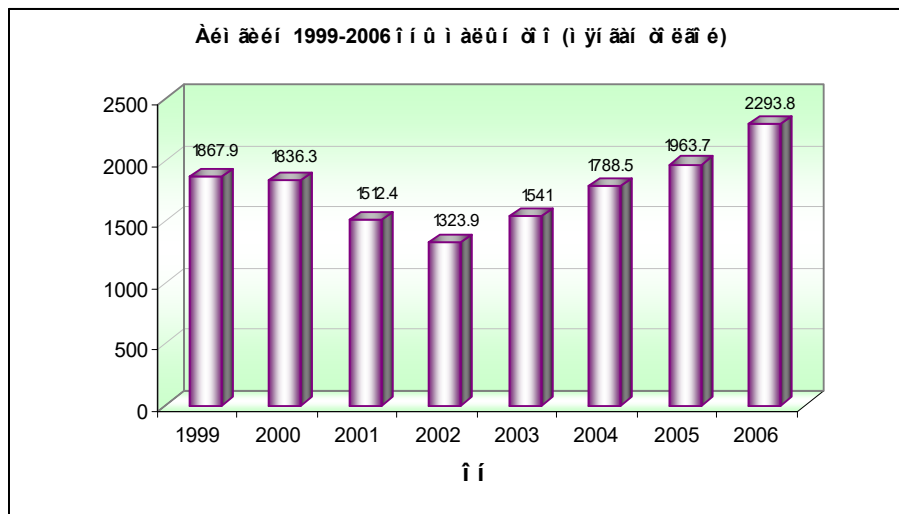

График 3

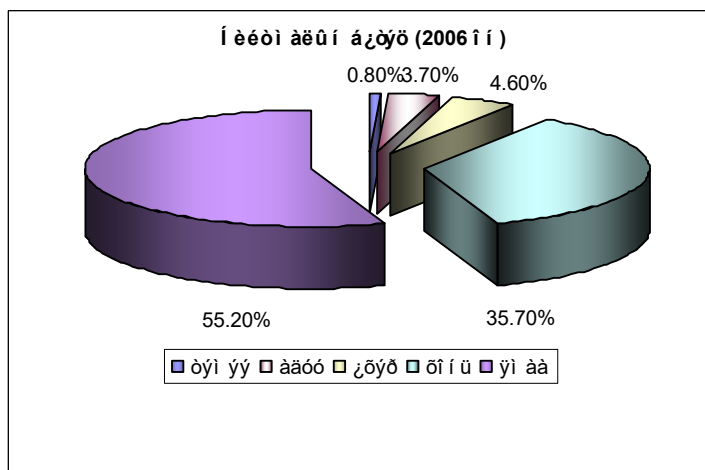

График 4

Дулаарал, хуурайшилтын нөлөөгөөр бэлчээрийн ургац буурах болсон өнөөгийн нөхцөлд ялангуяа ямаан сүргийн тоо толгойг хэт өсгөх нь хөрс, ургамлын эмзэг бүтэцтэй тус аймгийн хувьд анхаарал татсан асуудал болж байна.

Үүний зэрэгцээ нийт малын дотор бод малын тоо дөнгөж 9.1 хувийг эзэлж буй нь зохистой харьцаа биш юм.

Сумдын малын тоо толгойн бүлэглэл

- 1-р бүлэгт Булган-210.6 мян.толгой
- Манхан-210.1 мян.толгой
- Чандмань-206.1 мян.толгой

2-р бүлэгт	Эрдэнэбүрэн-151.1 мян.толгой Мянгад-150.6 мян.толгой Мянгад-150.6 мян.толгой Алтай-148.3 мян.толгой Мөст-141.6 мян.толгой
3-р бүлэгт	Ховд-129.7 мян.толгой Зэрэг-126.8 мян.толгой Үенч-121.3 мян.толгой Дарви-120.6 мян.толгой Буянт-117.5 мян.толгой Цэцэг-116.7 мян.толгой
4-р бүлэгт	Дуут-98.6 мян.толгой Дөргөн-91.1 мян.толгой Мөнххайрхан-89.6 мян.толгой Жаргалант-63.6 мян.толгой

Дээрх үзүүлэлтээс дүгнэлт хийхэд нутаг бэлчээр багтаамж өвс ургамлын гарц, усан хангамжийн хүрэлцээ, зах зээлийн нөхцлөөс хамааран сум бүрийн малын тоо толгой харилцан адилгүй байгаа юм.

Одоогийн байдлаар Жаргалант, Дуут, Буянт, Дөргөн, Мөнххайрханаас бусад бүх сумд 116.7-210.6 мянган толгой малтай болсны дотор Булган сум хамгийн олон 210.6 мянган толгой бол хамгийн цөөн малтай сум болох Жаргалант 63.6, Мөнххайрхан 89.6 мянган малтай. Булган сум адуу, үхэр, ямааны тоогоор аймагтаа тэргүүлж байхад Чандмань сум, Дөргөн сум тэмээн сүргийн тоогоор тэргүүлж байна.

1.3.5. ҮЙЛДВЭРЛЭЛ, ҮЙЛЧИЛГЭЭ, БУСАД САЛБАР

Ховд аймгийн аж үйлдвэрийн газрууд 2005 онд нийт 1687.4 сая төгрөгийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж, 2344. сая төгрөгийн борлуулалт хийсэн өнгөрсөн жилийнхээс бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлт 16.2 хувь, бүтээгдэхүүн борлуулалт 11.5 хувиар өсчээ.

Үүний дотор уул уурхайн олборлох салбарт 3.0 %, боловсруулах үйлдвэрт 14.7 %, эрчим хүч, дулаан, усан хангамжийн салбарт 69.2 %-иар тус тус өссөн үзүүлэлттэй гарчээ.

Гэвч аж үйлдвэрийн салбарын нэгж бүрт жигд өсөлт гараагүй байна. Тухайлбал нүүрс олзворлолт, оёмол хувцас үйлдвэрлэл, эсгий эсгий гутал, арьс шир боловсруулах үйлдвэрлэл үнийн дүнгээр 3.4 дахин буурсны дотор хувцас үйлдвэрлэл зохих хэмжээгээр буурчээ. Зөвхөн хүнс болон ундаа, мах, махан бүтээгдэхүүний үйлдвэрүүд амжилттай ажиллажээ.

2005 онд Ховд аймгийн барилгын гүйцэтгэгч 30 гаруй байгууллага үйл ажиллагаа явуулж 12408.1 мянган төгрөгийн барилга угсралт, их засварын ажил гүйцэтгэсэн нь урьд оныхоос 4.3 дахин буюу 9551.5 мянган төгрөгөөр илүү байна.

2005 онд Дарви сумын соёлын төв, Жаргалант сумын 50, 75 хүүхдийн цэцэрлэг, Дуут сумын цахилгаан дамжуулах шугам, Булган сумын II шүүх, Түүхий эдийн зах, Үйлчилгээний төв, Мянгад, Дөргөн сумдын сургуулийн дотуур байрны их засвар зэрэг 9.4 ая төгрөгийн барилга байгууламжийг ашиглалтанд өгсөн байна.

Ховдын “Тулга Нью прогресс” ХХК, “Ховд Юхо” ХХК гүйцэтгэгчтэй барилгын компаниуд Үенч сумын усан цахилгаан станц, Жаргалант сумын 10 жилийн 6-р сургууль, 24 айлын орон сууц зэрэг томоохон барилга байгууламжуудыг барьж ашиглалтанд оруулжээ.

Дээрх үзүүлэлтээс үзэхэд Ховд аймгийн барилга угсралтын салбарт сүүлийн жилүүдэд мэдэгдэхүйц ахиц гарчээ гэж дүгнэж болохоор байна.

Тус аймаг 2005 онд тээвэр үйлчилгээний байгууллагын ачаа эргэлт 25267.9 мян.тн.км гүйцэтгэсний дотор 109.9 мян.тн ачаа тээвэрлэсэн байна. Иргэдэд 5075.0 мянган хүн км-ын үйлчилгээ үзүүлжээ. Мөн холбооны салбар байгууллага иргэдэд нийт 9.1 мянган телефон, радио болон таксофон цэг, үүрэн телефон ажиллуулж 9.4 мянган минутын болон цахилгаан мэдээгээр үйлчилж, шуудангийн алба нь 109.9 сая төгрөгийн хэвлэл захиалга явуулсан байна.

Энэ хугацаанд аймгийн төсвийн орлого 1542.8 сая төгрөгт хүрсэн ба өнгөрсөн оныхоос 62.8 сая төгрөгөөр нэмэгджээ.

Төсвийн нийт зарлага 8495.8 сая төгрөгт хүрсэний 81.7 хувийг улсын төсвийн зарлага, 18.3 хувийг орон нутгийн төсвийн зарлага эзэлж байна.

Аймгийн статистик мэдээнээс үзэхэд нийт экспорт 210.5 мянган ам доллар, импорт 6408.6 мянган ам долларт хүрсэн нь экспорт, импортын харьцаа 30.4 болж, эдийн засгийн зохистой харьцаа алдагдсаныг харуулж байна.

Боловсрол, соёл, эмнэлэг, олон нийтийн байгууллагуудын үйл ажиллагаа хэвийн явагдаж байна.

Ерөнхий боловсролын болон мэргэжлийн 27 сургуульд 25.2 мянган оюутан, сурагчид суралцаж, тэнд нийт мянга гаруй багш, ажилтан, ажилчид ажиллаж байна.

ЕБС-ийн дотуур байранд 1797 хүүхэд амьдардагийн 97.4 хувь нь малчдын хүүхдүүд юм.

Эрүүл мэндийн байгууллага 342.2 мянган хүнд үзлэг хийж, 169.7 мянган ор хоног үйлчилж, 1787 эх амаржуулжээ.

Нийгмийн даатгал, халамжийн сангаас нийт 56.4 мянган иргэдэд 1917.3 мянган төгрөгийн тэтгэвэр, тэтгэмж олгосон байна.

ДҮГНЭЛТ

Ховд аймгийн Нийгэм эдийн засгийн одоогийн байдалд дараахь дүгнэлтийг өгч байна. Үүнд:

1. Нийгэм эдийн засгийн бүх салбарыг хөгжүүлэх үндсэн нөхцөл, эрчим хүчний эх үүсвэрийг амжилттай шийдвэрлэж буй ололтондоо тулгуурлан ББЭХС-д холбогдох асуудлыг хэрэгжүүлэх
Улмаар сэргээгдэх эрчим хүчний чиглэлээр гарч ирж буй шинжлэх ухааны ололт, үйлдвэрлэл туршилтын талаар мэдээлэл цуглуулан дотоод, гадаадын төсөл, хөтөлбөрт хамрагдсанаар алслагдсан сум суурин газруудыг эрчим хүчний эх үүсвэртэй болгох. Энэ талаар дараагийн ээлжийн хөтөлбөрийг боловсруулах
2. Мянганы замын босоо тэнхлэгийн Булган-Ховд-Өлгий болон Ховд-Улаангомын чиглэлийн хатуу хучилттай замыг барьж байгуулах ажлыг түргэвчилэхийн зэрэгцээ аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх улсын чанартай бусад замуудыг сайжруулах улмаар хатуу хучилттай болгоход УИХ, Засгийн газар болон хандивлагч, түншлэгч орнуудын анхаарлыг хандуулах
3. Аймгийн нийт өрхийн 40 гаруй хувийн амьжиргааны баталгаат түвшингээс доогуур орлоготой өрх эзэлж буйд дүгнэлт хийж жижиг дунд үйлдвэрийг хөгжүүлэх асуудлыг бодлогоор дэмжин хүн амыг тогтвор, суурьшилтай ажиллах боломжийг хангах, улмаар ажилгүйдэл ядуурлыг эрс бууруулах
4. Услалтын системүүдийг хэвийн ажиллагаанд оруулахын тулд гадаад дотоодын хөрөнгө оруулагчдыг татах ажлыг зохион байгуулах, уур амьсгалын нөхцөлд тохирсон сортын үрээр тариалалт явуулах нь чухал байна.
5. Сүргийн бүтцийг сайжруулах, ашиг шим сайтай, орон нутгийн онцлогт зохицох чадвартай үүлдэр, омгийн малыг сонгон үржүүлэх.
6. Мал аж ахуйн гаралтай түүхий эд ашиглан цагаан идээ, арьс шир, ноос ноолуур, мах боловсруулах төрөл бүрийн хувцасны үйлдвэр, барилгын материалын үйлдвэр, иоджуулсан давсны үйлдвэр байгуулах зэргээр импортоор авдаг бүтээгдэхүүнийг орлох бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэхэд бүх талын дэмжлэг үзүүлэх
7. Аж үйлдвэрийн салбарт бүтцийн өөрчлөлт хийхдээ уул уурхайн чиглэлийн өндөр технологитой эцсийн бүтээгдэхүүн гаргах, цөөн тооны боловсруулах,

тэргүүлэх чиглэлийн үйлдвэр байгуулах, нөгөө талаар иргэдийн хэрэгцээг хангах, ажлын байр бий болгоход чиглэсэн хүнсний, жижиг үйлдвэрүүдийг хөгжүүлэх бодлого баримтлах нь зүйтэй.

8. МУ-ын Засгийн газраас баталсан “Нэг сум нэг бүтээгдэхүүн” хөтөлбөрийн хүрээнд өнөөгийн олсон амжилтыг бататган, шинэ нэр төрлийн бүтээгдэхүүнээр баяжуулах, зарим хэсгийг жижиг үйлдвэр, цехийн нөхцөлд үйлдвэрлэх, реклам сурталчилгааг эрчимтэй явуулах шаардлагатай байна.

II БҮЛЭГ. ХОВД АЙМГИЙН ГАЗРЫН НЭГДМЭЛ САНГИЙН БҮТЭЦ, АШИГЛАЛТ, ХАМГААЛАЛТЫН ОДООГИЙН БАЙДАЛ

II.1. АЙМГИЙН ГАЗРЫН НЭГДМЭЛ САНГИЙН БҮТЭЦ

2006 оны аймгийн газрын нэгдсэн сангийн тайлангаас үзэхэд тус аймаг нийт 7606038.0 га газар нутагтай нь улсын хэмжээнд 10-рт, бүсийн хэмжээнд 3-рт орж байна. Нийт газар нутгийн 77.25 хувь нь ХАА-н зориулалтын, 0.49 хувь нь хот тосгон бусад суурин газрын, 0.28 хувь нь зам, шугам сүлжээний, 6.11 хувь нь ойн сангийн, 0.56 хувь нь усан сан бүхий газар, 15.29 хувь нь тусгай хэрэгцээний газар тус тус эзэлж байна.

Чандмань, Үенч, Булган, Алтай сумдууд 601.7-1314.4 мянган га нутаг дэвсгэртэй нь аймгийн хэмжээний томоохон сумдын тоонд орж байна. Эдгээр сумдын нутаг дэвсгэрийн нийлбэр нь аймгийн нийт нутгийн 45.67 хувийг эзэлдэг. Ялангуяа Алтайн өврийн гурван сумдын нутаг нь аймагтаа эхний байруудад орж байна. Харин Жаргалант, Дуут, Зэрэг сумдууд 8.0-252.4 мянган га нутаг дэвсгэртэй нь аймагтаа хамгийн бага нутагтайд орж байна.

Хүснэгт 12

Газрын нэгдмэл сангийн бүтэц (га-гаар)

Газрын нэгдсэн сангийн ангилал		Аймгийн газрын сангийн 2006 оны тайлангаас (га)	Эзлэх хувь (%)
Аймгийн нийт нутаг		7606038.0	100.0
Үүнээс	ХАА-н зориулалтын газар	5876126.49	77.2
	Хот тосгон бусад суурин газар	37173.30	0.49
	Зам шугам сүлжээний газар	21128.21	0.28
	Ойн сангийн газар	464851.0	6.11
	Усан сангийн газар	43117.0	0.56
	Тусгай хэрэгцээний газар	1163642.0	15.29

II. ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН АНГИЛЛЫН ГАЗРЫН БҮТЭЦ, АШИГЛАЛТ, ХАМГААЛАЛТЫН БАЙДАЛ

Тус аймгийн байгаль цаг уурын өвөрмөц нөхцөл, хөрс, ургамлын эмзэг байдал нь ХАА-н газрыг зориулалтын дагуу ашиглах, тусгайлан боловсруулсан хөтөлбөр төлөвлөлтийн дагуу үр өгөөжийг нэмэгдүүлэх явдал улам бүр чухалчлан тавигдах болов.

2006 оны газрын нэгдсэн сангийн тайлангаас үзэхэд тус аймгийн ХАА-н зориулалтын газар 5876126.49 га буюу аймгийн нийт нутаг дэвсгэрийн 77.25 хувийг эзэлж байна. Дээрх ХАА-н зориулалтын газраас 5851547.29 га-г бэлчээр, 17563.0 га хадлан, 2766.6 га тариалан, 1460.0 га хөдөө аж ахуйн барилга байгууламжийн газар эзэлж, үлдэх 2782.0 га нь атаршсан болон хөдөө аж ахуйн хэрэгцээнд тохиромжгүй газар ажээ.

Хүснэгт 13

ХАА-н зориулалтын газрын бүтэц

Газрын нэгдсэн сангийн ангилал		Аймгийн газрын сангийн 2006 оны тайлангаас (га)	Эзлэх хувь (%)
ХАА-н зориулалтын газар бүгд		5876126.49	100.0
Үүнээс	Тариалан бүгд	2766.6	0.04
	үүнээс усалгаатай	2766.6	0.04
	Хадлан	17563.0	0.29
	Бэлчээр бүгд	5851547.29	99.58
	үүнээс талхлагдсан		
	Атаршсан	2782.0	0.04
	Таримал ургамал, жимс жимсгэнэ	106.1	0.002
ХАА-н барилга байгууламж		1460.0	0.02

2.2.1. ТАРИАЛАНГИЙН ГАЗАР, ТҮҮНИЙ АШИГЛАЛТ ХАМГААЛАЛТЫН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ

Тус аймгийн ихэнх нутаг нь Монгол Алтайн өндөр уулс түүний ар өвөр говь цөлийн мужид хамаарагддаг, хуурайвтар уур амьсгалтай, чийг тунадас дутагдалтай нь газар тариалангийн үйлдвэрлэлийг энгийн аргаар эрхлэх боломжгүй юм. Ийм нөхцөлд үр тариа, төмс хүнсний ногоо, жимс жимсгэнэ, малын тэжээлийн таримал, олон наст ургамлыг амжилттай тариалах, арвин ургац авах эсэх нь зөвхөн усалгааны асуудлыг хэрхэн шийдвэрлэснээс хамаарсаар иржээ.

1982 онд тус аймагт явуулсан атар газрын экспедицийн судалгаагаар усалгаатай нөхцөлд газар тариаланд ашиглах боломжтой 65.5 мянган га газар судлагдсанаас 44.3 мянган га газрыг ус хүрэлцээгүй зэргээс ойрын ирээдүйд ашиглах боломжгүй хэмээн үзсэн байна.

Цаашид ашиглах боломжтой нийт 22176 га талбайгаас 6703 га-г орон нутгийн хөрөнгөөр, 14137 га-г улсын хөрөнгө оруулалт хийснээр усалгаатай нөхцөлд ашиглах боломжтой хэмээн тооцжээ. Ховд аймагт 1974-1991 онд улсын хөрөнгө оруулалтаар иж бүрэн ажиллагаатай 12 инженерийн хийцтэй усалтын систем ашиглалтанд орж тэдгээр нь нийт 5679 га талбайг услах төслийн хүчин чадалтай байв. Энэ нь улсын хэмжээний нийт усалгаатай талбайн 11.5 хувийг эзэлж, Өвөрхангай, Увс аймгуудын дараа 3-рт орж байв.

Хүснэгт 14

Ховд аймгийн инженерийн хийцтэй усалтын системийн ашиглалтын өнөөгийн байдал

Сум	Усалтын системийн нэр	Ашиглалтад орсон он	Төслийн анхны хүчин чадал (га)	Усалтын системийн байршил солбицол	1990 оны эхэнд байсан хүчин чадал (га)	БОХУХ-ны 1993 оны 20 дугаар тогтоолоор хасагдсан хүчин чадал (га)	1993 оны эцэст үлдсэн хүчин чадал (га)
Дарви	Голын адаг	1974	114	47°02' 93°39'	114	38	76
	Хойд гол	1989	468	47°13' 93°16'	468	-	468
Зэрэг	Цагаан бургас		40	46°52' 96°18'	40.0	-	40
Манхан	Улаан хүрээ	1975	146	47°27' 92°23'	146	-	146
Алтай	Боомын ам	1979	757	46°03' 92°30'	757	677	80
Булган	Хар үзүүр	1982	466	46°21' 91°25'	466	466	-
	Давхар эрэг	1982	135	46°07' 91°22'	135	135	-
Үенч	Цагаан эрэг	1980	204	46°07' 91°41'	204	30	174
Буянт	Цуурайн худаг	1978	296	48°14' 91°46'	296	-	296
	Атрын хөдөө	1991	869	48°12' 91°32'	-	-	869
Эрдэнэбүрэн	Эрдэнэбүрэн	1985	2000	48°34' 91°32'	1779	1442	337
Ховд	Атар	1986	184	46°48' 92°50'	184	-	184
Дун			5679		4589	2788	2670

Хүснэгтээс үзэхэд зарим талбайн хөрс давсжсан, тоног төхөөрөмж, барилга байгууламж хэт хуучирсан, ус хүрэлцээгүй, ашиглалтын явцад хөрс нь тохиромжгүй болсон зэргээс БОХУХ-ны 1993 оны 20 дугаар тогтоолоор нийт 2788 га талбайн газар тариалангийн үйлдвэрлэлээс хасагдсан байна.

Ингэснээр 1993 оны эцэст 2670 га талбай бүхий 10 системийг ашиглах боломжтойд тооцжээ.

Гэвч зах зээлийн харьцаанд шилжсэн, мөн өмч хувьчлалын алдаатай бодлого болон ихэнх системийн услах техник, барилга байгууламж нь хуучрах, тоногдож үрэгдэх зэргээр цаашид бүрэн хүчин чадлаараа ажиллах боломжгүй болжээ. Ингэснээр

багахан хэмжээний талбайг гар аргаар услан тариалалт явуулдаг урьдын байдалд шилжсэн байна. Тус аймаг 2005 онд 2961.7 га-д тариалалт явуулж 464.6 га-г өнжөөх нэрээр орхигдуулжээ.

Тариалангийн талбайн бүтэц, ашиглалтын түвшингийн үзүүлэлт нь тариалангийн талбайг хэр зэрэг үр ашигтай ашиглаж буйг харуулдаг чухал үзүүлэлт юм.

Хүснэгт 15

Тариалангийн талбайн ашиглалтын өнөөгийн байдал (2005 он)

Тариалангийн талбайн бүтэц, таримлын төрөл		Талбайн хэмжээ (га)	%	Хураан авсан нийт ургац (тн)	1 га-гаас авсан ургац (цн)	
Эргэлтийн талбайн бүтэц (га)		2961.70	100.0	18780.2		
Үүнээс	Үр тариа бүгд	524.10	17.7	613.1	11.7	
	Үүнээс	Улаан буудай	187.2	35.8	218.9	
		Бусад	336.9	64.3	394.2	
	Төмс	672.3	22.7	7018.6	107.8	
	Хүнсний ногоо	690.2	23.3	9406.7	136.3	
	Тэжээлийн ургамал	541.4	18.3	1123.1	20.7	
	Таримал ургамал жимс жимсгэнэ	69.10	2.3	5.6	8.1	
	Өнжөөсөн	464.6	15.7			

Дээрхи хүснэгтээс харахад төмс, хүнсний ногоо тариалсан талбай эргэлтийн талбайн 46.0 хувийг эзэлж, нийт 16425.3 тн төмс, хүнсний ногоо хураан авчээ.

Төмс, хүнсний ногооны тариалах талбай, хурааж авсан ургац ийнхүү нэмэгдсэн нь дахин боловсруулах үйлдвэр төдийлөн шаардлагагүй шууд хоол хүнсэндээ хэрэглэдэг онцлогтой холбоотойн зэрэгцээ иргэдийн уламжлалт арга ажиллагаа, дадлага туршлагатай шууд холбоотой гэж үзэж байна.

Тариалангийн талбайн ашиглалтын бас нэгэн гол үзүүлэлт нь нэгж талбайгаас авч буй ургацын хэмжээ юм. Тус аймаг сүүлийн 4 жилд 1 га талбайгаас үр тариа дунджаар 11.7 цн, төмс 107.8 цн, хүнсний ногоо 136.3 цн, тэжээлийн ургамал 20.7 цн-ийг тус тус хураан авсан нь байгаль цаг уурын илүү тааламжтай нөхцөлд оршдог төвийн бүсийн үзүүлэлттэй ойролцоо байгаа юм.

Ихэнх системүүдийн ус хүрэлцээтэй бөгөөд толгойн барилгыг засварлах, суваг шуудууг сэргээх, усалгааны техникийг шинэчилснээр дахин сэргээн ашиглах боломжтой юм. 2006 оны Боомын ам зэрэг системүүдийг сэргээн засварлах ажил хийгдэж эхлээд байна.

Ховд аймгийн нутаг дэвсгэр гол горхи, булаг, шанд элбэгтэй. Тэдгээрийг түшиглэн иргэд малчид эртнээс нааш энгийн усалгаатай тариалан эрхлэн төмс, хүнсний ногоо, тарvas, амтаг гуа тариалж ирсэн уламжлалтй билээ. Сүүлийн жилүүдэд иргэд

малчдын санаачлагаар услах боломжтой газрыг шинээр эзэмших, нэмж хагалах, хуучныг сэргээх, хашиж хамгаалах, услаж, бордох зэргээр ашиглаж байна.

Энгийн усалгаатай талбайн хэмжээ нийт 11.8 мянган га-д хүрсэн нь бусад аль ч аймгаас хол давсан үзүүлэлт болжээ.

2.2.2. ЖИМС, ЖИМСГЭНИЙ ГАЗАР, ТҮҮНИЙ АШИГЛАЛТ ХАМГААЛАЛТЫН БАЙДАЛ

Тус аймаг төлөвлөгөөт эдийн засгийн тогтолцоот нийгмийн үед Хөдөө аж ахуйн хоршооллын нэрт зохион байгуулагч хөдөлмөрийн баатар Б.Лувсан нарын идэвх санаачлагаар Булган, Манхан, Буянт сумдад анхны жимсний цэцэрлэг байгуулж ирсэн түүхэн уламжлалтай билээ.

Жимс, жимсгэний цэцэрлэг нь нутгийн хөрс, цаг уурт гойд тохирсон эдийн засгийн өндөр үр өгөөжтэй шинэ соргог таримал байлаа.

Тус аймгийн говь-цөлийн бүсэд гол горхи, булаг шанд элбэгтэй, дулааны хангамж сайтай, үржил шимт бор хөрсийг түшиглэн энгийн болон инженерийн хийцтэй услалтын системүүдэд жимсний цэцэрлэг байгуулж байв.

Тайлангаас үзэхэд Булган, Буянт, Манхан, Ховд сумдууд нийт 69.4 га –д таримал ургамал, жимс жимсгэнэ тариалсан байна. Манхан сумаас бусад ялангуяа Булган сум жимс жимсгэний цэцэрлэгээ эзэнгүйдүүлэн орхигдуулсан явдал гарчээ.

Түүнчлэн одоогоор ашиглаж буй жимсний цэцэрлэгийн хамгаалалт арчилгаа тордолт муудасны зэрэгцээ, мод, бут хөгширч өмхрөн зэрлэг ургамалд баригдаж ургац нь буурах болжээ.

2.2.3. ХАДЛАНГИЙН ГАЗАР, ТҮҮНИЙ АШИГЛАЛТ, ХАМГААЛАЛТЫН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ

Тус аймгийн нутаг дэвсгэр нь өндөр уулс, түүний хоорондох өргөн хөндий, томоохон нуурууд, говь цөлөөс тогтсон хур тунадас дутмаг нь байгалийн хадлан бэлтгэх талбай төдийлөн хангалттай биш юм.

Газрын нэгдмэл сангийн ангиллын тайлангаас үзэхэд тус аймаг нийт 19756.8 га хадлангийн газартай бөгөөд Мянгад, Буянт сумууд 3153.0-8153.0 га хадлангийн талбайтай нь аймгийн нийт хадлангийн талбайн 44.4 хувийг эзэлж байна. Алтайн өвөр говийн мужид орших Үенч, Булган сумд 415.0-1326.0 га, Ховд, Чандмань сумд 663-829 га талбайтай нь томоохонд тооцогддог.

Тус тайланд Мөнххайрхан, Цэцэг, Дарви сумд 15-60 га хадлангийн талбайтай хэмээн бүртгэгджээ. Харин Дөргөн, Дуут сумд хадлангийн газаргүй ажээ.

Үүнээс үзэхэд хадлангийн талбай нь сум бүрт харилцан адилгүй хэмжээтэй байх бөгөөд ихэнхдээ томоохон нуур, гол горхины сав хөндий гуу жалганы чийглэг хөрс бүхий газраар байдаг.

Энд ихэвчлэн үетэн-өлөн-зэгст, үетэн-алаг өвст, зэгс-үетэн, зэгст хадлангийн төрлүүд зонхилон тархсан бөгөөд дундаж ургац нь 5.5-15.5 цн-га юм. Тус аймгийн нутагт тохиолдох хадлангийн газрыг газарзүйн байршил, хөрс ургамлын онцлогоор доорх байдлаар ангилж болох юм. Үүнд:

- нуга эх газрын хадлан
- нуга хөндийн хадлан
- гол, нуурын сав газрын усанд автагддаг хадлан

Нуга эх газрын хадлан - Мөнххайрхан, Мөст зэрэг өндөр уулын бүсийн сумдын нутагт тохиолддог. Уулын хажуу, гуу жалга, ар бэл зэрэг чийглэг газраар их биш талбайг эзлэнэ.

Жилд унах хур тунадасны хэмжээнээс хамааран ургац нь тогтворгүй дунджаар 2.5-4.5 цн/га байдаг.

Уулын нугын хөндийн хадлан - Уулс хоорондын нарийн хөндий жижиг гол горхины хаялгаар ихэвчлэн тархсан байдаг. Чийгийн хангамж харьцангуй сайн тул тогтвортой ургацтай га-гаас 5-8 цн ургац авч байна. Харин талбайн хувьд бага хэмжээтэй юм.

Гол нууруудын сав газрын усанд автдаг хадлан – Хар ус, Цэцэг нууруудын эрэг хөвөө, Булган, Ховд, Үенч, Бодонч зэрэг голуудын сав дагуу нилээд талбайг хамран тархжээ. Энд ихэвчлэн зэгст, зэгст-үетэнт хадлантай 10-16.0 цн/га ургацтай. Сүүлийн жилүүдэд иргэд малчид голын сав дагуух хадлангийн газрыг хашиж хамгаалах талаар санаачлага гаргаж байгаа боловч газар хувьчлалын хувьд маргаантай асуудал гарах болжээ.

2005 онд тус аймаг 58.5 мянган тн байгалийн хадлан бэлтгэснээс Эрдэнэбүрэн, Үенч, Мянгад, Ховд, Буянт, Булган сумд 2.5-18.0 мянган тн хадлан авсан байна. Харин Цэцэг, Дуут, Мөст сумд 60-95 тн хадлан бэлтгэжээ.

Цаашид эдгээр сумд одоогийн хадлангийн талбайгаа хашиж хамгаалах өтөг бууцаар бордох зэргээр ургацыг нэмэгдүүлэх, бололцоотой газруудын чулууг цэвэрлэх замаар шинээр талбай эзэмших ажлыг иргэдийн хүч оролцоотой өрнүүлэх нь зүйтэй байна.

2.2.4. БЭЛЧЭЭРИЙН ГАЗАР, ТҮҮНИЙ АШИГЛАЛТ ХАМГААЛАЛТЫН БАЙДАЛ

Ховд аймаг нийт 5851547.29 га бэлчээрийн эдэлбэр газартай бөгөөд энэ нь аймгийн нутаг дэвсгэрийн 77.25 хувь, хөдөө аж ахуйн эдэлбэр газрын 99.58 хувийг эзэлдэг. Үүнээс 3646533.28 га буюу нийт бэлчээрийн 62.3 хувь нь өвөл-хаврын, 2205014.0 га буюу 37.68 хувь нь зун-намрын бэлчээр эзэлдэг.

Ховд аймгийн нутаг дэвсгэр нь Алтайн нурууны төв хэсэг, түүнээс салангад орших салбар уулс, тэдгээрийн хоорондох уудам хөндий хонхор хотгорууд, говь цөл нь бэлчээр ургамлын олон төрлийн эвшлүүдийг бүрдүүлдэг.

Иймд нийт бэлчээрийг газрын гадарга, цаг уур, хөрс ургамалжилтын байдлаар нь:

1. Өндөр уулын бэлчээр
2. Ойн бэлчээр
3. Уулын хээрийн бэлчээр
4. Хээрийн бэлчээр
5. Нам дор газрын ба нуга хөндийн бэлчээр
6. Цөлөрхөг хээрийн бэлчээр
7. Цөлийн бэлчээр гэсэн үндсэн 7 төрөлд хувааж үздэг.

Эдгээрт нийт 51 хэв шинжийн бэлчээр тохиолддог.

Өндөр уулын бэлчээр – Тус аймгийн нутгийн төв хэсэгт Дуут, Мөнххайрхан, Мөст, Үенч, Ховд, Цэцэг, Булган, Алтай сумдын уулархаг нутгийн далайн түвшнээс дээш 2900 м өндрөөс дээш уулын хяр, мөнх пасны хаяа хүртэл үргэлжилдэг.

Хур тунадас, усан хангамж сайтай боловч уулсын өндрийн нөлөөгөөр хүйтэвтэр сэрүүн тул ургамлын ургах хугацаа богино, га-ийн ургац дунджаар 3.8 цн юм. Энд бушилзат, ботуульт бэлчээр зонхилох бөгөөд зуны улиралд хонь, ямаа, үхрийн, хад асга багатай хэсгээр адууны бэлчээрт тохиромжтой. Өндөр уулын бэлчээр нь нийт 490.8 мян.га талбайг эзэлдэг нь аймгийн нийт бэлчээрийн 7.7 хувьтай тэнцдэг. Энэ бэлчээрийг 6 дугаар сарын сүүлчээс 8 дугаар сарын дунд үе хүртэл ашиглаж байна.

Ойн бэлчээр – Энэ төрлийн бэлчээр Булган, Үенч сумдын нутагт бага хэмжээний талбайг эзлэн тохиолдоно. Ойн бэлчээр нь 7.2 мян.га талбайд тархсан бөгөөд аймгийн нийт бэлчээрийн 0.1 хувийг эзэлдэг. Чийгийн хангамжаас хамааран харьцангуй өндөр 4.8 цн/га ургацтай. Тэмээнээс бусад бүх төрлийн малд тохиромжтой.

Уулын хээрийн бэлчээр – Уулсын орой, налуу хажуугийн далайн түвшнээс дээш 2300-2900 м-т зонхилон тохиолддог. Зун намрын улиралд ашиглахад зохимжтой. Тэжээлийн шимт чанар сайтай олон зүйл ургамлын бүрэлдэхүүнтэй тул бүх төрлийн малд тохиромжтой бэлчээр юм.

Бэлчээрийн төрлийн хувьд ботуульт-алаг өвст, ботууль-үетэн-алаг өвст бүлгэмдэл зонхилдог.

Уулын хээрийн бэлчээр нь 977.0 мян.га талбайг эзэлдэг нь нийт бэлчээрийн 15.4 хувьтай тэнцэж байгаа юм.

Хээрийн бэлчээр – Намхавтар толгод, уулсын налуу хажуу уул хоорондын хөндийгөөр тохиолддог. Өвс ургамал нь шимт чанар сайтай, олон зүйл ургамалтай нь жилийн аль ч улиралд бүх төрлийн малд тохиромжтой. Энэ бэлчээрийг өвөл, хаврын улиралд эрчимтэй ашиглахын зэрэгцээ усан хангамж дутмагийн улмаас уст цэгийн ойролцоох бэлчээр малын хөлд талхлагдах явдал байнга гардаг.

Тус аймагт энэ төрлийн бэлчээр 1135.0 мян.га талбайг эзэлж байгаа нь аймгийн нийт бэлчээрийн 17.9 хувьд хүрч байна.

Энд хялгана-үетэн-алаг өвст, хялгана-агь-алаг өвст, хялгана-харганат бүлгэмдэл түгээмэл тохиолдох бөгөөд дундаж ургац нь 2.2-3.1 цн/га байдаг.

Нам дор газар хийгээд нуга хөндийн бэлчээр – Хар Ус, Дөргөн зэрэг томоохон нууруудын зах хөвөө, Буянт, Ховд, Цэнхэрийн голуудын хөндий голдирлууд болон нугын шавранцар, хужир марз бүхий хөрстэй газраар тохиолддог. Энд ихэвчлэн зэгс-алаг өвст, үетэн-алаг өвст бүлгэмдлүүд зонхилдог. Нуга хөндийн бэлчээр нь өвөл-хавар, намрын улиралд бүх төрлийн малд тохиромжтой боловч хонь, ямаа, тэмээнд илүү зохимжтой юм. Энэ бэлчээр нь 416.7 мян.га талбайд тархаж, аймгийн нийт бэлчээрийн 6.6 хувийг эзэлдэг.

Нуур гол усны сав дагуу, нам дор газраар тархсан тул энэ төрлийн бэлчээрийн чийг, дулааны хангамжийн хүрэлцээтэй байдал нь тогтвортой өндөр ургацтай байхад нөлөөлдөг. Дундаж ургац нь 7.1 цн/га бөгөөд зарим хэсэгтээ 10.4 цн/га хүрэх ч бий.

Уг бэлчээрийг хэт их ачаалалтай ашиглах нь ус чийгийн хангамж буурах, хуурайсах, улмаар ургац нь доройтох, дов сондуул үүсэх үзэгдэл илэрч байна.

Цөлөрхөг хээрийн бэлчээр – Тус аймгийн нутгийн уул хоорондын хөндий толгодын энгэр, хотгор гүдгэр бүхий хээр талын хайрга чулуутай элсэрхэг хөрстэй газраар ихэвчлэн тархсан юм. Энд монгол өвс-хазаар өвст, дан ганц хазаар өвст, монгол өвс-харганат бүлгэмдлийн бэлчээр зонхилон тархжээ. Цөлөрхөг хээрийн бэлчээр нь тус

аймгийн нутагт 864.8 мян.га талбайд тархаж нийт бэлчээрийн 13.6 хувийг эзэлдэг. Тэжээлийн шимт чанар сайтай, бүх төрлийн малд тохиромжтой.

Нэг га-гийн ургац харьцангуй бага 2.0 цн байдаг. Энэ бэлчээрийг ихэвчлэн өвөл хаврын улиралд ашигладаг.

Цөлийн бэлчээр – Аймгийн нутгийн тэгш тал, хөндий, намхан толгодын ар, өвөр бэлийн элсэрхэг бор хөрст газруудаар түгээмэл тархсан байдаг.

Аймгийн нийт нутаг дэвсгэрийн 37.5 хувь буюу 2383.4 мян.га талбайд тархсан нь бусад төрлийн бэлчээрээс харьцангуй их талбайг эзэлдэг байна. Алтай нурууны өвөр Зүүн гарын говь, Баруун хуурай хоолой нь энэ бэлчээрийн ихэнх хэсгийг бүрдүүлдэг.

Энд монгол, өвс-таанат, монгол өвс-тэсэгт, монгол өвс-бударганат, бударгана-загт, бүлгэмдлийн бэлчээр зонхилдог. Энэ бэлчээрийн ургац бусад төрлийн бэлчээрээс бага 1.2 цн/га байдаг. Гэхдээ тэжээлийн шимт чанар өндөртэй ялангуяа хонь, ямаа, тэмээнд илүү зохимжтой. Усан хангамж дутагдалтай, хатуу ширүүн уур амьсгалтай учраас ашиглалт багатай. Зөвхөн отор нүүдлийн зам дагуух хэсгийг бага хэмжээгээр ашигласан байна.

Баруун бүсийн аймгууд бэлчээр ашиглалтын уламжлалт дэг журамтай бөгөөд Ховд аймаг ч өөрийн нутаг дэвсгэр, байгаль цаг уурын онцлогт тохируулан өндөр уулын бэлчээрийг зун, уулын хээрийн бэлчээрийг намар, цөлөрхөг хээр, нуга хөндийн бэлчээрийг өвөл, хаврын улиралд ашиглаж байна. Харин говь цөлийн бэлчээрийг ихэнхдээ отрын журмаар ашигладаг.

Говь, цөлийн бэлчээр нь ялаа шумуул татарсан, намрын улиралд ашиглахад нэн тохиромжтой бөгөөд бэлчээр соргог өвс ургамлын сөл тасраагүй зэрэг нь малын тарга хүч чамбайрах, өвөлжөөний бэлчээрийг нөөцлөхөд ихээхэн тустай байдаг. Алтай, Үенч, Булган сумдын зарим малчид Байтаг, Их, Бага Хавтга, Тахийн шар нуруу хүртэл 150-300 км газар отор нүүдэл хийж өвөлжөөндөө хүрдэг байна.

Байгаль-газар зүйн онцлогоос хамааран бэлчээр ашиглахад бэрхшээлтэй асуудлууд зарим сумдад гардаг.

Нутаг бэлчээр хүрэлцээгүйн улмаас бэлчээрийг хуваарь сэлгээгүй хэт давтан ашиглах, нүүдэл хийх явцад хаваржааны бэлчээрийг идүүлэх зэргийг дурдаж болох юм.

Бэлчээрийн хортон шавьж

Тус аймагт бэлчээрийн гол хортон шавьж нь царцаа юм. Царцааны биологийн онцлог түүнтэй тэмцэх арга технологи тархацын хүрээг 1968 оноос эхлэн судалсан байна.

Судлаачдын тогтоосноор царцаа нэг жил ихсэж дараа жил нь буурдаг биологийн онцлогтой. Энэ онцлогт тохируулан устгалтын ажлыг зохион байгуулж байна. Царцаатай тэмцэж, түүнийг устгахад хими, механик, биологийн гэсэн үндсэн 3 аргыг хэрэглэдэг. 1990 он хүртэл ихэнхдээ дустыг АН-2 онгоцоор цацдаг байв.

Сүүлийн жилүүдэд шингэн хор дезинс, сумацидин зэргийг өргөнөөр хэрэглэх болжээ. Ялангуяа царцааны гаралт өнжсөн авгалдайн үед хэрэглэх нь үр дүнтэй нь батлагдсан байна. Царцааны тархалт ихтэй газраар тусгай тоноглогдсон автомашинаар явж соруулж устгах арга байдаг. Зах зээлд шилжсэнээр хөрөнгө зардал их шаарддаг энэ аргыг хэрэглэх нь зогсчээ. Царцааны үндсэн голомт бүхий сумдын нийт 15000 га талбайд устгал хийхээр хор багаж хэрэгслийг бэлтгэж байна.

Сүүлийн жилүүдэд нилээд үр дүнтэйд тооцогдсон биологийн аргыг өргөн хэрэглэх хандлагатай болов. Энэ нь царцааны тархалт ихтэй бэлчээрт тахиа бэлчээх явдал юм. Цэцэг, Мөст, Мөнххайрхан сумдад туршсан нь амжилттай болж байна. Царцаа гардаггүй жил болон өвөл, хаврын улиралд хэрэглэх хоол тэжээлийг шийдвэрлэсэн нөхцөлд тахиа бэлчээж царцаа устгах аргыг өргөн хэрэглэх боломжтой юм.

Царцаа устгах биологийн аргад тооцогдож болохоор байгалийн нэгэн зохилдлого нь царцааг их хэмжээгээр идэж устгадаг ягаан тодол шувуу юм. Үүнийг нутгийн иргэд парчин хэмээн нэрлэдэг. Ягаан тодол нь Иран, Ирак зэрэг оронд амьдардаг бөгөөд зарим жил Алтайн нуруугаар нүүдэллэн ирж бэлчээрийн өвс ургамлын хөнөөлт шавьж царцааг идэж устгадаг нь нутгийн малчид, иргэдийн дунд үлгэр домог мэт яригдах болжээ. Судлаачид ягаан тодолыг нутагшуулах зорилгоор Зэрэг сумын Цагаан эрэг, Хар боол зэрэг газруудад өндөглөж үржих боломжийг бүрдүүлэх зорилгоор хад, чулуу зэрэг орон нутгийн материал ашиглан үүр бууц засчээ. Цаашид ягаан тодолын биологийн онцлогийг нарийвчлан судлах замаар нутагшуулахад аймаг, орон нутгийн зүгээс анхаарах нь зүйтэй байна.

Цөлжилт

Сүүлийн жилүүдэд уур амьсгалын өөрчлөлт, дулааралт, хуурайшилтын улмаас гол, горхи, булаг шанд хатаж ширгэх, бэлчээрийн болон хөдөө аж ахуйн таримал ургамал ганд нэрвэгдэх цөлжих явц улам бүр эрчимжих боллоо.

Энэ нь дэлхий нийтийг хамарсан уур амьсгалын өөрчлөлт боловч нөгөө талаас хүний буруутай үйл ажиллагаатай холбоотой үзэгдэл юм.

Тус аймгийн Мөст, Мөнххайрхан зэрэг ихэнх сумд бэлчээрийг ээлж сэлгээгүй давтан ашиглах, уст цэгийн эргэн тойронд олон айл өрх, мал сүрэг жил дараалан удаан хугацаагаар нутагласнаас бэлчээр талхлагдах, хөрс ургамлын бүтцэд өөрчлөлт орж улмаар цөлжих үзэгдэл илрэх болжээ. Энэ нь усан хангамж хүрэлцээгүйгээс бэлчээрийг удаан хугацаагаар давтан ашиглах явдал гарч байна.

Үүнийг уст цэг хүрэлцээгүйн зэрэгцээ, сүүлийн жилүүдэд тус аймгийн мал сүрэг эрчимтэй өссөн, ялангуяа ямааны тоо толгой нийт малын ихэнх хувийг эзэлж буйтай холбон үзэж болох юм.

Тус аймагт нийт 2133 худаг тоологдсоноос 297 гүн өрмийн, 453 богино яндант, 150 бетон хашлагат 1233 нь энгийн уурхайн худаг байна. “Ховдтулга”, “Шандийн булаг” ХХК-ууд энэ онд шинээр инженерийн хийцтэй 9 худаг гаргах 25 худгийг сэргээн засварлахаар холбогдох бэлтгэлийг хангажээ. Сумдын засаг даргын тамгын газраас шинээр гаргасан болон засварласан худгийг малчдын бүлэгүүдэд эзэмшүүлэх ажлыг зохион байгуулж байна. Мөн сум бүр нэгээс доошгүй гар худаг гаргах талаар холбогдох гэрээ хэлцэлд тусгаж өгчээ.

Уур амьсгалын өөрчлөлтөөс үүсэх сөрөг нөлөөллийг урьдчилан тооцох замаар цөлжилтийг саармагжуулах, гадаад дотоодын төсөлд хамрагдах, байгалийн давуу хүчин зүйлд зохицох хөтөлбөр боловсруулан хэрэгжүүлэх шаардлагатай болж байна.

2.2.5. БЭЛЧЭЭР ТАЛХЛАГДАЛ

Байгаль цаг уурын өөрчлөлтөөс гадна хүний зохисгүй үйл ажиллагааны нөлөөгөөр бэлчээр талхлагдах, ургамлын гарц буурах, тэжээлийн шимт ургамлууд устаж үгүй болох, хөл газрын ургамал түрэн орж ирэх, хөрс эвдрэх зэрэг сөрөг үзэгдлүүд гардаг.

Бэлчээрийг ээлж сэлгээгүй давтан ашиглах нь түүнийг доройтолд оруулах үндсэн шалтгаан бөгөөд элсэрхэг хөрстэй бэлчээрийн даацыг хэтрүүлэн улирлын хуваарьгүй хэт давтан ашиглах, харгана, шаваг зэрэг бутлаг ургамлыг түлшний

зориулалтаар ихрээр түүх нь экологийн тэнцвэрийг алдагдуулж элс нүүх нөхцлийг бүрдүүлдэг. Бэлчээрийн даац ашиглалтын үзүүлэлт нь бэлчээрийн 1 га-гийн ургац, уг бэлчээрт бэлчээрлэж буй малын төрөл, тоо толгой, тухайн бүс нутагт нэг хонин толгой мал олж идэх өвс ургамал зэргийн харилцан хамаарлаар илэрхийлэгддэг.

Даац ашиглалтын түвшин 95-105 хооронд хэлбэлзэж байвал даац ашиглалт хэвийн бөгөөд энэ нөхцөлд бэлчээрийг жигд хувааритай ашиглаж чадвал талхлагдал үүсдэггүй байна.

Харин бэлчээрийн даац ашиглалтын түвшин 95%-иас бага нөхцөлд бэлчээрийн даац ашиглалтын түвшин хангалтгүй, малын тоо толгойг зохих хэмжээгээр нэмэгдүүлэх нөөц бэлчээртэйд тооцогддог.

Бэлчээрийн даац ашиглалтын түвшин 105%-иас дээш тохиолдолд даац хэтэрсэн гэж үзэн холбогдох арга хэмжээг авдаг.

Тус аймаг ХБНГУ-ын Грейсфельдын их сургуулийн эрдэмтэн, судлаачидтай хамтран аймгийн бэлчээрийн талхлагдал, цөлжилтийн судалгаа явуулжээ. Алтай Соёны төслийн дэмжлэгээр Цэцэг сумын бэлчээрийн хянан баталгааны ажлыг хийсэн байна.

Усан хангамж дутагдалтайгаас ашиглагдаж буй уст цэгийг тойрон олон айл өрх, мал сүргийн бөөгнөрөл үүсч орчны бэлчээрийг талхлах явдал гардаг.

Алслагдсан болон ус хүрэлцээгүйн уламаас одоо ашиглагдахгүй байгаа бэлчээрийг эзэмшихийн тулд тэнд шинээр худаг гаргах, хуучныг засварлах талаар Бэлчээрийн эрсдэлийн менежмент “Жей-Си-Эс”, “Дэлхийн зөн”, “Говийн санаачлага” зэрэг гадаадын төслүүдэд хамрагдан ажиллаж байна.

Бэлчээрийг хуваарьтайгаар ашигладаг уламжлалт аргаа сэргээх, олны хүртээл болгох, Булган, Буянт, Эрдэнэбүрэн зэрэг сумдуудад мал аж ахуй, газар тариалан хосолсон чиглэлтэй фермерийн аж ахуй хөгжүүлэх чиглэл барин ажиллах зэрэгцээ бэлчээрийн даацтай уялдуулан малын тоо толгойг тохируулах, гахай, тахиа зэрэг өндөр ашиг шимтэй амьтдыг тэжээх, төмс, хүнсний ногоо, жимс жимсгэнэ тарих сонирхлыг иргэд, малчидад төрүүлэх талаар олон төрлийн ажил зохион явуулж иржээ.

Талхлагдсан хөрс, ургамлын бүрхэвч нь доройтсон бэлчээр хортон шавж, мэрэгчдийн амьдрах таатай орчин болдог. Түүнчлэн авто машины олон салаа зам бэлчээрт хохирол учруулсаар байна.

2001 онд аймагт явуулсан бэлчээрийн хянан баталгааны дүнгээс үзэхэд Булган, Чандмань зэрэг сумдад бэлчээрийн даац хэтэрсэн үзүүлэлт гаргасан байна. Гэвч газрын

налуу, уул нурууны бэл хажууг оруулж тооцвол бэлчээрийн талбай зохих хэмжээгээр нэмэгдэх боломжтой юм.

Хүснэгт 16

Ховд аймгийн сумдын бэлчээрт нөлөөлсөн сөрөг үзүүлэлтүүд

д/д	Сумын нэр	Автоген	Талхлагдсан бэлчээр			Гуу жалга	Элсний нүүлт
			Бүгд	Үүнээс			
				Дунд зэрэг талхлагдсан	Их талхлагдсан		
	1	2	3	4	5	6	7
1	Алтай	960	106300	103800	2500	805	790
2	Булган	563	97500	84200	13300	476	180
3	Буянт	3254	48627	41665	6962	9945	13616
4	Дарви	680	78000	66100	11900		6200
5	Дуут	-	13098	13098		12131	
6	Зэрэг	2800	33730	22830	10900	4500	5670
7	Манхан	13437	22050	22050		13119	80253
8	Мянгад	3533	56340	40742	15598	3024	22496
9	Мөст	-	82800	53300	9500	4300	
10	Мөнххайрхан	-	16600	10200	6400	5800	
11	Үенч	510	134700	119200	15500		8210
12	Цэцэг	640	95000	60200	34800		
13	Ховд	776	14807	4642	10165	4397	30890
14	Чандмань	510	198760	64538	134222	6815	95505
15	Эрдэнэбүрэн	200	24009	24009		4620	32349
16	Жаргалант	8450	20440	12480	7960	1200	400
17	Дүн	36313	1042761	743054	279707	71132	296559

Дээрх хүснэгтээс харахад тус аймгийн бэлчээрийн газрын нийт 1446.1 га талбай сөрөг нөлөөлөлд өртсөний дотор 1004.7 га талхлагдсан нь судалгаагаар тогтоогдсон байна.

Үүний дотор 299.7 га нь их хэмжээгээр талхлагджээ. Алтай, Үенч сумдын нутаг Ангирт, Үенч голын эхний зуслангийн газрыг нэрэлж болох бөгөөд царцааны хөнөөл ч багагүй хохирол учруулдаг. Элсний нүүлт, автомашины олон салаа зам нь бэлчээрийг талхлан доройтуулж байна. Салхи усны үйлчлэлийн нөлөөгөөр хөрс эвдрэх зэргээр бэлчээрт сөрөг нөлөө үзүүлдэг.

2.2.5. ХАА-Н БАРИЛГА БАЙГУУЛАМЖИЙН ГАЗАР

ХАА-н барилга байгууламжийн газарт хот, тосгон бусад суурины тэг гортигийн гадна орших бэлчээр усжуулалтанд зориулагдсан төрөл бүрийн худаг (гүн өрмийн богино яндантай, бетон хашлагат, энгийн уурхайн) болон өвөлжөө, хаваржаанууд зэрэг газрууд хамрагддаг.

Тэдгээрийн эзлэх талбайг тодорхойлохдоо өвөлжөө, хаваржаа, худгийн тоог Засгийн газрын эрх бүхий байгууллагаас батлан гаргасан итгэлцүүрээр (худаг 0.8 га, өвөлжөө хаваржааг 0.7 га-аар) үржүүлж гаргадаг. Тус аймгийн газрын нэгдмэл сангийн ангиллын тайланд ХАА-н барилга байгууламжийн газарт нийт 1460.0 га газар бүртгэгдсэн байна. Энэ нь бүхэлдээ мал аж ахуйн үйлдвэрлэлийн зориулалттай газар (өвөлжөө, хаваржааны доорхи газар) болно.

Манхан, Чандмань, Дарви, Үенч, Буянт, Ховд, Мянгад зэрэг сумд 104-223 га мал аж ахуйн үйлдвэрлэлийн зориулалттай газартай байхад Мөнххайрхан, Дуут, Цэцэг, Булган, Мөст, Алтай, Эрдэнэбүрэн зэрэг ихэнх сумдад 14-61 га талбайг эзэлж байна.

Газар тариалангийн үйлдвэрлэлийн зориулалттай газарт услалтын системүүдийн толгой барилга, суваг шуудууны доорхи газрыг оруулж тооцдог.

2005 оны аймгийн газрын нэгдмэл сангийн ангиллын тайланд зөвхөн Булган суманд газар тариалангийн үйлдвэрлэлийн зориулалтын 22.3 га тусгагдсан байсан ч энэ онд хасагдсан байна.

ДҮГНЭЛТ

Ховд аймгийн хөдөө аж ахуйн эдэлбэр газрын ашиглалт, хамгаалалтын одоогийн байдлыг судалсны үндсэн дээр дараахь дүгнэлтүүдийг гаргаж байна.

Үүнд:

1. Өмнө нь ашиглаж байсан услалтын системүүдийг сэргээн засварлан ашиглалтанд оруулах замаар газар тариалангийн үйлдвэрлэлийг сэргээх талаар гадаад дотоодын төсөв хөрөнгө татах, түншлэгч, хамтран ажиллах аж ахуйн нэгж байгууллагыг судалж олох
2. Жимс, жимсгэний аж ахуйг хөгжүүлж ирсэн туршлагадаа үндэслэн дунд болон богино хугацааны хөтөлбөр төлөвлөгөө боловсруулж, хэрэгжүүлэх
3. Ашиглалтгүй болсон худгийг гадаад, дотоодын төслийн хөрөнгөөр засварлах явцыг улам эрчимжүүлэх, бололцоотой газарт шинээр хөв байгуулах, булаг шандны эхийг малын хөлөөс хамгаалах
Бэлчээрийн хортон царцааг устгах ажлыг улам эрчимжүүлэх, хими, биологийн аргын хослон хэрэглэх
Тахиа үржүүлэх талаар гаргасан аж ахуйн нэгж иргэдийн санал санаачлагыг дэмжих тэдэнд зээл тусламж олгох, Ягаан тодолыг (парчин) нутагшуулах ажлыг холбогдох байгууллагуудтай хамтран судлах
6. Малын тоо толгой, сүргийн бүтцийг зохистой хэмжээнд барьж, уур амьсгалын өөрчлөлт, нөхцөлд зохицсон аж ахуйг эрхлэхэд чиглэсэн хөтөлбөр боловсруулан мөрдөх
7. Цөлжилтийг саармагжуулах, элсний нүүлтийг тогтоох, мод бут ургуулах, суулгац бэлтгэхэд иргэд, аж ахуйн нэгжийн оролцоог нэмэгдүүлэх, гүйцэтгэсэн ажилд нь тохирсон урамшил шагнал олгох нь зүйтэй гэж үзэж байна.

II.3. ХОТ ТОСГОН БУСАД СУУРИНЫ АНГИЛЛЫН ГАЗАР, ТҮҮНИЙ АШИГЛАЛТ, ХАМГААЛАЛТЫН ОДООГИЙН БАЙДАЛ

2.3.1. ХОТ ТОСГОН БУСАД СУУРИНЫ АНГИЛЛЫН ГАЗРЫН БҮТЭЦ

Тус аймгийн хот, тосгон бусад суурины ангиллын газарт аймгийн төв Ховд хот, 17 сумын төв болон 91 багийн төвүүд, уул уурхайн газар, тэдгээрийг түшиглэсэн суурингууд, орон нутгийн чанартай амралт, рашаан сувилал, жуулчны баазын газрууд хамрагдаж байна.

Суурин газар нь үйлдвэр аж ахуйн үйл ажиллагаа явуулах, хүн амын ая тухтай зөв боловсон амьдрах байгаль, эдийн засгийн цогц нөхцөл болох төдийгүй аймаг, сум тосгоны засаг захиргаа, соёл боловсрол, эрүүл мэнд, ахуй үйлчилгээ зам харилцааны зангилаа төв нь болсоор ирсэн. Хот суурин нь нийгмийн хөгжил, байгалийн нөөц, зах зээл, үйлчилгээний хүрээнээс хамааран хөгжлийн түвшин харилцан адилгүй.

Хүн ам суурьшин үйл ажиллагаа явуулж буй хот суурингийн доорхи газрын суурьшлын бүс газарт хамруулдаг. Газрын сангийн ашиглалт хамгаалалтын менежентийн үзүүлэлтээр 15000-аас дээш оршин суугчидтай төвлөрсөн суурин Ховд хотын нутаг дэвсгэр нь хотын газрын ангилалд багтаж байна. Сумын төв болон бусад жижиг төвүүд нь оршин суугч хүн амын тооноос хамааран нутаг дэвсгэрийн хувьд тосгоны болон суурин газарт, ихэнхдээ хөдөөний тосгонд хамрагддаг.

Хүснэгт 17

Хот тосгон бусад суурины газрын бүтэц (га-гаар)

Ангиллын нэр	2006 оны тайланд	Эзлэх хувь (%)
Хот тосгон бусад суурины газар -бүгд (га)	37173.30	100,0
Барилга байгууламжийн доорхи газар (иргэд аж ахуйн нэгжүүдийн эзэмшилд)	1499.48	4,03
Нийтийн эдэлбэрийн газар	34323.42	92,33
Үйлдвэр уурхайн, газар - бүгд	310.4	0.84
Гэр хорооллын газар - бүгд	1040.0	2.8

Дээрх хүснэгтээс харахад хот тосгон бусад суурины ангиллын газрын 92,33 хувь буюу 34323.42 га газрыг нийтийн эдэлбэр газар эзэлж байна. Гэр хорооллын газар, хот, тосгон бусад суурины ангиллын нийт газрын 2,8 хувийг эзэлдэг.

Сүүлийн жилүүдэд сумын төвүүдээс нүүсэн иргэдийн (гэр хорооллоос) эзэмшил газрын хэмжээг жил жилд нь хасаж бүртгэх асуудал хангалтгүй явагдаж иржээ.

Ховд аймаг нь газар чичирхийллийн идэвхтэй бүсэд оршдог. Иймд газар чичирхийллийн нөхцлийг нутаг дэвсгэрийн үнэлгээг чухалчлан авч үзлээ. Хот байгуулалтын хувьд газар чичирхийллийн хүчин зүйлийг 0-6 баллын нөхцөлд нэн тохиромжтой, 7-8 балл хязгаарлагдмал тохиромжтой, 9-өөс дээш баллын ангилалд тохиромж муутайд тооцдог.

Хот тосгон, суурин газрын төлөвлөлтөнд газар чичирхийллийн үнэлгээний ангиллаар дундаас дээш өндөр уулархаг нутаг тухайлбал Алтай, Хангай болон газар хөдлөлөөс үүссэн эртний гүний хагарлын дагуух газар нутгийг тохиромж муутайд тооцдог. Түүнчлэн газар чичирхийллийн идэвх тектоникийн хүчтэй хөдөлгөөнт бүс дэх Монгол-Алтайн нурууны нутаг дэвсгэр бүхэлдээ, Алтайн өвөр говь, Баруун хуурайн хотгорын 60-90 хувь нь хот байгуулалтанд тохиромжгүй ангилалд хамрагддаг.

Хүснэгт 18

Хот, суурин газруудын хот байгуулалтын үнэлгээ

д/д	Хот суурины нэр	Усан хангамж	Олон жилийн цэвдэг хөрс	Газар чичирхийлэл /балл/	Ул хөрс		Хөрсний усны түвшин /м/	Үерт автагдсан байдал	Газрын гадаргын налуу %/d	Барилгын уур амьсгалын бүс	Далайн түвшнээс өргөгдсөн байдал /м/
					Хөрсний төрөл	Норматив ачаалал (кг/см ²)					
1	Ховд	+		8		3.5-4.0	0.8-8.4		2.0	II	1500
2	Алтай	+		8		2.5-2.8	1.1-2.3		0.5-1.4	II	1300
3	Булган	+		8		3.0	1.5-3.0		0.2	II	1200
4	Буянт	+		9-10		3.2	6.0		5.0	II	1200
5	Дарви	+		8		2.0-2.5	1.2-2.4		1.0-2.0	II	1400
6	Дөргөн	+			овойлт		2.5-2.9		2.0	II	1100
7	Дуут	дунд		9-10		4.0	3.7		2.0	II	2200
8	Зэрэг	+	алаг цоог	8	овойлт	3.0	3.5-4.0		1.9	II	1400
9	Манхан	+		9					9.0	II	1300
10	Мөнххайрхан	+		6-7		2.5-3.0	9.0	үер.хам	1.7-6.3	II	1800
11	Мөст	+		8-9	овойлт		0.5-2.45	үер.хам	0.8-7.0	II	1900
12	Мянгад	+		9		3.0	2.0-3.0		0.3-2.4	II	1100
13	Үенч	+	+	8						II	1400
14	Ховд	-		8		2.5-3.5	1.8-5.7			II	1800
15	Цэцэг	+		8	сул овойлт	3.5	3.5-5.0		0.2-2.0	II	1700
16	Чандмань	+		9	овойлт		1.3-3.8		3.0	II	1500
17	Эрдэнэбүрэн	+		8		3.5			6.0	II	1200

Хүснэгтээс үзэхэд Ховд хот, Алтай, Булган, Дарви, Зэрэг, Үенч, Ховд, Цэцэг, Эрдэнэбүрэн сумдын төвүүд газар чичирхийллийн хязгаарлагдмал тохиромжтой, Буянт, Дуут, Манхан, Мөст, Мянгад, Чандмань сумын төвүүд газар чичирхийллийн тохиромж муутай үнэлгээний бүсэд оршдог байна.

2.3.2. ХОТ ТОСГОН БУСАД СУУРИНЫ ТЭГ ГОРТИГИЙН ДОТОРХИ ГАЗРЫН АШИГЛАЛТ, ХАМГААЛАЛТЫН БАЙДАЛ

Хот тосгон бусад суурины ангиллын газарт хамгийн их талбай эзлэх хэсэг нь хот тосгон бусад суурины тэг гортигийн доторхи газар бөгөөд энд хүн ам ихээр суурьшин төвлөрч бүх төрлийн үйлчилгээ явагддаг тул маш эрчимтэй ашиглагддаг онцлогтой юм. Тус аймгийн хэмжээнд хот тосгонд тэг гортиг доторхи талбай (Ховд хот болон сум тосгоны төвүүдийн эзэмшил) нь нийт 36862,9 га юм. Дээрх ангиллын газрыг дотор нь барилгажсан талбай, нийтийн эдэлбэр газар, гэр хорооллын газар гэсэн 3 үндсэн дэд ангилалд хуваадаг.

Хүснэгт 19

Хот суурин газруудын тэг гортиг доторхи газрын дотоод бүтэц

Ангиллын нэр	Нийт талбай (га)	Бүтэн %
Хот суурины тэг доторхи нийт газар	36862.9	100.0
Барилга байгууламжийн дэвсгэр газар	1499.48	4.07
Нийтийн эдэлбэр газар	34323.42	93.11
Гэр хорооллын газар	1040.0	2.82

Хүснэгтээс үзэхэд хот суурины тэг гортиг доторхи газрын 4,07 хувийг барилга байгууламжийн дэвсгэр газар, 2,82 хувийг гэр хорооллын газар, 93,11 хувийг нийтийн эзэмшлийн газар тус тус эзэлж байна. Эдгээр 3 ангиллын газрын ашиглалтыг тус тусад нь салангад авч үзэх боломжгүй бөгөөд учир нь эдгээр газрууд хоорондоо нягт холбоотой ашиглагддаг онцлогтой юм.

а) Барилга байгууламжийн дэвсгэр газар

Тус аймгийн төв Ховд хот болон бүх сумын төвийн нийгмийн дэд бүтцийн барилга байгууламжууд нь хот байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөний дагуу баригдсан байна.

Барилга байгууламжийн дэвсгэр газар буюу одоо барилгажиж буй талбайг газар хуваарилалт, ашиглалтын үүднээс авч үзвэл ноцтой зөрчилгүй хэвийн явагдаж байна.

Нийгмийн дэд бүтцийн (соёл, боловсрол, шинжлэх ухаан, эрүүл мэнд, нийгэм-ахуйн үйлчилгээ, үйлдвэр, төр захиргаа, олон нийтийн зориулалттай барилга байгууламжууд) барилга байгууламжууд нь хоорондоо тодорхой орон зайтай, тэр нь үндсэндээ нийтийн эзэмшлийн газар болж байдаг.

Барилга байгууламжийн дэвсгэр газрын ашиглалтыг тодорхойлохдоо түүний орчмын нийтийн эдэлбэр газрын ашиглалтын байдлыг тодорхойлох хэрэгтэй юм. Энэ утгаар авч үзвэл тус аймгийн барилга байгууламжийн дэвсгэр газрын орчны газар ашиглалт хангалтгүй гэж үзэх үндэслэлтэй байна.

Цэцэг сумын төвийн барилга байгууламж, гудамж талбайг хэтийн чиглэл төлөвлөлтгүй байгуулснаас эмх цэгц нь алдагдсаны зэрэгцээ ихэнх сумдын төвүүд хөрсний элэгдэлд орсон байна.

Хот байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд эдгээр газруудыг тохижуулах (хатуу хучилттай зам талбай, явган хүний зам зэргийг гаргаж цэцэрлэгжүүлэх, амралт, зугаалга, спорт тоглоомын газрууд бий болгох гэх мэт)-аар төлөвлөсөн байдаг ч эдгээр төлөвлөсөн тохижуулалтын арга хэмжээг бүрэн хэрэгжүүлээгүйн улмаас энэхүү нийтийн эзэмшлийн газар нь (барилга байгууламжийн дэвсгэр газрын орчмын) антропогени болон автогенийн үүсэлтэй физик элэгдэлд хамгийн ихээр нэрвэгдсэн газрууд болжээ.

Ховд хот болон Булган, Дарви, Зэрэг сумдууд, төв гудамжны замуудаа тэмдэгжүүлэн, ногоон байгууламжыг сэргээх, шинээр байгуулах усалгаа, арчилгааг сайжруулах хашиж хамгаалах талаар санаачлагатай ажиллаж байна.

Ховд хотын хувьд ихэнх төв гудамж, талбайн зарим хатуу хучилттай болгон тэмдэглэлт ой, түүхт хүмүүст зориулан дурсгал босгох, явган хүний зам гаргах, гэрлэн дохио тавих зэргээр тохижуулалтын ажлыг гүйцэтгэн тодорхой амжилтад хүрсэн байна.

2005 онд Монгол улсын Засгийн газрын 201 дугаар тогтоолоор Баруун бүсийн тулгуур төв Ховд хотын ерөнхий төлөвлөгөөний зураг төслийн бүрдлийг баталсан нь Ховд хотын цаашдын хөгжилд ихээхэн түлхэц болж байна. Уг төслийг хэрэгжүүлснээр Ховд хот бүс нутгийн хөгжлийн түвшинг хангасан, хүн амын амьдрах таатай нөхцлийг бүрдүүлсэн орчин үеийн үлгэр жишээ хот болох юм. Мөн Алтай сумын төвийг нүүлгэн шилжүүлэх шинэ ерөнхий төлөвлөгөөг мэргэжлийн байгууллагаар боловсруулан батлуулан хэрэгжүүлэхээр ажиллаж байна.

б) Нийтийн эдэлбэр газар

Тус аймгийн нийтийн эдэлбэр газар нь хот суурин газруудын тэг гортиг доторхи газрын 93,11 хувь буюу 34323.42 га талбайг эзэлдэг. Дээрх нийтийн эдэлбэр газар нь ашиглалтын хувьд жигд бус, барилгажсан болон гэр хорооллуудын орчмын хэсэг нь ашиглалтын ачаалал ихтэй, элэгдэл эвдрэлд ихээхэн нэрвэгдсэн байхад (энэ хэсэг нь үндсэндээ суурьшлын бүс дотор байдаг) суурьшлын бүсийн гадна хотын тэг гортигийн зах хаяа хэсэг нь ачаалал харьцангуй бага ихэвчлэн бэлчээрт ашигладаг тул хөрсний элэгдэл, эвдрэлд төдийлөн өртөөгүй хэдий ч ургамлан нөмрөг нь ихээхэн талхлагдсан байна.

Мөнххайрхан сумын нийтийн эдэлбэр газрын зүүн талын уулын бэлчээр үерийн хамгаалалтын далан байгуулсан боловч өнгөрсөн хугацааны явцад үерт идэгдэн элэгдэлд орж, сэргээн засварлах шаардлагатай болжээ.

в). Гэр хорооллын газар

Хот суурин газруудын тэг гортиг дотор, гэр хорооллын газар 2,32 хувь буюу 1040,0 га-г эзэлдэг. Гэр хорооллын газрын хувиарлалт, байршил нь, Мөст, Зэрэг, Мөнххайрхан зэрэг сумуудын хувьд цомхон байрлалтай, газрыг харьцангуй жигд хуваарилсан гудамжууд нь тэгш, хаягжуулахад хялбар, цахилгаан эрчим хүчний шугамын алдагдал багатай байх нөхцөл бүрдсэн зэрэг эерэг талуудтай. Өөрөөр хэлбэл эдгээр сумуудын гэр хорооллуудын газрын хуваарилалт, байршуулалт сайн болжээ.

Булган сумын төвийн айл гэр хорооллын зохион байгуулалт алдагдаж эгнээ дүүргэлт хийгдээгүйн зэрэгцээ автозамд тэмдэгжилт зохицуулалт хийгдээгүйгээс сумын төвд эмх замбараагүй олон зам гарч хөрс автогенийн үүсэлтэй элэгдэлд гүнзгий өртжээ.

Ховд аймгийн төв, хот суурин газруудын гэр хорооллын газар ашиглалтын нийтлэг нэг дутагдал нь орчны нийтийн эдэлбэр газарт хөрсний эвдрэл хүчтэй явагдаж байна. Тэнд тохижуулалтын элементүүд бараг байхгүй (ногоон байгууламж, сайжруулсан зам, түүний тэмдэг, спорт тоглоомын талбай гэх мэт) байгааг тэмдэглэх нь зүйтэй.

Хот тосгон суурин газрын байгалийн тэнцвэрт байдлыг хангах, чийглэг нуга, ундны усны эх үүсвэр болж буй булаг, шанд, гол горхинд эрүүл ахуйн бүс байгуулах талаар хийгдсэн ажил хомс байв.

Газрын экологийн хязгаарлах хүчин зүйлсийн бүс, ялангуяа үерийн зам газар, сул болон хагас бэхжсэн элсэн хөрстэй газарт хязгаарлах бүс байгуулаагүйгээс үерт орох, элсний нүүдэлд өртөх явдал тохиолдож байна.

Тус аймгийн ихэнх тосгон, суурин газрын орчны эргэн тойрон 2-3 км зайд ургамлан нөмрөг толботон нүцгэрэх улмаар хөрсний бүтэц элэгдэлд орж эхэлжээ.

Үндэсний ёс заншилд шууд хамааралтай тодорхой хэмжээний газар нутаг хотын тэг гортигт хамаарагддаг нь наадмын талбай юм. Ховд хот болон тосгон, суурин бүрд баяр наадмын үндсэн үйл ажиллагаа болох морин уралдааны гараа, барианы газар, уралдах зам, нум сум, шагай харвах, бөх барилдах, төрөл бүрийн спортын тэмцээн болон худалдаа үйлчилгээ явуулахад тохиромжтой орон зай бүхий уламжлалт ёс заншлын газар, наадмын талбайн бүсийг тогтоосон байна.

Хот, тосгон суурингийн төвд нэр алдарт иргэд, түүхт ой, бүтээн байгуулалт, ололт амжилт, тэмдэглэлт үйл явдалд зориулсан хөшөө дурсгал, таримал цэцэрлэг нэлээдгүй боловч түүнийг сэргээх хамгаадлах ажил хангалтгүй хийгдэж байна.

Тус аймгийн төвлөрсөн газрууд бүгд тус тусдаа хог хаягдлын цэгтэй. Эдгээр нь нийт 387,7 га, ихэнх нь зонхилох салхин доор байрлалтай. Мөнххайрхан сумын хогийн цэгийн өмнө талд чулуугаар 100 гаруй метр хашаа барьж хязгаарлалт хийсэн нь үр дүнтэй ажил болжээ. Гэвч зарим сумдад хог хаягдлын цэгийг тэмдэгжүүлсэн, шан хүрээ татан хил зааг тогтоосон газар цөөн байгаагаас хог өргөжин тэлэх нь ердийн үзэгдэл болжээ.

Ховд хот болон хөдөөгийн тосгон, суурингийн бүсэд оршуулгын 178,7 га газар бий. Нас барагсдад хүндэтгэл үзүүлэх, үлдэгсэдийн хагацал, гашуудлыг хуваалцах үүднээс оршуулгын газрыг ариун дагшин, цэвэр цэмцгэр байлгахад тавих анхаарал дутмаг байна. Зарим оршуулгын газарт эмх цэгц газар ашиглалт хангалтгүй, энд тэнд хог хаясан зэрэг эзэнгүйтсэн байдал харагдаж байгааг анхаарах нь зүйтэй.

2.3.3. АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛ, АМРАЛТ РАШААН СУВИЛАЛЫН ГАЗРЫН АШИГЛАЛТ, ХАМГААЛАЛТЫН БАЙДАЛ

1967 онд тус аймгийн Хөх сэрхийн нуруунд анх удаа гадаадын иргэнд угалз агнах зөвшөөрөл олгосноор спорт чиглэлийн ан агнуурын үндэс суурь тавигдсан байна. Цэцэг сумын Мянган угалзын нуруунд спорт ан агнуурын чиглэлийн отог сүүлийн 30-40 жил гаргаж тусгай зөвшөөрлөөр гадаадын иргэдэд аргаль, янгир агнуулахын зэрэгцээ Мөст суманд энэ чиглэлийн бас нэгэн отог ажилдаг. Эдгээр отогууд зөвхөн дулааны улиралд үйл ажиллагаа явуулаг.

□Алтай-Соёны эко бүс нутгийн биологийн төрөл зүйлийг хамгаалах, тогтвортой ашиглах төсөл□-ийн тогтоосноор аргалийн байршил нутагт малчид зусдаг, олон жил агналт хийсэн зэргээс аргаль, угалзын тоо цөөрөх зэрэг сөрөг үзэгдэл гарах болжээ.

Ховд аймагт жуулчны бааз амралт сувилалын зориулалтаар нийт 32 га газар ашиглагддаг. Тус аймагт □Ховд жуулчлал□, □Алтайн орд□, □Мөнгөн уул□, Ховд таван хайрхан□ зэрэг ХХК-иуд өөрсдийн баазыг түшиглэн аялал жуулчлалын үйл ажиллагаа явуулж байна. Хар ус нуурын байгалийн цогцолбор газар, түүний аялал жуулчлалын бүс нь тус аймгийн 5 сумын нутагт 150.4 мян.га талбайг эзлэн оршдог. □Ховд жуулчлал□ ХХК-ий жуулчны баазын төв нь Буянт

голын эрэгт 2 га эдэлбэр газарт үйл ажиллагаа явуулдаг бөгөөд ихэвчлэн дотоодын жуулчдыг хүлээн авдаг.

Ахмадын □Цагаан уул□ сувиллын газарт 8.5 сая төгрөгийн санхүүжилт хийснээр үйлчилгээний хүрээг өргөтгөн, тохижуулж ахмадуудын тохь тухтай байдлыг бүрдүүлэн ажиллаж байна.

Цаашид Дуут сумын Нэвтийн рашаан амралтыг сэргээн тохижуулах судалгааны ажлыг хийж байна. Тус рашаан амралт нь 3 га эдэлбэр газартай.

2.3.4. ҮЙЛДВЭР УУРХАЙН ГАЗРЫН АШИГЛАЛТ ХАМГААЛАЛТЫН БАЙДАЛ

Тус аймгийн газрын нэгдмэл сангийн тайлангаас үзэхэд үйлдвэр уурхайн дэвсгэр газар нийт 310.4 га талбайг эзэлж байгаа нь хот тосгон бусад суурины ангиллын газрын өчүүхэн (0.84 хувь) болж байна. Үүнийг тус аймагт аж үйлдвэрийн хөгжил төдийлөн ахицтай биш байгаатай холбоотой юм. Мөн ашигт малтмалын хувьд улсын батлагдсан нөөцийн багахан хувийг эзэлдэг зэргээс хамаарч иржээ.

Мянгад, Буянт, Булган, Жаргалант сумдуудад 4.0-39.8 га үйлдвэрийн газар ноогддог ажээ. Олон булаг, Хөшөөтийн хүрэн нүүрсний орд газрууд нь нийт 260 га хамрагддагаас 255.7 га уурхайн талбай, үлдэх хэсэг нь үйлдвэрлэлийн болон суурьшлын бүсийн барилга байгууламжийн газар юм.

Эдгээр уурхай нь аймгийн түлш эрчим хүчний эх үүсвэр болдог. Дээрх уурхайгаас Ховд хотруу олон жилд нүүрс тээвэрлэх явцад олон салаа зам гарч, хөрс физик эвдрэлд хүчтэй нэрвэгдэж, тэндээс хийссэн элс, шороо салхины доод талын олон мянган га бэлчээрийг доройтуулах болжээ. Мөн эдгээр уурхайнууд хөрс хуулж овоолго хийж нүүрсийг нь ил аргаар олборлодог учраас их хэмжээний газар овоолгонд дарагдаж ашиглалтаас гарах, түүнчлэн уурхайгаас нүүрс тээврийн зам дагуу ачаагаа хөнгөлөх зорилгоор буулгаж хаясан шавар, чулууны хольц нь хөрсийг бохирдуулдаг байна.

Тус аймагт олзворлолт хийж буй аль ч уурхай нь нөхөн сэргээлтийн талаар ямар ч ажил хийлгүй өнөөг хүртэл явж иржээ. Тус аймгийн нутаг дэвсгэрт геологи хайгуулын судалгаа бусад аймгуудтай харьцуулахад төдийлөн нарийвчлан хийгдээгүй боловч ашигт малтмал, эрдэс түүхий эдийн нилээд нөөцтэй орд илэрцүүд олон байдаг. Булган, Үенч сумдын алтны илэрц газруудад иргэд хувийн журмаар алт олборлох оролдлогыг сүүлийн үед хийх болсон байна. Эдгээр сумын төр захиргааны байгууллагуудын зүгээс дээрх зөрчлийг арилгахын тулд хяналт шалгалт хийх, зарим газар эргүүл харуул ажиллуулдаг болжээ.

ДҮГНЭЛТ

Ховд аймгийн хот тосгон бусад суурины ангиллын газрын ашиглалт хамгаалалтын одоогийн байдалд дэд ангилал бүрээр хийсэн тайлбар тодорхойлолтоос дараахь дүгнэлтийг хийж байна. Үүнд:

1. Суурьшлын бүсийн барилгажсан хэсэг болон гэр хорооллын бүсийг тодорхой зураг төслийн дагуу тохижуулалтын арга хэмжээг эрчимжүүлэх, ялангуяа ногоон байгууламжийг өргөтгөх, одоо байгааг хашиж хамгаалах, услаж тордох замаар өргөтгөх ажлыг зохион байгуулах
2. Хот, сумын төвүүдийг үер усны аюулаас хамгаалах даланг засаж сэлбэх, суваг шуудууг сэргээх замаар учирч болзошгүй гэнэтийн аюулаас найдвартай сэргийлэх нөхцлийг бүрдүүлэх нь чухал байна.
3. Ховд аймгийн хэмжээнд Аялал, жуулчлалын мастер төлөвлөгөөг холбогдох аж ахуйн нэгж, шинжлэх ухааны байгууллагуудтай хамтран боловсруулах, улмаар бүс нутаг болон олон улсын хэмжээний сүлжээнд хамрагдах нь зүйтэй. Мөн реклам, зар сурталчилгааг өргөн далайцтай явуулах, материаллаг баазыг бэхжүүлэх, аялагч жуулчдад үзүүлэх үйлчилгээг өргөтгөхийн зэрэгцээ унаган байгаль хөрс, ургамал, ан амьтанд хохирол учруулахгүй байх.
4. Одоогоор ашиглаж буй болон цаашид шинээр нээгдэх уурхайн газрын нөхөн сэргээлтэнд шаардагдах хөрөнгийг жил бүрийн төсөв төлөвлөгөөнд тусгаж, хэрэгжүүлэх ажлыг мэргэжлийн хүрээнд гүйцэтгэх хэрэгтэй.
5. Гэр хороололд газар олгохдоо гудамж дүүргэлтэнд анхаарах, нүүж шилжсэн айл өрхөөр хашаа, гэрийн буйрыг цэвэрлүүлэн дараагийн эзэмшигчдэд хүндрэл учруулахгүй байх нөхцлийг бүрдүүлэх хэрэгтэй байна.

II.4. ЗАМ ШУГАМ СҮЛЖЭЭНИЙ АНГИЛЛЫН ГАЗАР, ТҮҮНИЙ АШИГЛАЛТ

2.4.1. ЗАМ ШУГАМ СҮЛЖЭЭНИЙ АНГИЛЛЫН ГАЗРЫН БҮТЭЦ

Зам шугам сүлжээний ангиллын газарт хот тосгоны бусад суурины тэг гортигийн гадна талд буй улс, орон нутгийн чанартай замууд, эрчим хүч, холбооны шугамууд, ус дамжуулах хоолой, агаарын тээврийн газар гэх мэт инженерийн шугаман байгууламжуудын доорхи газар тэдгээрийн хамгаалалтын зурвас газрууд хамаарагддаг.

Хүснэгт 20

Зам шугам сүлжээний газрын бүтэц (га)

Зам шугам сүлжээний газар		Хэмжээ (га)	%
Бүгд (га)		21128.21	100.0
Авто замын доорхи газар бүгд		19556.0	92.56/100
Үүнээс	Улсын чанартай авто зам бүгд	1264.2	6.46
	Орон нутгийн чанартай зам	18289.1	93.52
	Аж ахуйн дотоод зориулалттай	0.9	0.01
	Авто тээврийн барилга	1.8	0.01
Инженерийн шугам сүлжээний газар бүгд		1367.21	6.47/100
Үүнээс	Эрчим хүчний шугам	668.8	48.92
	Холбооны шугам	576.8	42.19
	Ус дулаан дамжуулах хоолой	96.4	7.05
	Ус шахах, өргөх байгууламж	15.71	1.15
	Үерээс хамгаалах далан, суваг	9.5	0.69
Агаарын тээвэр		205.0	0.97

Дээрх хүснэгтийн үзүүлэлтээс үзэхэд зам шугам сүлжээний ангиллын газрын ихэнх хэсэг болох 92.56 хувийг авто замын зурвас газар, 6.47 хувийг нь шугам сүлжээний зурвас газар, үлдэх 0,97 хувийг агаарын тээврийн нислэгийн зурвас болон нислэгийн аюулгүй байдлыг хангах байгууламжууд эзэлж байна. Тус аймагт төмөр зам бол усан тээвэр одоогоор байхгүй болно.

2.4.2. АВТО ЗАМЫН ЗУРВАС ГАЗАР

Ховд хотоос Улаанбаатар, Улаангом, Өлгий хот хүртэл авто замаар холбогдсон бөгөөд үүний 469 км нь хатуу хучилттай.

Ховд хотын гортигийн дотор хатуу болон сайжруулсан хучилттай 18.4 км зам ашиглагдаж байна. Мянганы замын хэвтээ чиглэлийн дагуу Хонгио, Шургийн голын бетон гүүр баригдаад байна.

Баруун бүсийн босоо тэнхлэгийн авто замын нэгэн хэсэг болох БНХАУ-ын хилээс Булган сум хүртэлх 65 км-ын хатуу хучилттай зам ашиглалтанд оржээ. Энэ замын үргэлжлэл болох Булган-Ховд-Өлгийн чиглэлийн хатуу хучилттай замыг барих асуудалд холбогдох талууд ач холбогдол өгч эхний тохиролцоонд хүрчээ.

Ховд аймгийн 2006 оны Газрын нэгдмэл сангийн ангиллын тайланд тусгаснаар аймгийн нутаг дэвсгэрт авто замын ангиллын 21128,21 га газраас 1264,2 га нь улсын чанартай замтай бөгөөд түүний ихэнх нь Манхан, Ховд, Зэрэг, Дарви сумдын нутгаар дамжин өнгөрдөг. Аймгийн нийт замын 93,52 хувь буюу 18289,1 га нь орон нутийн чанартай зам юм. Эрдэнэбүрэн, Буянт, Алтай, Мянгад, Мөст сумдад орон нутгийн зам 1230-2260 га-гаар тогтоогдсон нь аймагтаа эхний хэсэгт орж байна.

Зам харгуйг сайжруулах, бартаа саадыг арилгах талаар орон нутгийн хүчээр нилээд дорвитой ажил хийж байсан уламжлал тус аймагт бий.

Аймгийн дотоодын сум хоорондын болон нутгийн чанартай шороон замуудад сайжруулах арга хэмжээ сүүлийн жилүүдэд бараг хийгдээгүй байна.

Тус аймгийн хэмжээнд тэгш тал газартаа зэрэгцээ олон салаа зам гарган хөрс, ургамал, бэлчээрийг доройтуулах явдал зарим сумдад гарсаар байна.

Агаарын тээврийн нислэгийн аюулгүй байдлыг хангах тоног төхөөрөмж, онгоц хөөрөх, буух хатуу хучилт бүхий зурвас болон нисэх буудал нь стандартын дагуу байгуулагдсан учраас ашиглалт хамгаалалт нь хэвийн явагддаг. Аймгийн хэмжээгээр агаарын тээврийн зориулалтаар 205 га газар ашиглагддаг. Үүнээс Жаргалант суманд 160 га үлдэх хэсэг нь Булган суманд байдаг.

Агаарын тээвэр нь Ховд-Улаанбаатар-Булган-Ховд-Улаанбаатарын чиглэлд нислэг гүйцэтгэдэг. Цаашид нисэх буудлын хүчин чадлыг бүрэн ашиглах ялангуяа гадаад харилцааг өргөтгөх замаар үйлчилгээний хүрээг өргөтгөх боломжтой юм.

2.4.3. ИНЖЕНЕРИЙН ШУГАМ СҮЛЖЭЭНИЙ ЗУРВАС ГАЗАР

Ховд аймгийн шугам сүлжээний дэд ангилалд хамаарах 1367,21 га газар бүртгэгдсэнээс 42,19 хувь буюу 576.8 га нь холбооны шугамын газар юм. Холбооны шугам нь өндөр шонгуудын оройгоор газраас дээш агаараар татагдсан тул түүний зурвас газар нь хөдөө аж ахуйд ялангуяа бэлчээрт голчлон ашиглагдаж байна.

Шугам сүлжээний газрыг ийнхүү бэлчээрт ашиглаж буй нь тэндхийн хөрс элэгдэж, эвдрэх зэрэг сөрөг нөлөөлөл үзүүлэхгүй боловч тухайн шугам сүлжээний газрын байрлалаас хамааран зурвас газрын ургамлын бүтэц, бүрэлдэхүүн, бүрхэвчинд тодорхой хэмжээний өөрчлөлт гарах нөхцөлтэй гэж үздэг.

Шугам сүлжээний дэд ангиллын 48,92 хувь буюу 668,8 га газрын эрчим хүчний шугам сүлжээ эзэлдэг. Өндөр хүчдлийн шугамны цахилгаан дамжуулах

хүчин чадлаас хамааран гол шугамаас хоёр тийш 10-30 м зайд хамгаалалтын бүсийг тогтоодог.

Өндөр хүчдлийн шугам нь хоорондоо 200 м зайтай 8 м өндөртэй тулгууруудын хооронд татагдах учраас эрчим хүчний шугам зурвас газрын нэрээр бүртгэгдсэн дээрх газрыг бэлчээрт ашиглаж байна.

ДУГНЭЛТ

Зам шугам сүлжээний газрын ашиглалтын тодорхойлолтоос дараахь дүгнэлтийг хийж байна. Үүнд:

1. Улсын чанартай автозамын сүлжээнд хатуу хучилттай зам байгуулж буй туршлагатаа тулгуурлан цаашид үргэлжлүүлэх, энэ ажилд гадаад дотоодын төсөл, хандивын хөрөнгө хүчийг татах асуудлыг улс төр, бизнесийн хүрээний бүхий л түвшинд өрнүүлэх.
2. Улсын чанартай шороон замуудад арчилгаа, тордолт бараг хийгдээгүй, тэмдэгжилт хангалтгүй. Төв суурин газраас олон чиглэлд зам гарснаас хот суурин газрын орчны газар автогений үүсэлтэй физик элэгдэлд хүчтэй орсоньг анхаарах. Цаашид үндсэн болон салбар замын зарим хэсэгт сайжруулалт хийх замын ачаалал ихтэй үед гэнэтийн шалгалт явуулах. Авто техникийн үзлэг зэрэг нийтийг хамарсан ажлын үед сургалт сурталчилгааг зохион байгуулах.
3. Нисэх буудлын өнөөгийн хүчин чадалд тулгуурлан гадаадын томоохон нисэх хөлгүүдийг хүлээн авах, хөөрөх үйлчилгээг явуулах талаар гадаад, дотоодын холбогдох байгууллагуудад хандаж тэдгээрийн дэмжлэгийг авах хамтран ажиллах.

II.5. ОЙН САНГИЙН АНГИЛЛЫН ГАЗАР, ТҮҮНИЙ АШИГЛАЛТ, ХАМГААЛАЛТЫН БАЙДАЛ

Аймгийн газрын нэгдмэл сангийн ангиллаас үзэхэд тус аймаг 464851.0 га буюу нийт нутаг дэвсгэрийн 6.11 хувийг эзэлсэн ой бүхий газартай. Дээрх талбайн ихэнх хэсэг нь Алтай, Булган, Үенч сумын нутгийн өмнөд хэсэг Зүүн гарын говь, Баруун хуурайн хоолойгоор 241329 га талбайг эзлэн заган ой тархжээ. Үүний зэрэгцээ энэ бүс нутагт нилээд хэмжээний талбайг эзлэн тармаг заган ой тархсан байдаг. Тус аймгийн нийт ойн нөөцийг судлаачид 127.5 мян.м³ хэмээн тогтоожээ.

Булган, Буянт, Ховд голуудын сав дагуу зарим уулсын ар биеэр шинэс, улиас, бургас, хусан ой байх боловч ашиглалтын хэмжээнд хараахан хүрээгүй болно. Гол ус, чийглэг нутгаар байгалийн чацарганаас гадна таримал мод ургадаг.

Тус аймаг ойжуулалт, ойн арга хэмжээний хүрээнд жил бүр 200-250 га талбайд ойжуулалт хийсний зэрэгцээ □Ногоон хэрэм□ үндэсний хөтөлбөрийн хүрээнд сүүлийн хоёр жилд Чандмань, Дарви, Зэрэг сумдад нийт 80 гаруй га талбайд ойн зурвас байгуулжээ.

Аймгийн засаг даргын 2005 оны 271 тоот захирамжаар заг, харгана, бургас, улиас зэрэг модлог ургамлын ашиглалтыг багасгах, ашиг хонжоо хайгчдын хууль бус ажиллагааг зогсооход иргэдийг оролцоог нэмэгдүүлэх зорилго тавин ажиллаж байна.

Тус аймаг ойн нөөц хомстой учир цаашид ойг хамгаалах нөхөн сэргээх, □Ногоон хэрэм□ үндэсний хөтөлбөрийн хүрээнд мод үржүүлгийн газар байгуулан орон нутгийн уур амьсгалд зохицсон мод сөөгийг сонгон тарималжуулах шаардлагатай байна.

Дүгнэлт

Тус аймгийн ойн сангийн ашиглалтын тодорхойлолтоос дараахь дүгнэлтийг хийж байна. Үүнд:

1. Тус аймаг ойн нөөцөөр дутмаг тул зохисгүй ашиглалтыг зогсоох, хамгаалан, байгалийн жамаар сэргэн ургах нөхцлийг бүрдүүлэх, улмаар шинээр ойжуулах ажлыг жил бүр төлөвлөгөөтэйгөөр явуулах
2. □Ногоон хэрэм□ үндэсний хөтөлбөрийн хүрээнд орон нутгийн уур амьсгалд зохицсон мод бут сөөгийг сонгон суулгац бэлтгэх, мод үржүүлгийн газрыг байгуулах
3. БНХАУ-ын хил залгаа бүс нутаг болон бусад орнуудаас өсөлт, хөгжилт, ургах чадвар сайтай, байгаль цаг уурын эрс тус нөхцөлд амьдрах чадвартай мод, бут, сөөгийг оруулж ирэх, нутагшуулах, сонгож үржүүлэх замаар суулгац бэлтгэх нь зүйтэй гэж үзэж байна.

II.6. УСАН САНГИЙН АНГИЛЛЫН ГАЗАР, ТҮҮНИЙ АШИГЛАЛТ, ХАМГААЛАЛТЫН БАЙДАЛ

Тус аймгийн нутаг дэвсгэрт хийгдсэн гадаргын усны тооллогоор 214 гол горхи, 201 нуур цөөрөм, 468 булаг шанд бүртгэгдсэнээс, 7 гол, 10 булаг, 4 нуур цөөрөм хатаж ширгэсэн нь тогтоогджээ. Мөн нийт 2133 худаг тоологдсоны 297 гүн өрмийн, 453 богино яндант, 150 бетон хашлагат, 1233 энгийн уурхайн худаг байна.

Аймгийн газрын нэгдмэл сангийн ангиллаар усан сан бүхий газрын хэмжээ нийт 43117.0 га бөгөөд үүний 7558.0 га гол, 32396.1 га нуур цөөрөм, 2313.9 га горхи булаг шанд, 849 га мөнх цас, мөсөн голын талбай тус тус эзлэж байна.

Ундны цэвэр усаар тогтвортой хангагдаж байх нь иргэдийн эрүүл энх явах эн тэргүүний хэрэглээ, нийгэм эдийн засгийг тодорхойлогч чухал үзүүлэлт юм.

Тус аймгийн ихэнх тосгон суурин төвүүдэд ундны усан хангамж бусад аймгуудтай харьцуулахад төдийлөн бэрхшээлтэй биш ажээ.

Харин Дөргөн сумын иргэд өнөөг хүртэл ил задгай усыг ундандаа хэрэглэсээр байна. Төв суурин газрын ундны усны дээрх сөрөг нөлөө нь суурьшигч иргэдийн эрүүл мэндэд хохирол учруулж болзошгүй юм.

Хүснэгт 21

Ундны цэвэр усны хангамж дутагдалтай зарим сумд, тэдгээрт авах арга хэмжээний жагсаалт

	Сумын нэр	Усны эх үүсвэрийг шийдвэрлэх (2010 он хүртэл)	Ундны ус	
			Зөөлрүүлэх	Магнийг бууруулах
1	Дөргөн	+	+	+
2	Дарви	+		+
3	Цэцэг	+	+	
4	Чандмань	+	+	
	Дүн	4	3	2

Хүснэгтээс үзэхэд Дөргөн, Дарви, Цэцэг, Чандмань сумдын төвийн иргэдийн одоогийн хэрэглэж буй ус нь эрдэжилт ихтэй, ундны усны хэрэгцээ шаардлага хангахгүй явж иржээ.

Иймд дээрх сумдын ундны усыг зөөлрүүлэх, эрдэжилтийг бууруулах шаардлагатай байна. Газар зохион байгуулах ерөнхий төлөвлөгөө боловсруулахад усны эрдэжилт их, газрын чичирхийллийн магадлал өндөртэй зэргийг хот байгуулалтын үнэлгээнд сөрөг нөлөөтэй гэж үздэг болно.

Усны эрчим хүч. Ховд аймаг нь усны эрчим хүчийг ашиглах талаар баруун бүсийн төдийгүй улсын хэмжээнд тэргүүлдэг. Өнөөгийн байдлаар Манхан сумын Төгрөг, Мөнххайрхан сумын Сэнхэр, Үенч сумын Үенчийн голд бага оврын УЦС-ууд ажиллаж байна.

2007 онд Дөргөн сумын Чоно харайх голын 12.000 kw хүчин чадалтай томоохон УЦС ашиглалтанд орох болно.

Тус аймгийн эрчим хүчний асуудлыг шийдвэрлэхэд усны эрчим хүчийг ашиглах явдал чухал нөлөө үзүүлж байна.

Хүснэгт 22

Ховд аймагт ажиллаж буй УЦС-ууд

№	Сумын нэр	Голын нэр	Суурилагдсан хүчин чадал (kw)	Солбилцолын цэг	Эзэмшил газрын талбай (га)
Одоо ажиллаж буй УЦС-ууд					
1	Манхан	Төгрөг	150	X=922499 Y=474167	945
2	Мөнххайрхан	Сэнхэр	150	X=918833 Y=478337	870
3	Үенч	Үенч	800	X=924978 Y=469976	5160
	Бүгд		1100		6975
2007 онд ашиглалтанд орох УЦС					
4	Дөргөн	Чоно харайх	12000	X=927663 Y=482998	61440

Хүснэгтээс үзэхэд тус аймгийн Манхан, Мөнххайрхан, Үенч сумуудад нийлбэр дүнгээр 1100 kw хүчин чадалтай гурван УЦС ажиллаж түүнд 6975 га газар ашиглагдаж, 2007 онд ашиглалтанд орох Дөргөн сумын Чоно харайх голын УЦС-д зориулан 61440 га, нийт 68415 га талбайг эзэмшүүлхээр төлөвлөсөн боловч бодит байдал дээр эдгээр газрын хэмжээ нь өөр байдаг.

Одоогоор ашиглагдаж байгаа усан цахилгаан станцууд нь томоохон усан сан үүсгэдэггүй.

Дүгнэлт

Усан сангийн ашиглалтын тодорхойлолтоос дараахь дүгнэлтийг хийж байна. Үүнд:

1. Тус аймаг томоохон нуур цөөрөм, гол горхи элбэгтэй бөгөөд тэдгээрийг ихэнхдээ бэлчээрийн усан хангамжинд зориулан ашигладагаас байгалийн унаган төрхөө төдийлөн алдаагүй байна.
2. Энгийн усалгаатай тариалангийн газрын ашиглалт, хамгаалалт хэвийн явагдаж тэндээс жил бүр төмс, хүнсний ногоо, тарвас, хулууны арвин ургац авч байна. Харин инженерийн хийцтэй услалтын системүүдийн барилга байгууламж, техник төхөөрөмж тоногдож үрэгдсэнийг тусгай хөтөлбөр, төлөвлөгөө гарган гадаад дотоодын хүч хөрөнгийг татах замаар засварлаж ашиглалтанд оруулах.
3. Аймгийн байгалийн үзэсгэлэнт газруудын нуур цөөрөм, гол горхиуд, рашаан булагийн орчмын газруудад ил задгай түлсэн галын нурам үнс, ахуйн хог хаягдлаар бохирдохын зэрэгцээ газрыг ухаж хөндөх, автомашин техникээр талхлагдах зэрэг доройтлын шинж тэмдгүүд илрэх болжээ.
4. УЦС, услалтын системүүдийн хөрс, усны бололцоог түшиглэн мод үржүүлгийн газар байгуулан “Ногоон хэрэм” төсөлд суулгац бэлтгэх, нөгөө талаар системийн талбайд ойн зурвас байгуулах ажлыг хамтруулан гүйцэтгэхийн зэрэгцээ элсний нүүлт эрчимжиж буй газруудад ойн зурвас байгуулан цөлжилтөөс хамгаалах нь зүйтэй гэж үзэж байна.

II.7. ТУСГАЙ ХЭРЭГЦЭЭНИЙ АНГИЛЛЫН ГАЗАР, ТҮҮНИЙ АШИГЛАЛТ ХАМГААЛАЛТЫН ОДООГИЙН БАЙДАЛ

2.7.1. ТУСГАЙ ХЭРЭГЦЭЭНИЙ ГАЗРЫН БҮТЭЦ

Ховд аймгийн тусгай хэрэгцээний газар нь улсын тусгай хамгаалалттай газар нутаг, хилийн зурвас газар, Улсын тэжээлийн сангийн хадлангийн газар, улсыг батлан хамгаалах болон аюулгүй байдлыг хангах зориулалтаар олгогдсон газар, шинжлэх ухаан техникийн сорилт, туршилт болон байгаль орчин цаг агаарын төлөв байдлын байнгын ажиглалтын талбай гэсэн ангиллуудад хуваагддаг. Аймгийн нийт нутаг дэвсгэрийн 24,88 хувийг тусгай хэрэгцээний ангиллын газар эзэлж байна.

Хүснэгт 23

Тусгай хэрэгцээний газрын бүтэц /га/

Тусгай хэрэгцээний газрын ерөнхий бүтцийн дэд ангиллуудын нэр		Хэмжээ га	%
Тусгай хэрэгцээний газар бүгд		1163642.0	100.0
Үүнээс	Тусгай хамгаалалттай газар нутаг	1001682.0	86.08
	Улсын хилийн зурвас газар	155000.0	13.32
	Улсын тэжээлийн нөөцийн хадлангийн талбай	2200.0	0.19
	Бусад газар	4760.0	0.41

Дээрх хүснэгтийн үзүүлэлтээс үзвэл тус аймгийн тусгай хэрэгцээний газрын ихэнх хэсэг буюу 86,08 хувийг улсын тусгай хамгаалалттай газар эзэлдэг. Улсын хилийн зурвас газар 13,32 хувийг улсын тэжээлийн нөөц хадлангийн талбай 0,19 хувийг эзэлдэг бөгөөд Буянт сумын нутагт байдаг. Бусад газар гэсэн хэсэгт улсыг батлан хамгаалахад зориулагдсан 4760,0 га, шинжлэх ухаан, технологийн сорилт, туршилт болон байгаль орчин, цаг агаарын төлөв байдлын байнгын ажиглалтын талбай 60 га газрууд тус тус хамрагддаг. Тусгай хэрэгцээний газарт эдгээр нь өчүүхэн бага хувийг эзэлдэг.

2.7.2. ТУСГАЙ ХАМГААЛАЛТТАЙ ГАЗАР, ТҮҮНИЙ АШИГЛАЛТ ХАМГААЛАЛТЫН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ

Ховд аймгийн 17 сумын 1819252.01 га газар улсын тусгай хамгаалалттай газар нутагт хамрагдаж байгаа юм. Үүнийг ангилал тус бүрээр нь авч үзвэл:

- Дархан цаазат газар 701083.1
- Байгалийн цогцолборт газар 1031961.68
- Байгалийн нөөц газар 86207.23

Газрыг тус тус эзэлж байхад Улсын газрын нэгдсэн балансад:

- Дархан цаазат газар 38.4 мянган га
- Байгалийн цогцолборт газар 884.6 мянган га
- Байгалийн нөөц газар 78.7 мянган га

гэж тусгасан нь бодит байдалтай нийцэхгүй байгаа тул Улсын тусгай хамгаалалттай газрын ангилал тус бүрээр нь тодорхойлон гаргаж уг төлөвлөгөөнд тусгалаа. Цаашид энэ тоог мөрдөх нь зүйтэй гэж үзэж байна. (Хүснэгт 26)

Хүснэгт 24

Улсын тусгай хамгаалалттай газрууд

д/д	ТХГН-ийн нэр ангилал	Талбайн хэмжээ /га/	Хамгаалалтад авсан он	Аль сумын нутаг болох
<i>Дархан цаазат газар</i>				
1	Говийн их дархан цаазат газар □Б□	62039.51	1975	Үенч
		593282.27		Алтай
2	Хөх сэрх	45761.32	1977	Ховд сум
<i>Байгалийн нөөц газар</i>				
3	Булган гол	7621.89	1995	Булган сум
4	Манхан	9506.61	1993	Буянт
		69078.73		Манхан
<i>Байгалийн цогцолборт газар</i>				
5	Цамбагарав уул	34753.25	2000	Эрдэнэбүрэн
6	Хар-Ус нуур	178485.33	1997	Дөргөн
		25829.20		Мянгад
		143399.60		Буянт
		115576.85		Манхан
		375265.84		Чандмань
7	Мянган угалзын нуруу	63364.23	2002	Цэцэг сум
8	Мөнххайрхан	95287.38	2006	Мөнххайрхан
	Нийт дүн	1819252.01		

Тусгай хамгаалалттай газарт мал бүхий иргэд өвөлжиж зусах, хаваржиж намаржих явдал нилээдгүй гардаг нь ТХГН-ийн одоогийн мөрдөж буй дүрэм журамтай зарим талаар харшлах боловч эдгээр малчид тэдний өвөг дээдэс энэ газар нутагт эртнээс нааш нутаглаж ирсэн уламжлалтай.

УНАСДЦГ-ын захиргаа газар нутагт ашиглах, байгаль хамгаалах чиглэлээр ТХГ-т нутаглаж буй иргэд малчидтай тохиролцох замаар тэднийг байгаль хамгаалах ажилд өргөнөөр оролцуулах бодлого барьж байна.

Ингэснээр аливаа сөрөг үзэгдэл гарахаас урьдчилан сэргийлэх, гарсан хэрэг зөрчлийг шуурхай арилгах нөхцлийг бүрдүүлэн ажиллаж байна.

Гэсэн хэдий ч ТХГН-уудад зэгс шагшуургыг сүйтгэх, бургас мод огтлох, хориотой ан хийх, загас жараахай барих зэрэг ноцтой зөрчлүүд удаа дараалан гарсаар байгааг тэмдэглэх хэрэгтэй. ТХГН-уудад түшиглэсэн төрөл бүрийн чиглэл

(ан агнуур, загасчлал, уулын болон усны спорт, байгалийн болон түүх соёлын дурсгалт газруудаар аялах)-ээр аялал жуулчлал хөгжүүлэх ажлын эхлэл тавигдаж эрх зүйн орчин нь бүрдэж байна.

Тусгай хэрэгцэний газрын нэг бүрэлдэхүүн хэсэг нь Улсын тэжээлийн нөөцийн хадлангийн газар юм. Энэ төрлийн газар нь Буянт сумын нутаг Хар-Ус нуурын баруун талаар байдаг. Сүүлийн жилүүдэд зориулалтын дагуу төдийлөн ашиглахгүй явж ирлээ.

Буянт голоос салаалсан олон гол татуургуудын хооронд ихээхэн ус чийгтэй намагжуу газар тул хулс, шагшуурга мэтийн малд идэмж муутай ургамалтай. Одоогоор энд багахан хэмжээний хадлан бэлтгэж ихэвчлэн өвлийн улиралд бэлчээрт ашиглаж байна.

2.7.3. УЛСЫН ХИЛИЙН ЗУРВАС ГАЗАР

Тус аймгийн тусгай хэрэгцэний газрын 332.6 хувийг эзэлдэг хилийн зурвас газар нь Алтай, Үенч, Булган сумдын өмнөд, баруун хэсгээр улсын торгон хилийн дагуу 411 км урт, түүнээс дотогш 5 км өргөн зурвас газрыг эзлэн байрладаг. Хилийн зурвасын дотор талаар хилийн цэргийн суман улсын хил хамгаалалтын үүрэг гүйцэтгэдэг.

Улсын хилийн зурвасын дагуу орших Их бага Хавтаг Тахийн шар нурууд Байтаг богд, тэдгээрийн салбар бэсрэг уулсын ар, өвөр хөндий нь хөрсний ус ойрхон, харьцангуй дулаавтар бэлчээр соргог зэрэг нь мал сүргийг оторлох, өвөлжүүлж хаваржуулахад тохиромжтой нутаг юм. Тус аймгийн Алтай, Үенч, Булган сумдын иргэд малчид хилийн зурваст ойртон богино хугацаагаар нутаглах явдал гардаг байна. Жаргалант, Үенч, Булган сумын нутагт Улсын батлан хамгаалах болон аюулгүй байдлыг хангах зориулалтаар 4700 га газар олгожээ.

Дүгнэлт

Ховд аймгийн тусгай хэрэгцээний газруудын ашиглалт, хамгаалалтын одоогийн байдлын тодорхойлолтоос дараахи дүгнэлт хийж болох байна. Үүнд:

1. МУ-ын хилийн зурвас Ховд аймгийн нутагт хамрагдах нутаг дэвсгэрт аж ахуйн үйл ажиллагаа төдийлөн явагддаггүй, зөвхөн бэлчээрийг богино хугацаагаар ашиглах тул элдэв сөрөг зөрчилгүй зохих түвшинд байна.
2. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн ашиглалт хамгаалалтын асуудалд байгаль хамгаалагчдын тоо цөөн, материалын хангамж, хөрөнгө мөнгөний боломжгүйн улмаас тэдний үйл ажиллагаа өнөөгийн зохих түвшинд хүрч чадахгүй байна.
3. ТХГ нутагт төрөл бүрийн чиглэлийн аялал жуулчлалыг хоорондын нягт уялдаа холбоотой зохион байгуулах, реклам сурталчилгааг өргөн хүрээтэй явуулах нь зүйтэй.

III БҮЛЭГ. ГАЗРЫН МЕНЕЖМЕНТИЙН БҮСҮҮД, ТҮҮНИЙ НӨӨЦ, НӨХЦЛИЙН ТӨЛӨВЛӨЛТ

III.1 ХАА-Н ГАЗРЫН МЕНЕЖМЕНТИЙН БҮСҮҮД, ТҮҮНИЙ НӨӨЦ НӨХЦЛИЙН ТӨЛӨВЛӨЛТ

Хүснэгт 25

Ховд аймгийн байгаль-нутаг дэвсгэрийн мужлал

Мужийн дугаар	Мужийн нэр	Тойргийн нэр
I	Монгол Алтайн өндөр уулын муж	1. Хархираа-Түргэний өндөр уулс, хотгорын тойрог (X-11) 2. Алтай Таван богдын өндөр уулын тойрог (X-12) 3. Мөнххайрхан өндөр уулын тойрог (X-13)
II	Алтайн ар говийн цөлөрхөг муж	1. Хяргас нуурын хотгорын тойрог (Г-2) 2. Алтайн нурууны салбар уулс, хотгорын тойрог (Г-3)
III	Алтайн өвөр говийн цөлийн муж	1. Баруун хуурайн хотгорын тойрог (Г-7)

Газар нутгийн 3 муж, 6 тойрог болгож төлөвлсөн нь улс орны хөгжлийн явцад газар ашиглалтын нутаг дэвсгэрийн бүтэц ялгаран тогтох газар зүйн орон зай учир газар ашиглалтыг төлөвлөх, зохион байгуулах, газрын нөөцөд экологи-эдийн засгийн чадавхийн үнэлгээ өгөхөд голлох үүрэг гүйцэтгэнэ.

Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө нь Монгол улсын тогтвортой хөгжлийн болон бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалын зорилтууд, аймгийн хөгжлийг чиг хандлага, эдийн засгийн салбарын бүтэц, зохион байгуулалт болон экологийн тэнцвэртэй байдлыг хангахад чухал суурь материал болно.

3.1.1. ТАРИАЛАНГИЙН ГАЗРЫН НӨӨЦ, НӨХЦЛИЙН ТӨЛӨВЛӨЛТ

Тариалангийн газар бол хүн амыг хүнсээр, мал аж ахуйг тэжээлээр, үйлдвэрийг түүхий эдээр хангах зорилтыг тавьж энэхүү төлөвлөлтийг хийв.

Газар тариалангийн газрыг:

- Хүн амын байнгийн өсөлт, түүний хэрэглээний өсөлтийг хангах
- Мал аж ахуйг тэжээлээр тасралтгүй хангах нөхцлийг бүрдүүлж, хамгаалах, тэжээлийн нөөцтэй болох
- Газар тариалан, мал аж ахуйн болон хүнсний үйлдвэрлэлийг түүхий эдээр найдвартай хангах
- Хүн ам, үйлдвэрийг хамгийн цэвэр бүтээгдэхүүнээр хангах

- Гадаргуугийн болон гүний усны нөөцийг байгаль-экологийн хоргүйгээр бүрэн дүүрэн ашиглах
- Ургац нэмэгдүүлэх агротехникийн арга хэмжээг тухайн газрын байгаль ба экологийн нөхцлийг бууруулахгүй байхаар авч хэрэгжүүлэх
- Одоогийн ашиглаж байгаа талбайн хэмжээг хүн амын болон МАА-н зохих хэрэглээний хэмжээгээр нэмэгдүүлэх
- Нутагшсан сортын үрийн аж ахуйтай болгох зорилтыг хэрэгжүүлэхээр төлөвлөв.

2006-2010 он

Зорилт

1. Инженерийн хийцтэй услалтын систем болон энгийн усалгаатай тариалангийн газрыг сэргээн засварлаж үр тариа, төмс, хүнсний ногоо, тэжээлийн ургамал, жимс жимсгэнэ, эмийн болон ашигт ургамлын тариалалтыг нэмэгдүүлэх
2. Хамгаалагдсан хөрсний тариалалтыг нэмэгдүүлэх

Хийгдэх ажлууд

1. Инженерийн хийцтэй услалтын систем, энгийн усалгаатай тариалангийн талбай болон өнжөөсөн ба атаржуулсан газарт **төлөв байдал, чанарын хянан баталгааны** ажил хийлгэх.
2. Услалтын системийн толгойн барилгыг өөрчлөн **ус хураагуутай** болгож усны нөөцийг нэмэгдүүлнэ.
3. Алтай сумын Боомын ам, Зэрэг сумын Цагаан бургас, Манхан сумын Улаанхүрэн услалтын системүүдийг засварлана.
4. Малын тэжээлийн ургамлын тариалалтыг нэмэгдүүлэх ажлыг нэмэгдүүлж 7.5 мянган тэжээл нэгжид хүргэх.
5. Тариалангийн талбайн хөрсийг элэгдэл, эвдрэлээс хамгаалах зорилгоор 1.1 мянган га-д нөхөн сэргээлтийн ажлыг эхлэх.
6. Ургац нэмэгдүүлэх зорилгоор байгаль экологид хоргүй органик ба химийн бордоо хэрэглэх.
7. Тариалангийн газрын экологи, эдийн засгийн үнэлгээг боловсруулж гаргах
8. Хүлэмжийн тариаланг хөгжүүлэх ажлыг эрчимжүүлэх
9. Тариалангийн талбайг фермерийн аж ахуй, хоршооны хэлбэрээр эзэмшүүлэх улмаар өмчлөх бэлтгэл хангах.

2011-2015 он

Зорилт

1. Хүн-амын өсөн нэмэгдэж байгаа газар тариалангийн бүтээгдэхүүний хангамжийг сайжруулах
2. Орон нутгийн онцлогт тохирсон, өндөр ургац өгдөг нутагшсан сортуудыг тариалах
3. Газар тариалангийн үйлдвэрлэлийг эрчимжүүлж, тогтвортой хөгжлийг хангана.

Хийх ажил

1. Тариалангийн газрын төлөв байдал чанарын хянан баталгааны ажил хийх
2. Дарви сумын Голын адаг 76га, Зэрэг сумын 337 га, Буянт сумын Цуурайн гол 296 га, Ховд сумын Атрын хөдөө 869 га, Алтай сумын Боомын ам 10 га газрын өргөтгөл барина.
3. Услалтын системүүдийн толгойн барилгыг өргөтгөж, ус хураагуурын талбайг ихэсгэх.
4. Услалтын систем болон усалгаатай тариалангийн талбайд хамгаалалт /салхины/ ойн зурвас барих ажлыг үргэлжлүүлэн хийнэ.
5. Малын тэжээл тариалалтыг өргөжүүлж, нэгжээс өндөр ургац өгдөг тарималыг тариалах замаар фермерийн аж ахуйнуудыг тэжээлээр хангана. Нийт үйлдвэрлэлийн хэмжээг урд таван жилийнхээс 15 %-иар нэмэгдүүлнэ.
6. Тариалангийн газрын элэгдэл, эвдрэлийг зогсоох зорилгоор 1.1 мян/га газарт нөхөн сэргээлтийн ажил хийнэ.
7. Услалтийн системүүдэд урсгал засвар хийх, тэдгээрийн хүчин чадлыг өргөтгөх боломжийг судлан талбайн хэмжээг нэмэгдүүлнэ.

2016-2023 он

Зорилт

1. Хүн амын өсөн нэмэгдэж байгаа хүнсний хэрэгцээг тогтворой хангах, экоспортын ба дотоодын худалдаанд гаргах бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийн хүчин чадлыг нэмэгдүүлэх.
2. Хүнсний ногоо, жимс жимсгэнийг үйлдвэрийн аргаар бүрэн боловсруулах
3. Тогтвортой ургацын үрийн сортуудыг олшруулах газар тариалангийн үйлдвэрлэлийн үр өгөөжийг нэмэгдүүлэх замаар нэгжээс авах ургацыг 25%-иар нэмэгдүүлэх.

Хийгдэх ажлууд

1. Дарви сумын Хойт голын өргөтгөл, толгойн барилга 368 га, Үенч сумын Цагаан эрэг 174 га, Булган сумын 466 га услалтын системүүдийг засварлана.
2. Одоогийн ашглагдаж байгаа услалтын системүүдийн усны нөөц, тариалах талбайн хэмжээг нэмэгдүүлэх.
3. Шинжлэх ухааны ололт, амжилт, иргэдийн туршлага, дадлагад тулгуурлан ургацыг усалгаатай нөхцөлд 30-50 % хүртэл нэмэгдүүлэх.
4. Услалтын системүүдын тариалж буй талбайд газрын төлөв байдал чанарын хянан баталгааны ажлыг экологи-эдийн засгийн үнэлгээтэй хамтатган гүйцэтгэж, байр зүйн ба чанар байдлын кадастр хийлгэх.

Ховд аймаг нь усалгаатай газар тариалан эрхэлдэг бөгөөд тариалангийн газрын чанарын ба экологийн үнэлгээг өгөхөд шаардагдах зарим нөлөөллийн үзүүлэлтүүдийг хавсаргав /Хүснэгт 28/.

Дээрх үзүүлэлтүүдийг ашиглан аймгийн тариалангийн талбайн чанарын ба экологийн үнэлгээг боловсруулна.

Энэхүү үнэлгээг гаргахын тулд тариалангийн газрын төсөв байдал, чанарын хянан баталгааний ажил хийгдсэн байх шаардлагатай.

-Ховд аймгийн тариалангийн газрууд нь талбайн гадаргуугийн хувьд тэгш, тэгшивтэр, говийн бор хөрс ноёрхсон, ялмаг агууламж бага, усалгаатай нөхцөлд тариалдаг, давсжилт, чулуужилт ихтэй хөл газрын ургамлын тархац ихтэй, арчилгаа, хөдөлмөр ихээхэн шаардагддаг онцлогтой.

Хүснэгт 26

Хөрсний чанарын үнэлгээний дагалдах үзүүлэлтийн нөлөө

Хөрсний орчин РН		Нүүрс хүчлийн хий, CO ₂		Шингээх багтаамж дахь натри %		Шингээгдсэн сууриудын нийлбэр кальцийн кайоны хэмжээ%	
Тооны утга	Засварын итгэлцүүр	Тооны утга	Засварын итгэлцүүр	Тооны утга	Засварын итгэлцүүр	Тооны утга	Засварын итгэлцүүр
7.6-8.5	0.76	4	1.0	1.0	1.0	60<	1.0
6.6-7.0	0.86	6	0.65	3-5	0.25	50-60	0.83
6.1-6.5	1.0	8	0.50	5-10	0.14	40-50	0.67
5.6-6.0	0.85	10	0.40	10<	0.0	30-40	0.50
5.1-5.5	0.78	12	0.33	-	-	20-30	0.33
5>	0.69	15	0.26	-	-	10-20	0.17
-	-	-	-	-	-	10>	0.08

Хүснэгт 27

**Тариалангийн газрын био-цаг уурын чадавхийн
үнэлгээний итгэлцүүр**

Үнэлгээний бүс	Дэд бүс	Буч-ын итгэлцүүр
Их нууруудын хотгор, Алтайн нурууны тариалангийн бүс	Хуурай сэрүүн	0.57-0.82
	Хуурай дулаан	0.40-0.56
Говь цөлийн тариалангийн бүс		0.2-0.3

Хүснэгт 28

Тариалангийн газрын хөрсний чанарын үнэлгээний хүрд

Шинж чанар	Оношлох шинж чанарын үнэлэхүй тоон утга	Үнэмлэхүй тоон утгын 100 онооны харьцаагаар үнэлвэл	Нийлбэр оноонд харьцуулсан жиших оноо
Ялзмагийн агууламж /хувиар/	5	100	56
	4	90	50
	3	80	45
	2	70	39
	1	60	34
Ялзмаг үеийн зузаан /см/	0.5	55	30
	50	100	30
	45	92	28
	40	83	25
	35	75	23
	30	67	20
	25	58	18
Механик бүрэлдэхүүн /Физик шаврын эзлэх хувь/	20	50	15
	15	42	13
	10	33	10
	60<	60	3
	45-60	71	4
Шингээгдсэн сууриудын нийлбэр /100 гр хөрсөнд мг, экв-аар/	31-45	100	6
	21-30	67	5
	10-20	40	2
	10>	13	1
	55<	100	6
	40-55	79	5.5
	30-39	58	5
	30>	42	3

Хүснэгт 29

Хөрсний үржил шимийн өөрчлөлт элэгдлийн зэргээс хамаарах

Эвдрэлийн зэрэг	Ялмаг агууламжийн өөрчлөлт %	Механик бүрэлдэхүүний өөрчлөлт хувиар	Га-гийн ургацын бууралт хувиар
Элэгдэж эвдрээгүй	5	2	-
Бага	6-20	3-7	12-15
Дунд зэрэг	21-40	6-12	30-35
Хүчтэй	40<	12<	50-70

Хүснэгт 30

Талбайн налуулаг үр тарианы ургацад хэрхэн нөлөөлөх

Налуу хэмээр	Талбайн тоо	1 га-гийн дундаж ургац	Газрын үнэлгээнд нөлөөлөх илтгэлцүүр
1 ⁰ -аас бага налуутай буюу тэгш	18	17.0	1.0

1-3 ⁰	26	15.2	0.9
3-5 ⁰	10	12.3	0.8
5-7 ⁰	7	9.0	0.7

Хүснэгт 31

Тариалангийн талбайн чанарын үнэлгээнд чулуулгын үзүүлэх нөлөөлөл

Чулуулгын зэрэг	Хөрсөн дээрх чулуулгын нэгж талбайд эзлэх хувь	Хөрсний 0-30 см-ийн зузаанд байх чулуулаг м ³ /га/	Нөлөөлөлийн илтгэлцүүр
Бага чулуутай	10 хүртэл	5-20	0.9
Дунд зэрэг	11-20	21-50	0.85
Их чулуутай	21-40	51-100	0.7
Маш их	40-өөс их	100-аас их	0.6

Чулуулагтай хэсэг нь томоохон талбайд нийтдээ тархсан байх нь ховор тул нөлөөллийг зөвхөн тэр чулуутай хэсэгт тооцох нь зүйтэй.

Хүснэгт 32

Талбайн чанарын үнэлгээнд бартаа саадын үзүүлэх нөлөө

Бартаа, саадын зэрэглэл	Бартаа саадын бүх талбайд эзлэх %	Механик бүрэлдэхүүний өөрчлөлт хувиар
I	Бартаа саадгүй	1.0
II	5 хүртэл	0.96
III	5-10	0.93
IV	10-15	0.90
V	15-20	0.85

Хүснэгт 33

Таримлын ургац, газрын үнэлгээнд хот ургамлын нөлөөлөх байдал

Хогтолын зэрэг	Тарималд эзлэх хог ургамлын %	Ургацын алдагдал, %	Газрын үнэлгээнд нөлөөлөх итгэлцүүр
I	10 хүртэл	-	1.0
II	11-25	21.0	0.8
III	26-35	44.1	0.6
IV	36-50	56.5	0.55
V	50	63.6	0.4

Хүснэгт 34

Тариалангийн талбайн үнэлгээнд мэргэчидийн нөлөөлөл

1-гад байх оготны тоо	Хөнөөлийн хэмжээ ургацын хувиар	Газрын үнэлгээнд нөлөөлөх итгэлцүүр
30 хүртэл	10 хүртэл	0.9
50-60	40-50	0.5
100<	85-90	0.2

Таримлын усалгаанд хэрэглэх усны чанарын нөлөөлөл

Усны чанарыг тодорхойлох үзүүлэлт /итгэлшүүр/	Тохиромжтой байдал	Таримлын ургацад нөлөөлөх итгэлшүүр
18	Илүү тохиромжтой	1.1
6-18	Тохиромжтой	1.0
1.2-5.9	Тохиромж муутай	0.7
1.2>	Тохиромжгүй	0.0

Ховд аймагт усалгаатай газар тариалан хөгжүүлэхийн тулд 65510 га газарт иж бүрэн хээрийн судалгаа явуулахаас 22176 га газар улсын усны фондод бүртгэгдсэн байна. 2007-2023 онд дээрх судлагдсан талбайн 42.9%-ийг ашиглахаар төлөвлөв.

Нийт атаршсан газрыг 100% тариаланд ашиглаж 2016 он гэхэд атаршсан газар гэсэн томъёолол газрын нэгдмэл сангийн ангилалаас хасагдсан байхаар төлөвлөв.

Тариалангийн газрын ашиглалтыг сайжруулахын тулд:

1. Инженерийн болон энгийн услалтын системүүдийн ашиглалтыг сайжруулж засвар, үйлчилгээг тогтиолжуулах улмаар эзэмшүүлэх, хувьчлах ажлыг хэрэгжүүлнэ.
2. Өндөр бүтээмжтэй техник технологи нэвтрүүлэх
3. Газрыг эзэмших, ашиглах, хувьчлах, зохих эздэд нь олгох талаар сурталчилгааны ажил явуулах.
4. Бага оврын техник нэвтрүүлэх ажиллагааг хэрэгжүүлж ургац нэмэгдүүлэхийн тулд байгаль экологийн хоргүй эрдэс болон органик бордоог өргөн хэрэглэх хэрэгтэй.
5. Шинжлэх ухааны ололт, амжилт, иргэдийн туршлага, дадлагад тулгуурлан ургацыг усалгаатай нөхцөлд 30-50% хүртэл нэмэгдүүлэх, жилд 2 ургац авах.
6. Услалтын системүүдийн тариалж буй талбайд газрын төлөв байдал яанарын хянан баталгааны ажлыг экологи-эдийн засгийн үнэлгээтэй хамтатган гүйцэтгэж, байр зүйн ба чанар байдлын кадастр хийлгэх.

7. Төлөвлөж байгаа жилүүдэд услалтын системийн хүчин чадлыг өргөтгөхийн тулд хамгийн үр өгөөжтэй хөрсний ялзмаг агууламжаар баялаг /1%-иас дээш/ хагалгааны үе зузаан газрыг сонгон ашиглалтанд оруулах шаардлагатай.
8. Услалтын систем болон усалгаатай тариалангийн газруудын усны нөөцийг нэмэгдүүлэх бүх боломжийг ашиглах арга хэмжээ авна.
9. Усалгаатай тариалангийн ба далд хөрсний /хүлэмжийн/ үйлдвэрлэлд агротехникийн арга ажиллагааг зөв зохион байгуулж, шинэ технологийг хэрэглэж өндөр ургац авах боломжийг бүрдүүлнэ.
10. Тариалангийн талбайг аж ахуйн нэгж, иргэдэд 100% эзэмшүүлэх.
11. Тариалангийн талбайн хөрсний элэгдэл эвдрэлийг 100% зогсооно.

Ховд аймгийн тариалангийн газрын нөөц, нөхцлийн төлөвлөлт (2007-2023он, га-гаар)

Бүсийн нэр	Сумын нэр	ГНС-ийн 2006 оны тайлангаар			Услалтын системийн хүчин чадал			Тариалангаас хасагдсан талбай	Судлагдсан нөөц	Цаашид тариалангад ашиглах гийт талбай
		Тариалангийн газар	Агарсан газар	Дүн	Баригдсан усжуулалтын системийн хүчин чадал	Энгийн хийцтэй системийн хүчин чадал	Дүн			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Алтайн өвөрийн буюу Булган	1 Алтай	47.9	230.3	278.2	80.0	240.0	320.0	-	493.0	493.0
	2 Булган	733.5	1037.0	1770.5	601.0	106.0	1661.0	160.0	1751.0	1610.0
	3 Үенч	150.8	-	150.8	174.0	270.0	444.0	180.0	275.0	264.0
	Дүн	932.2	1267.3	2199.5	855.0	2340.0	2428.0	340.0	2519.0	2348.0
Зүүн өмнөт буюу Дарвийн	4 Цэцэг	-	-	-	-	60.0	60.0	60.0	-	-
	5 Дарви	106.3	418	524.3	544.0	250.0	794.0	-	863.0	863.0
	6 Мөст	19.0	200	219	184.0	100.0	284.0	200.0	65.0	65.0
	Дүн	125.3	618	743.3	728.0	410.0	1138.0	260.0	928.0	928.0
Төвийн буюу Манханы	7 Зэрэг	6.0	45.7	51.7	40.0	1000.0	1040.0	1000.0	88.0	88.0
	8 Манхан	242.9	385.3	628.2	146.0	654.0	800.0	634.0	1479.0	825.0
	9 Мөнххайрхан	-	-	-	-	230.0	230.0	230.0	-	-
	10 Чандмань	23.8	100	123.2	-	220.0	220.0	-	269.0	269.0
Дүн	272.7	531.0	803.7	186.0	2104.0	2290.0	1884.0	1836.0	1182.0	
Хойт буюу Жаргалант-ын	11 Эрдэнэбүрэн	33.9	8.3	42.2	337.0	750.0	1087.0	658.0	2100.0	1442.0
	12 Жаргалант	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	13 Мянгад	-	-	-	-	764.0	764.0	764.0	-	-
	14 Буянт	333.6	19.1	252.7	296.0	1170.0	1466.6	-	1700.0	170.0
	15 Ховд	1048.9	338.3	1387.2	869.0	1000.0	1869.0	-	1342.0	1869.0
	16 Дөргөн	-	-	-	-	3.0	3.0	-	3.0	3.0
	17 Дуут	20.0	-	20.0	-	65.0	65.0	45	20.0	20.0
Дүн	1436.4	365.7	1980.6	1502.0	3752.0	5254.0	1467.0	5165.0	5034.0	
Бүгд	2766.6	2782.0	5548.6	3271.0	8606.0	11107.0	3951.0	10448.	9492.0	

Ховд аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий тоовлогоо

									0	
--	--	--	--	--	--	--	--	--	---	--

Ховд аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий толовлогоо

Төлөвлөлт								
2007-2010			2011-2015			2016-2023		
Бүгд	Үүнээс		Бүгд	Үүнээс		Бүгд	Үүнээс	
	Инженерийн Хийцтэй Услалтын Систем	Энгийн Услалтын Систем		Инженерийн Хийцтэй Услалтын Систем	Энгийн Услалтын Систем		Инженерийн Хийцтэй Услалтын Систем	Энгийн Услалтын Систем
12	13	14	15	16	17	18	19	20
117.9	70.0	47.9	227.9	80.0	147.9	493.0	80.0	413.0
733.5	-	733.5	1368.3	135.0	1233.5	1610.0	601.0	1009.0
150.8	-	150.8	324.8	74.0	250.8	364.0	174.0	190.0
1002.2	70.0	932.2	1921.2	289.0	1632.2	2467.0	855.0	1612.0
-	-	-	-	-	-	-	-	-
106.3	100.0	6.3	282.3	176.0	106.3	863.0	544.0	319.0
19.0	-	19.0	69.0	-	69.0	69.0	-	69.0
125.3	100.0	25.3	351.3	176.0	175.3	932.0	544.0	388.0
46.0	40.0	6.0	46.0	40.0	6.0	88.0	40.0	48.0
387.9	146.0	241.9	387.9	146.0	241.9	825.0	146.0	679.0
-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.8	-	23.8	132.8	-	123.8	269.0	-	269.0
457.7	186.0	271.7	557.7	186.0	371.7	1182.0	186.0	996.0
33.9	-	33.9	462.9	337.0	125.9	1492.0	337.0	1105.0
-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-
333.6	-	333.6	1129.6	296.0	833.6	170.0	296.0	1404.0
1048.9	-	1048.9	2417.9	869.0	1548.9	2417.9	869.0	1548.9
3.0	-	3.0	3.0	-	3.0	3.0	-	3.0
20.0	-	20.0	20.0	-	20.0	20.0	-	20.0
1439.4	-	1439.4	4033.4	1562.0	2531.4	5589.0	1502.0	4080.0
3024.6	356.0	2668.6	6863.6	2153.0	4710.6	10163.1	3087.0	7076.1

Ховд аймгийн Инженерийн Хийцтэй Услалтын Систем, түүний хүчин чадал

Сум	Солбицол		Услалтын системн нэр	Ашиглалтанд орсон он	Төслийн анхны хүчин чадал /га/	Шинэчлэлт, өргөтгөл хийсэн он	Шинэчлэлт, өргөтгөл хийсний дараах хүчин чадал /га/	УТК-ын 1984 оны ... тогтоолоор шинэчлэн тогтоомон хүчин чадал	1990 оны эхэнд байсан хүчин чадал	БОХУХ-ны 1993 оны 20 дугаар тогтоолор хасагдсан хүчин чадал	1993 оны эцэст үлдсэн аучин чадал /га/	2005 оны байдлаар ашиглаж байгаа талбай /га/
	2	3										
Дарви	47°02'	93°39'	Голын адаг	1974	114				114	38	76	0
	47°13'	93°16'	Хойт гол	1989	468				468		468	100
Манхан	47°27'	92°23'	Улаан хүрээ	1975	146				146		146	0
Зэрэг	46°52'	96°18'	Цагаан бургас	1976	40				40		40	0
Буянт	48°14'	91°46'	Цуурай гол	1978	296				296		296	0
Алтай	46°03'	92°30'	Боомын ам	1979	757				757	677	80	0
Үенч	46°07'	91°41'	Цагаан эрэг	1980	204				204	30	174	0
Булган	46°21'	91°25'	Хар үзүүр	1982	466				466	466		0
	46°07'	91°22'	Давхар эрэг	1982	135				135	135		0
Мөст	46°48'	92°30'	Атар	1986	184				184		184	0
Эрдэнэбүрэн	48°34'	91°32'	Эрдэнэбүрэн	8955	2000	1986	1779	221	1779	1442	337	0
Ховд	48°12'	91°32'	Атрын хөдөө	1991	869						869	0
			Аймгийн дүн		5679		1779		4589	2788	2670	100

Ховд аймгийн Энгийн Хийцтэй Услалтын Систем, түүний хүчин чадал

Сум	Услалтын системн нэр	Ашиглалтанд орсон он	Төслийн анхны хүчин чадал /Га/
1	2	3	4
Алтай	Барлаг		40
	Бодонч		200
Булган	Булган гол		300
Буянт	Буянт гол		1060
Дарви	Голын адаг		250
Дуут	Дунд цэнхэр		65
Манхан	Хар ус. Ангас		654
Мянгад	Доодоогийн гол		764
Зэрэг	Хойт гол		1000
Мөст	Боорж гол		100
Мөнххайрхан	Дунд сэнхэр		230
Үенч	Үенч, Жаргалан		270
Ховд	Буянт гол		1000
Цэцэг	Богос		60
Чандмань	Хойт гол Баянхошуу		220
Эрдэнэбүрэн	Хар ус. Хонгион гол		750
Минжитөулган хоршоолол	Бурган гол		1530
ХАА-н ЭШС	Буянт гол		110
Дөргөн	Загийн тооруу		3
Тэжээлийн аж ахуй	Буянт гол		3200
Аймгийн дүн			11806

3.1.2. ХАДЛАНГИЙН ГАЗРЫН ТӨЛӨВЛӨЛТ

Сүүлийн жилүүдэд хуурайшилтаас шалтгаалж хадлангийн ургац эрс муудаж байна. Иймээс өвөлжөө, хаваржаа орчмын болон бусад талбайг малчдад түрээсээр эзэмшүүлэх, хашиж хамгаалах, услах, олон наст ургамлын үрээр сайжруулалт хийх, масс ихтэй малын тэжээлийн ургамлын үр тариалах, нэмэлт тариалалт хийх зэргээр сайжруулалтын ажлыг хийх шаардлагатай.

Ховд аймгийн нөхцөлд усалгаагүй хадлангийн газраас ургац авах боломжгүй. Өвөл цас мөс тогтоох, тошин халиах, бууцаар бордох хэрэгтэй.

Аль болох малын хөлөөс хамгаалах зайлшгүй шаардлагатай.

Сэрүүн нөхцөлд тэсвэртэй, арвин ургац өгдөг олон наст ургамлын үр тариалах арга хэмжээг авах хэрэгтэй байна.

Жил дараалан ган тохиолдож байгаа нөхцөлд ХАА-н газар дотроос хамгийн их сөрөг өөрчлөлтөнд нэрвэгдэж байгаа нь хадлангийн газар юм.

Иймээс нөхөн сэргээлтийн ажил зайлшгүй чухал юм.

Нөхөн сэргээх ажлын өөрийн өртөг өндөртэй тул аль болох бага зардал гаргаж орон нутгийн нөөц бололцоог өргөн ашиглах шаардлагатай. Үүнд: талбайг услахдаа заавал малын бууцаар нилээд хэмжээгээр бордох шаардлагатай. Хадлангийн талбайн гадаргуу нь аль болох тэгшивтэр байх шаардлагатай байдгийг харгалзан үзэх хэрэгтэй.

Тариалангийн газраас хасагдсан талбайг олон наст ургамал тариалах замаар хадлангийн газар болгох, заг, сөөг, олон наст ургамлын үр үржүүлэх ажлыг идэвхижүүлнэ.

Ховд аймгийн хадлангийн талбайн нооц нөхцлийн төлөвлөлт /га/

Бүсийн нэр	Д/д	Сумын нэр	Газрын нэгдмэл сангийн ангилалын тайлангаар	Төлөвлөлт				Сайжруулалт хийж нэмж ашиглах талбайн байршил
				2007-2010 он	2011-2015 он	2016-2023 он	Шинээр эзэмших талбай	
1	2	3	4	5	6	7	8	10
Алтайн өвөрийн буюу Булган	1	Алтай	415.0	415.0	415.0	415.0	-	-
	2	Булган	1326.0	1526.0	2026.0	2819.0	1493.0	Булган голын дагуу хийгдэнэ
	3	Үенч	718.0	768.0	868.0	1080.0	362.0	Үенч голын адаг
		Дүн	2459.0	2709.0	3309.0	4314.0	1855.0	-
Зүүн өмнөт буюу Дарвийн	4	Цэцэг	60.0	65.0	70.0	80.0	20.0	Голын адаг, Хойт гол
	5	Дарви	157.0	157.0	167.0	187.0	30.0	Цэцэг нуурын хөвөө
	6	Мөст	60.0	60.0	60.0	60.0	-	-
		Дүн	277.0	282.0	279.0	327.0	50.0	-
Төвийн буюу Манханы	7	Зэрэг	1430.0	1430.0	1430.0	1430.0	-	-
	8	Манхан	150.0	200.0	320.0	445	295.0	Хар ус нуурын аралууд
	9	Мөнххайрхан	15.0	15.0	15.0	15.0	-	-
	10	Чандмань	663.0	697.0	797.0	997.0	334.0	Хар ус нуурын аралууд
		Дүн	2258.0	2342.0	2562.0	2887.0	629.0	-
Хойт буюу Жаргалантын	11	Буянт	8153.0	8153.0	8653.0	9153.0	1000.0	Хар ус нуурын хойт хөвөө
	12	Жаргалант	-	-	-	-	-	-
	13	Дөргөн	-	-	-	-	-	-
	14	Дуут	-	-	-	-	-	-
	15	Мянгад	3153.0	3153.0	3653.0	4153.0	1000.0	Баруун голын адаг
	16	Ховд	829.0	879.0	929	1029.0	200.0	-
	17	Эрдэнэбүрэн	434.0	484.0	534.0	634.0	200.0	Ховд голын дагуу
		Дүн	12569	12669.0	13769.0	14969.0	2400.0	-
Аймгийн дүн			17563.0	18002.0	19937.0	22497.0	4934	-
Өсөлтийн хувь			100.0%	102.5	113.5	128.1	-	-

Сайжруулалт хийх талбайн хэмжээ /га/, төлөвлөлт

	Бүсийн нэр	2007-2010			2011-2015			2016-2023		
		Бүгд	Үүнээс		Бүгд	Үүнээс		Бүгд	Үүнээс	
1	Алтайн өвөрийн буюу Булган	750	500	250	1600	1000	600	2505	1500	1005
2	Зүүн өмнөт буюу Дарвийн	505	500	5	915	900	15	1300	100	30
3	Төвийн буюу Манханы	534	450	84	1120	900	220	1425	1100	325
4	Хойт буюу Жаргалантын	2614	2514	100	4900	3800	1100	6250	5050	1200
		4403	3964	439	8535	6600	1935	11210	8650	2560

Нийт хадлангийн талбайг цэвэрлэх шаардлагатай. Усалгааны суваг, шуудууг сайжруулах, хавар эрт малын хөлөөс чөлөөлөх, 6-р сарын сүүлд бороо угтуулан олон наст ургамлын үр цацах ажил зохион байгуулна. Хавар эрт буюу намар малын өтөг бууц цацаж бордох усалгааны шуудуунд бууц хийх нүх малтаж ус оруулан бууцтай хольж урсган талбайг услах нь илүү үр дүнтэй.

Үндсэн сайжруулалтыг агротехникийн арга хэмжээний дагуу явуулна.

3.1.3. БЭЛЧЭЭРИЙН МЕНЕЖЕМЕНТИЙН БҮСҮҮД, ТЭДГЭЭРИЙН НӨӨЦ НӨХЦЛИЙН ТӨЛӨВЛӨЛТ

ХАА-н барилга, байгууламжийн газарт өвөлжөө, хаваржааны доорх газар, худаг уст цэгийн ариун цэврийн бүс, газар тариалангийн агуулах, техник хадгалах талбай, орон сууц, тэдгээрийн дор байгаа талбайнууд хамрагдана. Малын тоо толгой нэмэгдэх, шинээр өрх нэмэгдэхэд өвөлжөө хаваржааны тоо нэмэгддэг. Бэлчээр усжуулалт эрчимтэй явагдахад худаг, уст цэгийн тоо нэмэгдэж бэлчээр ашиглалт сайжирна. Энэхүү хэрэгцээг харгалзан ХАА-н барилга, байгууламж доорх дэвсгэр газрыг төлөвлөв.

ХАА-н барилга, байгууламжийн дэвсгэр газрын төлөвлөлт /га-аар/

Бүсийн нэр	Сумын нэр		Газрын нэгдсэн сангийн балансаар		2007-2010			2011-2015				2016-2023			
			ХАА-н Барилга байгууламжий	Үүнээс өвөлжөө хаваржааны газар	Бүгд	Үүнээс		Бүгд	Үүнээс			Бүгд	Үүнээс		
						Өвөлжөө хаваржааны газар	Худаг уст цэгийн доорх газар		Өвөлжөө хаваржааны газар	Худаг уст цэгийн доорх газар	ГТ барилга		Өвөлжөө хаваржааны газар	Худаг уст цэгийн доорх газар	ГТ барилга
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
Алтайн өвөрийн буюу Булган	1	Алтай	50.0	50.0	530.8	490.0	40.8	703.0	640.0	60.0	3.0	872.0	780.0	88.0	8.0
	2	Булган	98.0	98.0	1517.1	1358.7	958.4	1780.0	1600.0	180.0	-	1963.0	1740.0	220.0	3.0
	3	Үенч	118.0	118.0	1055.2	968.8	86.4	1168.0	1068.0	100.0	-	1376.0	1248.0	125.0	3.0
	Дүн		266.0	266.0	3103.1	2817.5	285.6	3651.0	3308.0	340.0	3.0	4211.0	3768.0	433.0	10.0
Зүүн өмнөт буюу Дарвийн	4	Цэцэг	49.0	49.0	325.4	253.4	72.0	396.0	304.0	92.0	-	554.0	434.0	120.0	-
	5	Дарви	162.0	162.0	416.1	346.5	69.6	530.0	447.0	80.0	3.0	684.0	580.0	110.0	4.0
	6	Мөст	60.0	60.0	506.8	436.8	70.0	626.0	536.0	90.0	-	790.0	670.0	120.0	-
	Дүн		271.0	271.0	1248.3	1036.7	211.6	1552.0	1287.0	262.0	3.0	2028.0	1684.0	340.0	4.0
Төвийн буюу Манханы	7	Зэрэг	97.0	97.0	401.2	305.2	96.0	509.0	405.0	100.0	4.0	660.0	530.0	130.0	-
	8	Манхан	223.0	223.0	616.8	506.8	110.0	740.0	606.0	130.0	4.0	908.0	750.0	158.0	-
	9	Мөнххайрхан	14.0	14.0	377.8	317.8	60.0	497.0	417.0	80.0	-	650.0	540.0	110.0	-
	10	Чандмань	93.0	93.0	653.2	585.2	68.0	768.0	680.0	88.0	-	936.0	820.0	116.0	-
	Дүн		427.0	427.0	2049.0	1715.0	334.0	2514.0	2108.0	398.0	8.0	3154.0	2640.0	514.0	-
Хойт буюу Жаргалан т-ын	11	Эрдэнэбүрэн	61.0	61.0	337.6	414.4	123.2	659.0	514.0	145.0	-	829.0	650.0	175.0	4.0
	12	Жаргалант	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	13	Мянгад	104.0	104.0	582.8	490.0	92.8	700.0	590.0	910.0	-	870.0	730.0	140.0	-
	14	Буянт	107.0	107.0	643.7	556.5	87.2	760.0	660.0	100.0	-	884.0	750.0	130.0	4.0
	15	Ховд	105.0	105.0	527.6	493.2	54.4	645.0	570.0	75.0	-	780.0	670.0	105.0	5.0
	16	Дөргөн	89.0	89.0	462.5	318.5	144.0	582.0	418.0	164.0	-	738.0	538.0	200.0	-
	17	Дуут	30.0	30.0	369.0	295.4	73.6	485.0	390.0	95.0	-	615.0	490.0	125.0	-
	Дүн		496.0	496.0	3123.2	2548.0	575.2	3841.0	3142.0	689.0	-	4716.0	382.8	875.0	13.0
Бүгд		1460.0	1460.0	9523.6	8117.2	1406.4	11548.0	9845.0	1689.0	36	14109.0	11270.0	2162.0	27.0	

Жич:Өвөлжөө, хаваржааны газрыг 0.7 га, худаг уст цэгийн газрыг 0.8 га-гаар

Ховд аймгийн бэлчээрийн газрын онцлог

Ховд аймгийн бэлчээрийн газар, түүний ашиглалт дараахь онцлогтой.

Үүнд:

- Уулархаг бөгөөд ихээхэн жигд усан гадаргатай
- Тачир, сийрэг ургамлан нөмрөгтэй
- Чулуурхаг үржил шим тааруу хөрстэй
- Газрын гадарга хөрс, ургамлан нөмрөг сийрэг учир элэгдэл, эвдрэлд орох магадлал ихтэй.
- Дэд бүтэцийн хөгжил сулаас жигд бүрэн дүүрэн ашиглах боломж хязгаарлагдмал
- Бэлчээрт газрыг ургац сайтай үед бие биеээс өрсөн ашигладаг.
- Бэлчээрт газрын эдийн засгийн үр өгөөж доогуур, экологийн доройтол ихтэй.

Ховд аймгийн өндөр уулын бэлчир 2.4 ц/га, цөлөрхөг хээрт бэлчир 1.6 ц/га, цөлийн бэлчир 0.9ц/га, нам дор нугын бэлчир 6.7ц/га дундаж ургацтай байна.

Сүүлийн 40 гаруй жилийн дотор бэлчээрийн ургац 2-3 дахин буурч, ургамлын зүйлийн тоо 2 дахин цөөрч, бүрэлдэхүүнд нь ихээхэн өөрчлөлт орсон байна. (ШУА-ийн геоэкологийн хүрээлэнгийн судалгаагаар)

Хийгдэх ажлууд

2007-2015 он

1. Орчин үеийн арга технологид үндэслэн бэлчээрийн мал аж ахуйн менежментийн систем боловсруулах
2. Орчин үеийн арга технологи хэрэглэн олон наст ургамал тариалж, тэжээл үйлдвэрлэх системийг сайжруулах
3. Худаг болон гүний усан хангамжийг бий болгож түүнийг иргэдэд эзэмшүүлэх, түрээслүүлэх асуудлыг шийдвэрлэж, бэлчээрийг усан хангамжийн систем бий болгох
4. Байгалийн болон хүний үйл ажиллагааны нөлөөгөөр явагдаж байгаа цөлжилттэй тэмцэх арга хэмжээг хэрэгжүүлэх

2016-2023 он

2007-2015 онд эхэлсэн арга хэмжээнүүдийг улам боловсронгуй болгож өрөгжүүлнэ.

- Голын усны урсцыг зохицуулах
- Голын усыг ай савын хооронд дамжуулах

- Малын тоо толгой, бэлчээрмйн даацтай уялдуулан бэлчээрийн усан хангамжийг сайжруулах, худаг, усыг дахин тоноглох, сэргээх, тэдгээрийн эзэмшлийн асуудлыг зохистойгоор шийдвэрлэх.
- Газрын гүний усыг зохистойгоор ашиглах.
- Бэлчээр ашиглах эрх зүйн үндсийг сайжруулах, боловсронгуй болгох
- Усны эх булгийг тойрч хэт олон мал цуглархаас зайлсхийх, усан хангамжийг сайжруулах
- Бэлчээрийн төлбөрийг сум дотроо ялгавартай тогтоож алслагдсан буюу шинээр эзэмшсэн малчдыг төлбөрөөс чөлөөлөх зэрэг арга хэмжээ авч бэлчээрийг талхлагдлаас хамгаалах нь чухал.

Цөлжилтөөс урьдчилж сэргийлэхийн тулд дараах арга хэмжээг авах нь зүйтэй:

- ✓ Цөлжиж буй талбарын салхины зонхилох чигт заг, харгана зэрэг сөөг улгамал тариалах
- ✓ Ашиглаж байгаад орхигдсон тариалангийн талбайнуудыг ашиглан заг болон сөөг ургамлын үр үржүүлэх ажилыг зохион байгуулах
- ✓ Сөөг ургамлыг түлшинд хэргэлэхийг бүр мөсөн зогсоох, говийг малчдыг түлшээр хангах асуудлыг шийдвэрлэж кокжсон түлшний асуудлыг яаравчлах
- ✓ Ховд аймгийн хэмжээгээр нөхөн сэргээлт хийх шаардлагатай 1251.6 мян.га бэлчээр байна гэж судалгаагаар тогтоогджээ.

2007-2015 онд 312.9мян.га-д нөхөн сэргээлт хийх шаардлагатай, үүний зардалд 5006.4 сая төгрөг зарцуулна. 2016 он гэхэд 938.7 мян.га бэлчээр нөхөн сэргээх шаардлагатай үүнээс 469.4 мян.га-г 2023 он гэхэд нөхөн сэргээж 469.4 мян.га бэлчээр үлдэнэ. 2016-2023 онд бэлчээрийг нөхөн сэргээхэд 7509.6 сая төгрөг шаардагдана. Элэгдэл, эвдрэлд орсон, бусад хөрсний чийг дутагдалтай газруудад модлог ургамал, сөөг тариалах, сэргээх арга хэмжээг авах.

Хөрсний элэгдэл, эвдрэл нь түүний ургамалжилт байгаль, хүний үйл ажиллагаатай шууд хамааралтай байдаг тул дээр дурдсан арга хэмжээг цаг тухай бүр нь байнга сайжруулах, боловсруулах, өргөжүүлэн хэрэгжүүлж байх нь зүйтэй.

Бэлчээр талхлагдах үндсэн шалтгаан нь малчид янз бүрийн шалтгаанаар сумын төв, суурин газар бараадан мал малалгааны 4 улирлын сэлгээт нүүдлээс өвөл-хаврын, зун-намрын гэсэн 2 сэлгээт нүүдэлд шилжсэн буюу жилийн турш нэг толгойг тойрч зусаж, намаржиж, өвөлжиж, хаваржиж байгаагаас шалтгаалаж

байгааг анхаарч иргэд, малчид бэлчээр ашиглалтын систем боловсруулж хэрэгжүүлэх шаардлага гарч байна.

Иймээс бэлчээрийн газрын хөрс, ургамлан нөмрөгийг хамгаалах, сайжруулах, дэвшилтэд технологи боловсруулж нэвтрүүлэх, хэрэгжүүлэх, бэлчээрийн газрын харилжаанд шинэчлэл хийх, ингэснээр бэлчээрийн газарт эзний ёсоор ханддаг болох, ялангуяа үйлдвэрлэлийн харилцаагаа газартай нийцүүлэх зүй ёсны шаардлага урган гарч байгааг анхаарах цаг болжээ.

Бэлчээрийн талхлагдлыг багасгахын тулд дараахь арга хэмжээг авах нь зүйтэй:

- ✓ Алслагдсан буюу ашиглалтгүй байгаа уст цэгүүдийг засварлах, шинэчлэх
- ✓ Бэлчээрийг жилийн 4 улирлын сэлгээгээр ашиглах
- ✓ Алслагдсан бэлчээрт байгаа малчдын хүүхдүүдийг сургах арга хэлбэр олох, эмнэлэгийн үйлчилгээг зохион байгуулах, телевизор болон холбооны хэрэгсэлээр хангах зэрэг арга хэмжээг авах.

Бэлчээр хамгаалах, талхлагдсан бэлчээрийг нөхөн сэргээх талаар

Аймгийн Газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөний тайлбар бичгийн одоогийн байдал бүлэгт бэлчээрийн ашиглалт, хамгаалалтын одоогийн байдал бэлчээрийн талхлагдал, түүний учир шалтгааныг тодорхой авч үзсэн.

Бэлчээрийн талхлагдсан үндсэн шалтгаан нь бэлчээр нутгийг хуваарь сэлгээгүй даацыг хэтрүүлэн, олон жил давтан ашигласан, бог малын тоо толгой хэт нэмэгдсэн зэрэг зохион байгуулалтын холбогдолтой асуудал байх боловч уст цэгийн дутагдалтай байдал, хуурайшилт, цөлжилтийн нөлөө багагүй хувийг эзэлж байна.

Цаашид бэлчээрийн талхлагдалыг бууруулж, ургацыг нөхөн сэргээх гол нөхцөл нь бэлчээрийг хуваарь сэлгээтэй ашиглах, бэлчээрээс түр хугацаагаар чөлөөлөх, даацыг нь хэтрүүлэхгүй байх зэрэг тал бүрийн арга хэмжээнүүдийг ойрын үед авч хэрэгжүүлэх шаардлагатай.

Бэлчээрээс түр хугацаагаар малын хөлөөс чөлөөлөх шаардлагатай талхлагдалд хүчтэй өртсөн нь сумын төв, уст цэгийн орчмын газрууд юм. Бэлчээрээс түр хугацаагаар чөлөөлөх асуудлыг 2 үндсэн арга хэлбэрээр хийгдэнэ. Тухайн бэлчээрийг тодорхой хугацаагаар малын хөлөөс бүрэн чөлөөлөх, хаврын сүүлчээс намрын дунд үе хүртэл (бэлчээрийн ургамлын вегетацийн бүрэн хугацаанд) бэлчээрээс түр чөлөөлж зөвхөн хүйтний улиралд даацыг нь хэтрүүлэхгүй ашиглах явдал юм.

Бага ба дунд зэрэг талхлагдсан бэлчээрийг сэлгэн ашигласнаас талхлагдлыг зогсоож ургамлын бүрэлдэхүүн, ургацыг нь сэргээх боломжтой. Үүний тулд уг бэлчээрийг хаврын сүүлчээс намар хүртэл ашиглахаас аль болох зайлсхийж, зайлшгүй ашиглах шаардлага гарвал богино хугацаанд даацыг 50-60 хувиас хэтрүүлэхгүйгээр ашиглах хэрэгтэй.

Бэлчээрийг ашиглалтаас түр чөлөөлөх, сэлгэн ашиглах асуудлыг тухайн бэлчээр, нутагт нутагладаг малчидтай тохиролцож, хамтран шийдвэрлэх нь илүү үр дүнд хүрэх болно. Бэлчээрийг талхлагдалд хүчтэй өртүүлдэг нэг хүчин зүйл бол царцаа тархах явдал юм.

Тус аймгийн Цэцэг, Мөнххайрхан, Дуут, Зэрэг 4 сумын бэлчээрт тархсан царцааг устгахад нийт 206,7 сая.төг шаардагдаж байна (ШУА-ийн УХЦ-ийн хүрээлэнгээс нэгжийн зардлын дундаж хэмжээг авав).

Дээрх зардал нь авиа химийн аргаар устгал хийх зардал бөгөөд нэгжийн зардалд газар дээр нь гүйцэтгэх ажилд зориулагдах зардлыг 25 хувиар өсгөж авсан болно. Царцаа устгахад биологийн болон механик аргыг өргөн хэрэглэх боломжтой. Үүний сар, шонхор зэрэг шувуудад суулт хийж царцаа тархсан газарт байрлуулах.

Бэлчээрийн талхлагдлаас сэргийлэх өөр нэг нөхцөл нь бэлчээр ашиглалтын даацыг тохируулах явдал юм. Одоогийн байдлаар аймгийн хэмжээнд бэлчээрийн даац ашиглалтын түвшин дундаж хэмжээнд байна. Харин Жаргалант, Чандмань сумдын бэлчээрийн даац ашиглалтын түвшин хэтэрхий өндөр байгааг анхаарах хэрэгтэй.

Жаргалант сумын ойролцоох сумдын иргэд, малчид зах зээлд ойртон тус сумын нутагт зун, намрын улиралд нутаглан бэлчээрийг талхлах явдал жил бүр гарч буйг зохицуулах нь зүйтэй. Цаашид аймгийн хэмжээнд малын тоо толгойг хэт өсгөх явдалд зохицуулалт хийх, нэг малаас авах ашиг шимийг нэмэгдүүлэх чанарыг сайжруулан сүргийн бүтцийг оновчтой болгоход анхаарах шаардлагатай. Сүргийн дотор ямааны эзлэх хувийн жин хэт их байх нь бэлчээрийн ургамал хомсдож, улмаар цөлжилт үүсэх нэгэн хүчин зүйл болдгийг анхаарах нь зүйтэй.

Тус аймгийн хэмжээнд заг, шаваг, харгана зэрэг элсийг барьж бэхжүүлдэг, модлог бутлаг ургамлыг түлшинд их хэмжээгээр хэрэглэж байгаа нь хөрс суларч, улмаар элсний нүүлт үүсэх, бэлчээр элсэнд дарагдан цөлжих, талхлагдах нөхцлийг бүрдүүлж байна. Иймд нүүрсний орд газруудыг түшиглэн шахмал түлшний жижиг үйлдвэрүүдийг байгуулах, аж ахуй нэгж, иргэдийн санаачлагыг дэмжих нь зүйтэй.

Ингэснээр бэлчээрийн талхлагдалаас хамгаалах цөлжилтийг сааруулахад нэгэн томоохон алхам, хөдөө нутагт гарах шинэ дэвшил болно гэж тооцож байна.

Ашиглалтгүй болсон булаг шанд, хөв, худгийг сэргээх, засаж тохижуулах зэргээр алслагдсан болон ус дутагдалтай бэлчээр ашиглах санаачлага гаргасан иргэд, малчдын бүлгийг дэмжих, тэдэнд хөнгөлттэй зээл олгох, гадаад дотоодын төсөл, сургалт тусламжинд хамруулах, бага оврын техник, холбооны хэрэгслэлээр хангах замаар урамшлуулан дэмжиж, талхлагдсан бэлчээрийг чөлөөлөх, сэлгэн ашиглах зэргээр эргэлтэнд оруулж түүний нөхөн сэргэх дотоод чадавхыг бүрдүүлэх хэрэгтэй байна.

Нөгөө талаар бэлчээрийн мал аж ахуйн байршил, тэдгээрийн зохистой зөв хослолыг тооцоход байгаль-нийгэм, эдийн засгийн олон хүчин зүйлүүд нэгэн зэрэг нөлөөлдөг ээдрээтэй асуудал билээ.

Их нууруудын хотгорын мужид нийт малын дотор ямаа 50 хувь, тэмээ 20 хувь, хонь 20 хувь, үхэр, адуу нийлээд 10 хувь орчин байх нь зохистой хэмээн судлаачид үздэг. Бэлчээрийн мал аж ахуйн энэхүү дэд мужийн байгалийн нөөц, нөхцлийг нийгэм эдийн засгийн онцлогтой хамтатган тооцсон тул амьдралд хэрэглэх боломжтой юм.

Одоогийн байгаа малыг хэт өсгөхгүйгээр төлөвлөлтийн хугацааны эцэст 500 мянган хонин толгойд байлгах нь зүйтэй. Үүнд мах, махан бүтээгдэхүүнийг гадаад дотоодын зах зээлд нийлүүлэх нь чухал үүрэг гүйцэтгэх болно.

Аймгийн нутаг, бэлчээрийн даац, малын тоо толгойн харьцааны тэнцвэртэй байдлын үзүүлэлт болж байгаа юм.

Бэлчээрийг бүрэн усжуулах, алслагдсан бэлчээрийг ашиглахын зэрэгцээ бэлчээрийг талхлагдахаас хамгаалах, ээлж сэлгээтэй ашиглах, малчдын бүлэгт эзэмшүүлэхтэй холбогдсон асуудлыг шийдвэрлэх шаардлагатай.

Бэлчээр усжуулалт

Усжуулсан бэлчээр нийт бэлчээрийн талбайн 63.5% буюу 3788.3 мянган га байжээ. Уст цэгийн тооллогоор 2133 уст цэгтэй байв. Уст цэгийн тооллогын материалаар гүн өрмийн худаг 297, богино яндант худаг 483, битон хашлагат худаг 150, энгийн уурхайн худаг 1233 байна. Үүнээс 941 худаг ашиглалтгүй болсон нь бэлчээр усжуулалтын хувийг эрс бууруулж байна.

Бэлчээрийн ургац хамгийн өндөр байсан жилдээ зун-намар 3.6ц/га, өвөл-хавар 2.4 ц/га байсан.

Зун-намрын улирлын бэлчээр 40%, өвөл-хаврын улирлын бэлчээр 60% харьцаатай бөгөөд зун-намрын улирал 175 хоног, өвөл-хаврын улирал 190 хоног үргэлжилдэг байна.

Өндөр уулын бүсийн бэлчээрийг зун-намрын улиралд 50-60%, өвөл-хаврын улиралд 55-65%-ийг, цөлөрхөг хээрийн бүсийн бэлчээрийг зун-намрын бэлчээрийн 65-70%, өвөл-хаврын бэлчээрийн 65-70%, цөлийн бүсийн бэлчээрийг зун-намрын бэлчээрийн 55-70%, өвөл-хаврын бэлчээрийн 65-70% нь ашиглагддаг байна.

Усны тооллогоор Ховд аймаг гол горхи 214, нуур цөөрөм 201, булаг шанд 468 байснаас 7 гол, 10 булаг, 4 нуур цөөрөм ширэгсэн нь бэлчээрийн усан хангамжийг улам ч хомсдуулж байна.

Хийгдэх ажилууд

1. Ховд аймаг 2010 он хүртэл 200 орчим худаг засварлаж, шинээр гаргана.
2. 2011-2015 онд 50 гаруй худаг шинээр, 200 худаг засварлана.
3. 2016-2023 онд 350 худаг шигээр, 600 гаруй худагт их засвар хийнэ.

Үүний үндсэнд 2010 онд 624.0 мянган га бэлчээр, 2015 онд 780.0 мянган га бэлчээр, нийт 3.0 сая гаруй га бэлчээрийн талбай усжуулагдан бэлчээрийн усан хангамж сайжирна.

Ховд хотыг сүү сүүн бүтээгдэхүүнээр хангахын тулд сүүний чиглэлийн фермерийн аж ахуйнуудыг сүүний машин Ховд хотоос 2 цагийн дотор хүрч болох газруудад байгуулах нь зүйтэй. Ингэснээр богино хугацаанд бүтээгдэхүүнээ зах зээлд хүргэх боломжтой болно.

Бэлчээр, хадлангийн ургацын хэмжээ (олон жилийн дундажаар)

Бүсийн нэр	Сумын нэр		Хадлангийн ургац ц/га	Бэлчээрийн ургац ц/га		
				Зун-намар	Өвөл-хавар	олон жилийн дундаж
1	2	3	4	5	6	7
Алтайн өвөрийн буюу Булган	1	Алтай	5.0	1.7	1.1	1.4
	2	Булган	10.0	1.6	1.4	1.5
	3	Үенч	6.0	1.8	1.5	1.6
	Бүсийн дундаж		7.0	1.7	1.3	1.5
Зүүн өмнөт буюу Дарвийн	4	Дарви	3.4	1.8	1.2	1.5
	5	Мөст	3.5	2.3	1.4	1.85
	6	Цэцэг	3.0	2.3	1.4	1.85
	Бүсийн дундаж		3.3	2.1	1.3	1.7
Төвийн буюу Манханы	7	Зэрэг	4.0	2.5	1.6	2.05
	8	Манхан	3.5	2.1	1.3	1.7
	9	Мөнххайрхан	5.0	2.7	1.7	2.2
	10	Чандмань	4.8	1.8	1.1	1.45
Бүсийн дундаж		4.3	2.3	1.4	1.85	
Хойт буюу Жаргалантын	11	Буянт	7.0	2.7	1.7	2.2
	12	Жаргалант				
	13	Дөргөн		2.3	1.4	1.85
	14	Дуут		3.0	1.9	2.45
	15	Мянгад	7.1	2.3	1.4	1.85
	16	Ховд	3.0	2.7	1.7	2.2
	17	Эрдэнэбүрэн	5.0	2.6	1.4	1.6
	Бүсийн дундаж		5.5	2.5	1.5	2.0
Аймгийн дундаж		5.0	2.1	1.3	1.7	

Бэлчээрийн байгаль экологийн үнэлгээ

Бэлчээрийн газрын байгаль экологийн үнэлгээг бүс нутаг, сум, баг тус бүрээр жил бүр хийж үнэлэлт дүгнэлт өгч байх шаардлагатай.

Ховд аймгийн бэлчээрийн үнэлгээний бүсүүдийн ургац-шимт чанарын үнэлгээний дундаж үзүүлэлт

№	Бэлчээрийн бүсүүд	Бэлчээрийн дундаж үзүүлэлт			
		1 га-гийн ургац, цн	Шингэх уураг, 100 кг өвсөнд	Тэжээл нэгж, 100 кг өвсний	Чанарын оноо
1	Алтайн нуруу	2.24	4.29	45.4	27.2
2	Говь цөл	2.01	4.05	45.8	23.4

Хүснэгт 44

Зоо-уур амьсгалын бэрхшээлтэй үзэгдлийн бэлчээр ашиглалтад нөлөөлөх хэмжээ

	Бүс, нутаг	Цасны зузаан, см		Хэт халуун хүйтэн, хэм	
		Мал бэлчээрлэлтийг хүндэрүүлж эхэлэх	Мал бэлчээрлэлтийг бүрэн зогсоох	Хэт хүйтэнд тооцох	Хэт халуунд тооцох
1	Алтайн нуруу	16-18	20	-32-35 ⁰	22-24 ⁰
2	Говь цөл	5-7	9-12	-30-35 ⁰	28 ⁰ <

Хүснэгт 45

Бэлчээрийн экологийн үнэлгээнд зоо-уур амьсгалын нөхцлийн нөлөөлөл

Зоо-уур амьсгалын бүс		Хэт хүйтэн ба цасан бүрхүүлтэй хоног	Мал бэлчих боломжгүй цасан ба шороон шуудлалтай хоног	Хэт халуун өдөр	Дүн	Нөлөөллийн итгэлцүүр
Өндөр уул	Алтайн нуруу	20	18	7	45	0.80
Говь цөл	Өмнөт	7	12	18	37	1.0
	Их нуурын хотгор	18	15	12	46	0.76

Хүснэгт 46

Бэлчээрийн хавтгай суурь талбайн ургац, налуугийн хэмээс хамаарч өөрчлөгдөх

Налуугийн хэм	Ургац нэмэгдэх %	Налуугийн хэм	Ургац нэмэгдэх %
15 ⁰	7 %	35 ⁰	33 %
20 ⁰	12 %	40 ⁰	42 %
25 ⁰	18 %	45 ⁰	50 %
30 ⁰	25 %		

Хүснэгт 47

Бэлчээрийн чанарын үнэлгээнд талхлагдлын нөлөө

Талхлагдлын зэрэг	Га-гийн ургацын бууралт %	Зүйлийн бүрэлдэхүүний өөрчлөлт	Засварын итгэлцүүр
Бага	15-20	Зүйлийн бүрэлдэхүүний тоо бараг хэвээр байх боловч алаг өвсний төрөл багасна.	0.8
Дунд	25-40	Бүрэлдэхүүний тоо мэдэгдэхүйц цөөрч ургамлын бүрхэц багасаж шимт чанарт ургамал багасах	0.6
Их	40<	Зүйлийн бүрэлдэхүүн эрс цөөрч шарилж, өмхий өвс, улалж, царван зэрэг ургамал зонхилсон байна.	0.4

Хүснэгт 48

Царцаанд нэрвэгдсэн бэлчээрийн үнэлгээнд нөлөөлөх байдал

Оготны тархалт хөнөөлийн үе	Бэлчээрт гарах өөрчлөлт	Газрын үнэлгээг бууруулах итгэлцүүр
I	Царцаа эхлэн тархах ба бэлчээрт лууль, шарилж ургаж эхэлсэн байна.	0.8-0.9
II	Царцаа нилээд олширч ургамлан нөмлөг 40-50% сийрэгжиж адамсийн шарилж, сэдэргэнэ, лууль, дэгнүүлт үетэн ургаж эхэлнэ.	0.5-0.6
III	Ургамлын нөмрөгт ихээхэн өөрчлөлт орж сийрэгжин гадаргийн ихэнх хэсэг нь 80-90% өмхий шарилж болсон байна.	0.4

Хүснэгт 49

Бэлчээрийн үнэлгээнд хорт ургамлын нөлөөлөл

Нийт бүрхэцэд эзлэх хувь	Чанарын үнэлгээг бууруулах итгэлцүүр		
	Хор багатай ургамал	Дунд зэрэг хортой	Хор ихтэй
3 хүртэл	0.8	0.55	0.4
3-5	0.7	0.50	0.3
5<	0.6	0.45	0.2

Хүснэгт 50

Бэлчээрийн үнэлгээнд мал иддэггүй буюу хөнөөлт ургамлын нөлөөлөл

Нөлөөлөх байдал	Мал иддэггүй буюу хөнөөлт ургамлын бэлчээр		Хөнөөлт ургамалтай	
	Бүрхэцэд эзлэх хувь	Итгэлцүүр	Бүрхэцэд эзлэх хувь	Итгэлцүүр
Их	5-10	0.9	3-5	0.8
Дунд	11-20	0.8	6-10	0.7
Хүчтэй	21-30	0.7	10<	0.5

Хүснэгт 51

Бэлчээрийн үнэлгээнд бут, сөөгний үзүүлэх нөлөөлөл

Нийт бүрхэцэд эзлэх хувь	Тархалтын зэрэг	Чанарын үнэлгээнд нөлөөлөх итгэлцүүр
10-25	Бага	1.0
25-50	Дунд зэрэг	0.6-0.75
60-80	Их	0.3-0.5

Хүснэгт 52

Бэлчээрийн үнэлгээнд чулуулгын үзүүлэх нөлөөлөл

Бүрхэцэд чулуулгын эзлэх хувь	Чулуулагын төвшин	Чанарын үнэлгээнд нөлөөлөх итгэлцүүр
0-20	Бага чулуутай	0.85
20-30	Дунд зэрэг	0.75
30-аас дээш	Их чулуутай	0-0.6

Хүснэгт 53

Бэлчээрийн чанарын зэргүүдийн дундаж үзүүлэлт, төрөл байршил

Зэрэг	Га-гийн ургац, ц	Шингээх протейн, 100кг өвсөнд байх	Тэжээл нэгж, 100кг өвсний	Чанарын дундаж оноо	Төрөл, байршил
I	5.6	5.3	54.0	91.6	Хангай хэнтийн уулархаг ойт хээрийн бүсийн бэсрэг ба нам уулсын хаяа бэл, уулын нугын бутнуур-алаг өвст, алаг өвс-үетэнт бэлчээр хамаарна.
II	4.9	5.0	52.9	74.0	Ойт хээрийн бүсийн бэсрэг ба өндөвтөр уулсын бэл хөндий, нуурын хөвөө, голын хөндий хээрийн жижиг үетэнт-алаг өвс, улалж-үетэнт алаг өвст бэлчээр
III	4.3	4.7	51.0	58.9	Хангай-Хэнтийн өндөр уулын хээр, бэсрэг ба нам уулсын жижиг чулуурхаг бэл хөндий ба хуурай хээрийн дэгнүүлт үетэн, хялгана-алаг өвст, хазаар өвст, нам хотсын дэрст бэлчээр
IV	4.0	4.2	47.6	45.7	Тал хээрийн бүсийн хотгор гүдгэртэй хур тунадас багатай нам уулс, жижиг толгод бүхий хээрийн жижиг үетэн-алаг өвс, хялгана-үетэнт бэлчээр

Хүснэгт 54

Бэлчээрт тохиромжгүй газар

БТ	Бэлчээрт тохиромжгүй газар	520600	4.1
БТ-1	Мөнх цас	905	0.0
БТ-2	Хад цохио	192935	1.6
БТ-3	Сайр	39322	0.3
БТ-4	Элс	232525	1.9
БТ-5	Мараа шал	6194	0.1
БТ-6	Ургамалгүй чулуурхаг газар	48719	0.4
Дүн		12272785	100.0

Бэлчээрийн тэжээлийн нөөц

Бүсийн нэр	д/д	Сумын нэр	Өндөр уулын бэлчээр				Тэжээлийн нөөц	Ойн бэлчээр				Тэжээлийн нөөц	уулын хээрийн бэлчээр				Тэжээлийн нөөц	Тал хээрийн бэлчээр			Дүн	
			Талбай	1-га-гийн ургац				Талбай	1-га-гийн ургац				Талбай	1-гагийн ургац				Талбай	1-га-гийн ургац		Бэлчээрт ашиглаж болох талбай мян/га	Тэжээлийн нөөц мян/га
				Тодорхойлсон ургац	Налуужил %	Бодит ургац			Тодорхойлсон ургац	Налуужил %	Бодит ургац			Тодорхойлсон ургац	Налуужил %	Бодит ургац			Тодорхойлсон ургац	Тэжээлийн нөөц мян/га		
Алтайн өвөр буюу Булган	1	Алтай	185.2	1.4	40	2.0	370.4						318.8	3.4	30	1.8	573.8	678.4	1.4	949.8	1182.4	1894.0
	2	Булган	158.1	1	40	1.4	347.8	0.1	1	40	1.4	0.2	156.4	1.6	30	1.3	328.4	300.9	1.6	300.9	615.5	1157.8
	3	Үенч	230	1.25	40	1.5	287.5	7	1.25	40	1.5	10.5	152.6	1.25	30	1.6	244.2	541.2	1.25	676.5	930.8	1218.7
		Дүн	573.3				1005.7	7.1				10.7	627.8				1146.4	1520.5	4.25	1927.2	2728.7	4090.0
Зүүн өмнөд буюу Дарви	4	Цэцэг	176.8	1.85	40	1.6	459.7						123.2	1.85	30	2.4	297.1	45.7	1.85	84.5	345.7	841.3
	5	Дарви	3.9	1.5	35	2.1	8.2	2.3	1.5	40	2.1	4.8	174.4	1.5	30	2	348.8	367.6	1.5	551.4	548.2	913.2
	6	Мөст	268.5	1.85	40	1.6	698.1						27	1.85	35	2.4	64.8	92.2	1.85	170.6	387.7	933.5
		Дүн	449.2				1166.0	2.3				4.8	324.6				710.7	505.5	5.2	806.5	1281.6	2688.0
Төвийн буюу Манхан	7	Зэрэг	108.8	2.05	35	2.8	304.6						58.8	2.05	30	2.7	158.8	80	2.05	164	247.6	627.4
	8	Манхан	87.9	1.7	35	2.3	202.2						116.9	1.7	30	2.2	257.2	222.3	1.7	377.9	427.1	837.3
	9	Мөнх хайрхан	197.8	2.2	40	3	593.4						15.6	2.2	35	3	46.8				213.4	640.2
	10	Чандмань	37.8	1.45	35	2.3	86.9						43.8	1.45	30	1.9	96.4	517.1	1.45	749.8	598.7	1062.4
		Дүн	432.3				1187.1						235.1				559.2	819.4	5.2	1291.7	1486.8	3038.0
Хойт буюу Жаргалант	11	Эрдэнэ бүрэн	113.8	1.6	40	2.5	284.5						59.4	1.6	30	2.3	136.6	77.8	1.6	124.5	251	561.1
	12	Жаргалант																			0	0.0
	13	Мянгад	28.9	1.85	40	2.6	75.1						110.7	1.85	35	2.4	265.9	178.4	1.85	330	318	671.0
	14	Буянт	49.1	2.2	40	3.1	152.2						76.2	2.2	30	2.9	221	95.3	2.2	209.7	220.6	582.9
	15	Ховд	143.2	2.2	40	3.1	443.9						77.2	2.2	35	3	231.6	35.3	2.2	77.4	255.7	752.9
	16	Дөргөн											108.7	1.85	35	2.4	260.9	301.2	1.85	557	409.9	817.9
	17	Дуут	189.2	2.45	40	3.45	903.2						17.8	2.45	35	3.35	59.6	5.3	2.45	13	212.3	975.8
		Дүн	524.2				1858.9						450				1175.6	693.3	12.15	1311.6	1667.5	4346.1
	Бүгд	1979.00				5217.7	9.4				15.5	1637.5	0	0	0	3591.9	3538.7	26.8	5337	7164.6	14162.1	

Бэлчээрийн газрын гэжээлийн нөөц түүний хүрэлцээ

Бүсийн нэр	д/д	Сумын нэр	Бүх мал толгойгоор	Тэмээ		Адуу үхэр		Хонь	Ямаа		Бүх мал хонин тогойгоор
				Толгойгоор	Хонин тогойгоор	Толгойгоор	Хонин тогойгоор		Толгойгоор	Хонин тогойгоор	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Алтайн өвөр буюу Булган	1	Алтай	148317	1073	7511	10885	65310	52554	83805	75424	200799
	2	Булган	210584	2333	16331	23370	140220	44150	140731	126658	327359
	3	Үенч	121321	1254	8778	10951	65706	42137	66979	60281	176902
		Дүн									705060
Зүүн өмнөд буюу Дарви	4	Цэцэг	116748	706	4942	9050	54300	49659	57333	51600	160501
	5	Дарви	120552	648	4536	6146	36876	58511	55247	49722	149645
	6	Мөст	141606	583	4081	14205	85230	64287	62531	56278	209876
		Дүн									520022
Төвийн буюу Манхан	7	Зэрэг	126814	1566	10962	10529	63174	44033	70686	63617	181786
	8	Манхан	210120	2225	15575	11107	66642	73382	123406	111065	266664
	9	Мөнх хайрхан	89559	216	1512	7948	47688	40464	40931	36838	126502
	10	Чандмань	206060	1817	12719	14765	88590	89065	100403	90363	280737
	Дүн										855689
Хойт буюу Жаргалант	11	Эрдэнэ бүрэн	151075	1038	7266	11357	68142	65083	73597	66237	206728
	12	Жаргалант	63587	74	518	5688	34128	18864	38961	35065	119747
	13	Мянгад	150618	736	5152	16400	98400	54600	78882	70994	193217
	14	Буянт	117457	189	1323	14666	87996	34994	67608	60847	195307
	15	Ховд	129696	508	3556	9045	54270	34442	85701	77131	153115
	16	Дөргөн	91100	2501	17507	7141	42846	15948	65510	58959	153432
	17	Дуут	98581	125	875	7335	44010	36451	54670	49203	140295
		Дүн									
	Бүгд										3242612

Ховд аймгийн газар зохион байгуулалтын еронхий тоолоогоо

Үргэлжлэл

Бүсийн нэр	д/д	Сумын нэр	Бэлчээрт ашиглагдаж болох газар							Тэжээлийн нөөц			Бэлчээлдүр болж болох хонь	Бэлчээрийн нийслэлд х	
			Бэлчээрийн газар			УТХ Газар	Хилийн зурвас газар	Дүн	Үүнээс		Нийт тэжээлийн нөөц	Зун Намар			Өвөл Хавар
			Бүгд	Өвөл Хавар	Зун Намар				Өвөл Хавар	Зун Намар					
1	2	3	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Алтайн өвөр буюу Булган	1	Алтай	831194	452410	378784	297188	52000	1180382	801598	378784	1893.4	643.9	1249.5	371.2	170.4
	2	Булган	519493	311696	207797	3296	90944	613733	405936	207797	1157.8	463.1	694.7	358.6	31.3
	3	Үенч	494224	317334	176890	41753	12056	923843	746953	176890	1218.7	265.3	953.4	239.0	62.1
		Дүн	1844911	1081440	763471	342237	155000	2717958	1954487	763471	4269.9	1372.3	2897.6	968.8	263.8
Зүүн өмнөд буюу Дарви	4	Цэцэг	256845	154107	102738	88850		345695	154107	191588	891.3	344.8	546.5	174.8	14.3
	5	Дарви	540883	343592	197291	5000		545884	343593	202291	913.2	465	448.2	179.0	29.2
	6	Мөст	387725	254801	132924			387725	254801	132924	933.5	305.7	627.8	183.0	-26.9
		Дүн	1185453	752500	432953	93850		1279304	752501	526803	2738	1115.5	1622.5	536.8	16.6
Төвийн буюу Манхан	7	Зэрэг	247562	148537	99025			247562	148537	99025	627.4	247.5	379.9	156.8	-25.0
	8	Манхан	359736	215842	143894	67391		427127	283233	143894	837.3	302.2	535.1	174.4	7.8
	9	Мөнх хайрхан	198849	116281	82568	14549		213398	116281	97117	640.2	262.2	378.0	125.5	35.4
	10	Чандмань	526010	315606	210404	72745		598755	388351	210404	1062.4	532.5	529.9	211.0	-59.7
		Дүн	1332157	796266	535891	154685		1486842	936402	550440	3167.3	1344.4	1822.9	667.7	-41.5
Хойт буюу Жаргалант	11	Эрдэнэ бүрэн	161844	97106	64738	89170		251014	97106	153908	561.1	506.8	54.3	124.6	-84.7
	12	Жаргалант													
	13	Мянгад	312590	187554	125036	5409		317999	192963	125036	671	287.6	383.4	145.9	-83.2
	14	Буянт	193873	135711	58162	26718		220591	162429	58162	582.9	174.5	408.4	114.3	-70.9
	15	Ховд	234022	140413	93609	21706		255729	140414	115315	752.9	265.2	487.7	167.6	-1.8
	16	Дөргөн	374430	149774	224656	35471		409901	185245	224656	818.1	606.6	211.5	160.4	25.1
	17	Дуут	212264	127358	84906			212264	127358	84906	975.8	169.8	806.0	191.3	60.8
		Дүн	1489023	837916	651107	178474		1667498	905515	761983	4361.8	2010.5	2351.3	904.1	-154.7
	Бүгд	5851544	3468122	2383422	769246	155000	7151602	4548905	2602697	14537	5842.7	8694.3	3077.4	84.2	

III.2. ХОТ ТОСГОН БУСАД СУУРИНЫ СУУРЫШЛЫН БҮСҮҮД, ТҮҮНИЙ НӨӨЦ, НӨХЦЛИЙН ТӨЛӨВЛӨЛТ

3.2.1. ХҮН АМЫН СУУРЫШЛЫН БҮС ГАЗРЫН ТӨЛӨВЛӨЛТ

1. Бүс нутгийн тогтолцоо

Монгол улсын бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалд (УИХын 2001 оны 57 дугаар тогтоол). Ховд аймгийг баруун бүсэд багтаасан.

Баруун бүсийн төв хот нь Ховд хот, бүсийн тулгуур төв нь Улиастай хот гэж тогтоогдсон. Иймээс Ховд хотыг бусад хотуудтай найдвартай сайжруулсан авто зам, холбоо, мэдээллийн сүлжээгээр хангах шаардлага нэн тэргүүнд тавигдана.

Ховд аймаг нь баруун бүсийн нүүрс болон бусад ашигт малтмал, түүхий эдийн голлох нөөцтэй нутагт багтана.

2. Сум дундын буюу бүлэг суурингийн тогтолцоо

Улсын хэмжээнд бүсчилсэн хөгжлийн нутаг дэвсгэрийн тогтолцоо нь бүс нутаг, аймаг, бүлэг суурин, сум гэсэн хэлбэртэй байхаар төлөвлөгдсөн.

Нийгэм, соёлын үйлчилгээний түвшин хангалтгүй үйлдвэрлэл, аж ахуйн уялдаа холбоо сул, зөвхөн засаг захиргааны үүрэг давамгайлсан сумдыг зах зээлийн харилцааны нийтлэг шаардлагын үүднээс нутаг дэвсгэрээр бүсчлэн, эдийн засгийн хувьд үр ашигтай, нийгмийн чиг баримжаатай болгох асуудал хөдөөгийн хөгжлийн бодлогын тулгамдсан зорилт болж байна.

Хүн амын нутагшилт, суурьшилт, бүсчлэл, нутаг дэвсгэрийн бүтэц, зохион байгуулалтын оновчтой тогтолцоо бүрдүүлэх асуудлыг түүхэн хөгжлийн явц, өнөөгийн байдал, тулгамдсан зорилтуудтай харьцуулан цогцолбороор авч үзлээ.

Бүсчилсэн хөгжлийн бодлогыг орон нутагт бодитойгоор хэрэгжүүлэх зорилгоор ойр зэргэлдээ сумдтай нь харьцуулахад хөгжлийн түвшин, ирээдүйн төлвөөр давуу, байршлын хувьд үйлчилгээний зохистой хүрээнд эрүүл мэнд, соёл боловсрол, банк, санхүү, бизнесийн бүх төрлийн үйлчилгээ үзүүлэх боломжтой сумдуудын талаар орон нутгаас санал авч, бүсчилсэн хөгжлийн бодлогыг хэрэгжүүлэх шатны зорилттой уялдуулан бүлэг суурингийн төвүүдийг тогтоосон болно.

Хүснэгт 57

Нийт бүлэг суурингийн тогтолцоо

Бүсийн нэр	Бүлэг суурингийн тогтолцоо	Үүнээс	
		Бүсийн төв хот, аймгийн төв	Сум дундын төв
Баруун бүс	4	1	3

Хүснэгт 58

Бүлэг суурингийн төвүүдийн тогтолцоо

Бүсийн нэр	Бүлэг суурингийн тогтолцоо	Үүнээс	
		Бүсийн төв хот, аймгийн төв	Сум дундын төв
Баруун бүс	4	Ховд хот	Манхан Булган Дарви

Одоогоор бараг бүх сумд сум дундын эмнэлэг, сургуулийг эс тооцвол бусад төрлийн үйлчилгээг аймгийн төвөөс авч байгаа тогтолцоог өөрчилж, эдийн засаг, аж ахуйн үйл ажиллагааны үр ашигтай шаталсан хэлбэрт оруулах шаардлага нийгмийн шинэчлэлт, өөрчлөлтийн өнөөгийн амьдралаас урган гарч байна.

Ийм ч учраас сумдыг бүсчлэн хөгжүүлэх талаар аймаг, орон нутаг санаачилга гаргаж, зарим сумдыг нэгтгэж бүсчилсэн хөгжлийн бодлогын зарчмын шийдлийг хэрэгжүүлэх шаардлагатай.

Аймгийн төвийн хотуудыг сум болгосныг олон улсын жишиг, хотуудын нийгмийн дэвшилд эзлэх байр суурийг харгалзан хотын зэрэглэлтэй болгон аймгийн төвийн засаг захиргааны үүрэг давхацсан байгааг арилгах нь зүйтэй.

Бүсчилсэн хөгжлийн бодлогыг төгс хэрэгжүүлэх үүднээс үйлчилгээний зохистой хүрээнд эдийн засаг, аж ахуйн уялдаа холбооны үр ашгийг дээшлүүлэх, засаг захиргааны давхардлыг багасгахын тулд засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн бүтцийг боловсронгуй болгоно.

Ингэснээр хөгжлийг түргэтгэж, төвлөрлийг сааруулах, улмаар хөдөөд шилжүүлэх боломж бүрдэнэ.

а. Баруун бүсийн төв буюу төв хот

Ховд хот нь 1970-1980 оны үед боловсруулсан хот байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөний хэрэгжилтээс үзэхэд дунджаар орон сууцны барилгын 30 хүрэхгүй хувь, үйлдвэр үйлчилгээний барилгын 40 орчим хувь нь баригдсан байна.

Нөгөөтэйгүүр газар улсын өмч гэсэн хандлага давамгайлж, газрын харилцаанд эрх зүйн орчин бүрдээгүй байсан зэргээс шалтгаалан чөлөөтэй орон зайг хамруулсан төсөл хэрэгжүүлж байснаас барилгажилтын нягтралд анхаарал төдийлөн тавиагүй байна.

Ховд хотын ерөнхий төлөвлөгөөг 2005 онд боловсруулахдаа барилгажилтын нягтралыг сайжруулах, орон зайн шийдлийг боловсронгуй болгох талаар нилээд зүйл тусгагдажээ.

Хот суурины суурьшлын бүс газрыг үндэслэлгүй тэлэх асуудлыг хязгаарлах, барилгажилтын нягтралыг сайжруулах, газрын харилцааг боловсронгуй болгох үүднээс тэг гортигийн газрыг нэмэгдүүлэхгүйгээр нягтруулах зарчмыг баримталлаа.

Ховд хотын хөгжлийн түвшин ойрын жилд тэг гортигийн хилийн цэст өөрчлөлт орохгүй. Харин экологийн хувьд хот байгуулалтын чиглэлээр үерийн хамгаалалтын арга хэмжээ авах, цэцэрлэгжүүлэлт, ногоон байгууламжийг нэмэгдүүлэх, ундны усны эх үүсвэр, цэвэрлэх байгууламжийн ариун цэвэр, хамгаалалтын бүсийг зохих норм, стандартын шаардлагын дагуу тогтоож хэрэгжүүлэх, газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөөтэй уялдуулан хот байгуулалтын кадастр, бүртгэл хөтлөх ажлыг тогтворжуулж, газрын харилцаа, хот байгуулалтын мэдээллийн оновчтой тогтолцоо бүрдүүлэх шаардлагатай байна.

б. Бусад хот тосгон

Бусад суурин газруудыг хот маягийн тосгон, хөдөөгийн тосгон гэсэн үндсэн 2 ангилалд багтааж, хот бүрэлдүүлэгч үүргийг нь тодорхойлсон.

Хот маягийн тосгонд уул уурхай, олборлох, боловсруулах үйлдвэрийн чиглэлтэй Хөшөөт, Олон булаг, Ярант, Улиастай, Бор үзүүр, Нэвт, Чоно харайх, Хонгоо, Баянгол, амралт сувилал, зам тээвэр, чөлөөт бүс, хилийн боомт зэрэг тосгон, суурин Төмөр замын 10 станцыг хамруулж, хөдөөгийн тосгонд сум болон багийн томоохон төвүүдийг оруулж тооцов.

Шинээр бий болох хот маягийн тосгон, хөдөөгийн тосгоны тухайд суурьшлын бүс газрын хилийг тогтоож, нутаг дэвсгэр олгох шаардлагатай.

3. Суурьшлын бүс газрын бодлогын бүсүүд

Төв суурин газрын суурьшлын бүсийн хил заагийг тогтоохдоо газрын нэгдмэл сангийн ангиллын газрын судалгааг үндэслэсэн ба суурьшлын бүсийн орон зайн нөхцөл, нийгмийн хөгжлийн явцад аяндаа цэгцрэн, суурьшсан төвлөрөл, экологи эдийн засгийн чадавхи боломжийн талаарх үнэлгээг үндэслэн тогтоож, тоон мэдээлэлд шилжүүлэн ARC/VIEW программаар эзлэх талбайн хэмжээг тооцсон болно. Өргөн уудам нутаг дэвсгэртэй манай орны хувьд хүн амын нутагшилт, суурьшил нь ландшафт-экологийн нөхцөлөөс шалгаалж газар ашиглалт харилцан адилгүй шинж чанартай байна.

Газар нутгийн ашиглалт ерөнхий утгаараа бэлчээрийн газар эртнээс хүн “НУТАГЛАЖ” ирсэнтэй уялдаатай бөгөөд энэ нь газрын менежментээр ХАА-н бүс нутгийн асуудал болох юм. Харин хүн амын нийгэм, эдийн засгийн шардлага, хөгжлөөс урган хүн амын төвлөрөл, суурьшил бий болсон бөгөөд ихэвчлэн үүнтэй холбоотой эрүүл мэнд, дэд бүтэц, соёл, боловсролын салбарууд хөгжин төвлөрч байна.

Хүн амын суурьшлын бүс, тэдгээрийн орчны газрыг ерөнхийд нь эрх зүйн зохицуулалт, ашиглалт хамгаалалтын хувьд дараах үндсэн бүсүүдэд хуваана.

- Хотожсон болон хотжин өргөжих бүс
- Хүн амын социаль нөхөн сэргээлтийн бүс
- Экологийн тэнцлийн болон газрыг хязгаарлах нөхцөлийн үүднээс ашиглалтыг зогсоож хамгаалах бүс
- Хот суурин орчмын байгалийн ховор үзэсгэлэнт ландшафтыг хадгалан үлдээх бүс
- Хот орчмын эрчимт хөдөө аж ахуйн бүс
- Хот орчмын уламжлалт хөдөө аж ахуйн бүстэй байна.

а. Хотожсон болон хотжин өргөжих бүс

Нийт нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд суурьшлын бүс газар нь хот, хотожсон хэв шинжийн болон, үйлдвэр, уурхай даган хөгжсөн суурин, хөдөөгийн суурин газрын хэлбэрээр байна.

Суурьшлын бүс газар нь хот, тосгон, суурин газрын хэлбэрээр илэрдэг.

- 15000-аас доошгүй оршин суугчидтай төвлөрсөн суурин газар оршин буй нутаг дэвсгэрийг **хотын газар**

- 500-14999-н оршин суугчидтай төвлөрсөн суурин газар оршин буй нутаг дэвсгэрийг *тосгоны газар*
- 500 хүртэл хүн ам байнга төвлөрөн суудаг, суурьшлын бүс бүхий нутаг дэвсгэрийг *суурингийн газар* гэж ангилав.

(Газар сангийн ашиглалт, хамгаалалт менежмент Г.Пүрэвцэрэн 1995 он)

Ховд аймгийн хэмжээнд 2005-2023 онд баригдах төмөр замын дагуу 10 зөрлөг баригдах бөгөөд тэдгээрийн зарим нь бие даасан шинжтэй, зарим нь сумын төвийн ойролцоо байрлах учир бие даасан суурин тосгон болон хөгжих боломжгүй, тухайн сумын төвтэй нэгдэн хөгжинө.

Хүн амын өсөлтийг дагаад төв суурин газрын суурьшлын бүс газар нэмэгдэх нь гарцаагүй боловч хот байгуулалтын төлөвлөгөөгөөр аймгийн төвийн барилга байгууламжийн дөнгөж 40 %, сумдын төвд баригдах барилга байгууламжийн 20 % баригдсан байгаад дүгнэлт хийж, харин төв суурин газрын газар ашиглалтын нягтралыг зохистой хэлбэрээр нэмэгдүүлэх бодлого баримтлах нь зүйтэй юм. Ялангуяа байшин барилга, гэр хороолол нь таруу сийрэг суурьшсан, сумдын төвийн суурьшлын бүсийн тэг гортигийг нэмэгдүүлэх талаас нь бус, зохистой орон зайг харгалзан цэгцтэй, эрүүл ахуйн шаардлага хангасан талаас менежмент хийнэ.

Хөдөөгийн сумын төв суурингууд нь хүн амын тоогоор ихэнхдээ цөөн, хотын шинж төрх болох үйлдвэр худалдаа, соёл боловсрол, эмнэлэг үйлчилгээ, нийтийн ахуйн үйлчилгээ, дэд бүтцийн хөгжил зэрэг хотын хөгжлийн шинж төрх дутмаг байна. Иймд хүн амын тоогоор хот суурин газрыг зэрэглэх нь учир дутагдалтай болохыг харуулж байна.

Хот, суурин газрын тэг гортиг нь эртнээс нааш төлөвлөлтгүй, нутаг сонгох уламжлалт аргаар явж ирсэн ба харин хот, суурин газрыг барьж байгуулах, тэдгээрийн өргөжин тэлэх нь хот байгуулалтын төлөвлөлтөөр хийгдэж ирсэн байна. Иймд газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөөгөөр төв суурийн газрын тэг гортигийг тогтоох нь зүйтэй бөгөөд ингэснээр Газрын тухай хуулийн газрын нэгдмэл сангийн ангиллыг нэгээс нөгөөд шилжүүлэх асуудлыг эрх бүхий байгууллагын шийдлвэрээр гүйцэтгэх зарчим хэрэгжиж, хотын тэг гортиг үндэслэл муутай тэлэх явдлыг хязгаарлах боломжтой юм.

Аймгийн төв-хотууд, суурингуудын газар ашиглалтын нягтрал харьцангуй доогуур байгааг харгалзан орон зайн нөөцийг зохистой ашиглах үүднээс дараахи үндсэн зарчмыг баримтлах нь зүйтэй юм.

Үүнд:

- Аймгийн төв, хотын одоогийн байгаа суурьшлын бүсийн хил заагийг аль болохоор тэлэн өргөжүүлэхгүйгээр, харин орон зайн нягтралыг дээшлүүлэх замаар зохистой ашиглах.
- Хотын тэг гортиг дотор байгаа шаардлагагүй сул чөлөөтэй, зориулалтын бүс газруудыг хотжих үйл явцад ашиглах.
- Хот суурингийн барилга байгууламжид орчин үеийн барилгын дизайн баримтлахын зэрэгцээ, давхарын тоог нэмэх.
- Төв суурин газар гэр хорооллын эмх цэгцийг эрс сайжруулах, мал бүхий иргэдийг төв суурингийн гадна хот орчмын эрчимт хөдөө аж ахуйн бүс болон хот орчмын уламжлалт хөдөө аж ахуйн бүсэд суурьшуулах.

Хот, суурины тэг гортигт гарах зайлшгүй өөрчлөлтүүд буюу хот, суурин газруудын өргөжин тэлэх бүсэд газар ашиглалтад шууд нөлөөлөх газар чичирхийлэл, мөнх цэвдэг, хөрсний суулт, хөрсний ус зэргийг эн тэргүүнд харгалзан энгэр бэл, дэнж дагуу сонгох нь зүйтэй.

б. Хүн амын социаль нөхөн сэргээлтийн бүс

Суурин газрын хүн амын социаль хэрэгцээний нэг хэсэг нь цэвэр агаартай задгай газар амралт чөлөөт цагаа өнгөрүүлэх нөхцлөөр хангагдсан байх шаардлага тавигдана.

Одоогийн байдлаар суурин газрын оршин суугчид төвлөрсөн суурингийн тэг гортигийн гадна гол, горхи, булаг шанд бүхий газар ихэвчлэн дулааны улиралд зусланд гардаг. Эдгээр зуслангийн газруудыг цаашид бүс болгон одоогоор тэдгээрийг бараадсан зориулалтын бус үйл ажиллагаа, гэр хороолол, мал бүхий иргэдийн өвөлжөө, хаваржаанаас чөлөөлж, амралт зугаалгын үйлчилгээ үзүүлэх нөхцөл /сүүдрэвч, ширээ, сандал, хогийн сав, бие засах газар гэх мэт/ бүрдүүлж амралт, зугаалгын бүс газар болгох нь зүйтэй.

Суурин газрын барилга байгууламж бүхий газар, гэр хороолол, нийтийн ашиглалтын газрууд нь тодорхой орон зайд ногоон бүс бүхий заагтай байх нь хот суурингийн эрүүл ахуй, байгаль экологийн тэнцвэртэй байдал, хот суурингийн үзэмжийг улам тохилог болгоно.

Суурин газрын тэг гортигийн орчны бүсийг мал бүхий иргэдийн мал бэлчээрт хязгаарлалтгүй бэлчиж байгаа нь мод, ургамал байгалийн жамаар үрээ хаяж, нөхөн төлжих боломжийг ихээхэн алдагдуулж буйд дүгнэлт хийж,

ашиглалтын зөрчлийг арилгах тусгай дэглэмийг тухайн сумдын иргэдийн хурал боловсруулж мөрдөх нь зүйтэй.

Хамгаалалтын бүсийн мод бүхий газар нь байгаль орчны тэнцэл, хүн амын эрүүл ахуйн нөхцөлийг хангах, хөрсний эвдрэлээс сэргийлэх, гадаргын болон газрын доорх усны горимийг зохицуулах ач холбогдолтой. Төв суурин газрын орчны бүсийн экологийн тэнцвэрийг хадгалах, суурин газрын гоо үзэмж, байгалийн унаган төрхийг хадгалах үүднээс тордож, сэргээх, хамгаалалтын арга хэмжээг чанд мөрдөх шаардлагатай.

Суурин газруудын ойролцоох гол горхи, булаг шанд худаг нь тухайн төвийн хүн амын усан хангамжийн эх үүсвэрийн тэжээгдлийн бүсэд хамрагдах учир газар ашиглалтын онцгой дэглэм шаарддаг. Суурин газруудын орчны бүсийн хамгаалалтын бүсэд шууд байрласан айл гэрүүд болон аж ахуйн нэгжүүдийн бүх төрлийн объектийг нүүлгэж хамгаалалтын бүсийн гадна гаргах арга хэмжээ авах хэрэгтэй.

Булаг шандны эх, голын хөндий, тэдгээрийн зах эрэг орчмын газруудын ашиглалтын дэглэмийг онцгой анхаарч хамгаалах нь зүйтэй.

в. Экологийн тэнцлийн болон газрыг хязгаарлах нөхцөлийн үүднээс ашиглалтыг зогсоож хамгаалах бүс

Суурин газрын орон зайд, төвлөрсөн газартай холбоотой олон янзын зориулалтын ашиглалтуудаас гадна зориулалтын бус ашиглалт, дагалдах шинжтэй ашиглалт нэг хэсэг тодорхой газарт байнга давхардаж байдаг шалтгаанаар газрын нөөц, орон зайн хувьд хомсдох, нөөц баялаг нь доройтох, шавхагдах, экологийн хувьд бохир орчин буй болох зэрэг үзэгдэл хот суурин газрыг байнга дагалдаж байдаг.

Суурины орчмын нутаг дэвсгэрт газар ашиглалтыг оновчтой зохион байгуулах замаар экологийн тэнцвэрийг хангах, хадгалах зорилт тулгарч байна.

Суурин газрын зах хаяа, тэдгээрийн ойр зэргэлдээ газруудад газар эзэмших, ашиглах дэг горим, журмыг хуулийн дагуу мөрдлөг болгохгүй байгаагаас экологи, хот байгуулалтын болон иргэд, байгууллагын ашиг сонирхол зөрчилдөж газрын харилцааны төвөгтэй асуудлууд гарах боллоо. Энэ байдлаас гарахын тулд газрын менежментийн төрөлжсөн бүсүүдийг тогтоож баримтлах нь зүйтэй.

А. Байгалийн тэнцвэржилтийг хангах бүсүүд

1. Гол горхи эх авсан газрын орчимд 5 км радиустай усны эх газрын бүс

2. Гол горхины урсгалын дагуу хоёр тийш 50 м өргөнтэй усны эргийн бүс
3. Чийглэг нуга хөндийн эргэн тойрон 100 м өргөнтэй эрэг орчмын бүс
4. Ундны усны эх үүсвэрийн үүрэг гүйцэтгэж буй гол горхи, булаг шандад 100 м өргөнтэй эрүүл ахуйн бүс
5. Төвлөрсөн усан хангамжийн гүний усны тэжээлийн нөөцийн гол талбарыг хамгаалах ундны усны эх үүсвэрийн хамгаалалтын бүс
6. Газрын экологийн хязгаарлах хүчин зүйлсийн бүс
 - Хөрсөн бүрхэвчийн тогтворжилт муутай хэт налуу газар
 - Үерийн зам газар
 - Хөрс нь намагжиж, давсжих нөхцөлтэй газар
 - Сул болон хагас бэхэжсэн элсэн хөрстэй газар
 - Салхи усны элэгдэл эвдрэлд амархан өртөмхий хөрстэй газар

Төв суурин газрын нутаг дэвсгэрийн зохион байгуулалтын бодлогыг хэрэгжүүлэхэд газрын өөрийнх нь экологийн шинжтэй хязгаарлах хүчин зүйлсийн бүсийг зөв тогтоож, тэдгээр бүсүүдэд хориглох, хязгаарлах, болзолтойгоор зөвшөөрөх үйл ажиллагааны жагсаалтыг гаргаж хэрэгжүүлэх нь чухал.

Одоогийн байдлаар аль ч төв суурин газрын орчны эргэн тойрон 2-3 км зайд ургамалын нөмрөг сийрэгжиж, цөлөрхөг хээр, говь нутгийн зарим газар ургамлын нөмрөг толботсон болон нүцгэрсэн, хөрсний бүтэц алдагдсан зэрэг нь төв суурин газрын орчим дурын чөлөөт ашиглалтын дор нэрвэгдсэн төлөв байдалтай байгаа учраас тодорхой хугацаанд ашиглалтаас чөлөөлөх, одоогийн ачааллыг 2-3 дахин бууруулж хамгаалах нь зүйтэй.

-Цаашид газар зохион байгуулалт, хот тохижилтын жилийн төлөвлөгөөнд суурин газруудад ногоон байгууламж, цэцэрлэгт хүрээлэнг тордох, сэргээх өргөтгөх, хамгаалах талаар заавал тусгаж хэрэгжүүлж байх шаардлагатай.

Б. Уламжлалт ёс заншлын газар

Үндэсний ёс заншилд шууд хамааралтай тодорхой хэмжээний газар нутаг хотын тэг гортигт хамрагддаг нь наадмын талбай юм.

Наадмыг чөлөөтэй явуулахад морин уралдааны гараа барианы газар, уралдааны зам, нум, сум, шагай харвах, бөх барилдах орон зай бүхий газар шаардлагатай.

Энэ үүднээс төв суурин газрын ойр уламжилж ирсэн уралдааны зам газрыг хамгаалах, наадмын талбайг өөр зориулалтаар ашиглахгүй байх дэг журам тогтоох нь зүйтэй.

В. Хог хаягдлын газар

Одоогийн байдлаар аль ч төвлөрсөн газар хог хаягдлын цэг байдаг боловч хөдөө, хотгүй эмх цэгц ариун цэврийн шаардлага хангахгүй байна.

Суурин газрын орчны хогийн цэг нь тэмдэгжүүлсэн, ухаж шан хүрээ татсан, торлосон, ангилан ялгах талбайтай байх зүй ёсны шаардлага гарч байгаа ба хогийн цэгийг суурин газрын зонхилох чиглэлийн салхины доор байхаар бодож зохион байгуулах нь зүйтэй байна.

Өнөөгийн байдлаар хогийн цэг нь зарим газарт салхины зонхилох чиглэлийн дээр байрласан, эргэн тойрон зурвас шангүй үргэлжилсэн харьцангуй их талбайг эзэлж байгааг цэгцэлж, энэ асуудалтай холбоотой журам, зааврыг хатуу мөрдүүлж байх нь зүйтэй.

Хүснэгт 59

Хогийн цэгийн газар

№	Сумын нэр	Газрын хэмжээ, га					
		Балансаар	Тодруулагаар	Төлөвлөлт			
				2007-2010	2011-2015	2016-2023	Дүн
1	Алтай	0.5	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0
2	Булган	8.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0
3	Буянт	2.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0
4	Дарви	3.5	3.5	3.5	3.5	3.5	3.5
5	Дөргөн	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0
6	Дуут	2.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0
7	Зэрэг	1.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0
8	Манхан	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0
9	Мянгад	2.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0
10	Мөст	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0
11	Мөнххайрхан	4.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0
12	Үенч	10.0	8.0	8.0	10.0	10.0	10.0
13	Ховд	7.5	7.5	7.5	7.5	7.5	7.5
14	Цэцэг	4.2	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0
15	Чандмань	5.0	6.0	6.0	6.0	6.0	6.0
16	Эрдэнэбүрэн	12.0	4.0	4.0	8.0	12.0	12.0
17	Жаргалант	300.0	300.0	300	400	400	400
		387.7	366	366	472	476	401.0

Г. Оршуулгын газар

Том хотуудад оршуулгын газрын асуудлыг хөгжилтэй орнуудын суурин соёл, иргэшлийн хэв шинжийн хэлбэрт оруулан өөрчлөн шийдвэрлэх цаг нэгэнт болсон бөгөөд мэдээж энд иргэдийн санал, хүсэлт, уламжлалыг харгалзан, өөр өөрөөр шийдвэрлэх боломжууд байх нь дамжиггүй.

Хүснэгт 60

Оршуулгын газар

№	Сумын нэр	Газрын хэмжээ, га			
		Балансаар	Төлөвлөлт		
			2007-2010	2011-2015	2016-2023
1	Алтай	-	5.0	10.0	20.0
2	Булган	10.0	10.0	15.0	20.0
3	Буянт	3.0	4.0	7.0	10.0
4	Дарви	7.2	7.2	12.0	17.0
5	Дөргөн	3.0	4.0	6.0	8.0
6	Дуут	2.0	3.0	5.0	8.0
7	Зэрэг	3.0	4.0	7.0	15.0
8	Манхан	4.0	5.0	10.0	15.0
9	Мянгад	3.0	4.0	10.0	15.0
10	Мөст	8.0	8.0	10.0	15.0
11	Мөнххайрхан	15.0	15.0	17.0	20.0
12	Үенч	20.0	20.0	20.0	20.0
13	Ховд	17.5	17.5	17.5	17.5
14	Цэцэг	18.0	18.0	18.0	18.0
15	Чандмань	-	5.0	10.0	20.0
16	Эрдэнэбүрэн	22.0	22.0	22.0	22.0
17	Жаргалант	43.0	43.0	45.0	50.0
		178.7	194.7	241.5	310.5

Хүн амын өсөлт, нас баралт болон одоогийн байгаа оршуулгын газрын нягтрал зэргийг харгалзан харилцан адилгүйгээр төлөвлөв. Мөн энд тухайн нутгийн үндэстэн, ястан, овгийн зан заншлын онцлог байдлыг харгалзаж үзэв.

Аймгийн төвийн оршуулгын газрыг цаашид их өсгөхгүй, цогцсыг чандарлах асуудлыг авч үзсэн болно.

Оршуулгын газрын эргэн тойронд хамгаалалтын бүс бий болгохоор төлөвлөв. Энд орон нутгийн харгана зэрэг бутлаг ургамлыг тариалж, хамгаалалтын зурвас байгуулах шаардлагатай.

г. Хот суурин орчмын байгалийн ховор үзэсгэлэнт ландшафтыг хадгалан үлдээх бүс

Хотжих үйл явцад нэгэнт орсон хэдий ч хотын хаяа газруудын байгалийн өвөрмөц унаган ландшафтыг хотжих үйл явцаас сэргийлж хадгалан хамгаалах нь байгаль орчин, түүх соёл, эрүүл ахуй ёс заншлын зэрэг олон талын ач холбогдолтой юм. Манай орон өргөн уудам, ландшафтын олон хэв шинжтэй тул суурин газруудын эргэн тойрон ямар нэг түүх, дурсгал, байгалийн сонин цогцолборууд байдаг онцлогтой. Үүнийг хамгаалах арга хэмжээ авч хамгаалалтын бүс тогтоох, хашаа хамгаалалт барих шаардлагатай байна.

д. Суурьшлын бүсийн орчны ХАА-н газрын эзэмшилт, ашиглалтын төрөлжилтийн бүсүүд

Суурин газруудын суурьшлын бүсийн зэргэлдээ мал бүхий иргэдийн бэлчээрийн газар, төмс хүнсний ногоо тариалах жижиг тариалангийн газруудын эзэмшилт, ашиглалтыг боловсронгуй болгох үүднээс ерөнхийдөө дараах төрөлжсөн бүсүүдийн хэлбэрийг сонгон зохион байгуулах нь зүйтэй. Үүнд:

1. Хувиарт эдлэн эзэмшилтэй эрчимжсэн аж ахуйн бүс
2. Хосолмол аж ахуйн суурьшлын бүс
3. Өрхийн аж ахуйн суурьшлын бүс

Чөлөөт ашиглалтын бүс гэсэн хот орчмын төрөлжсөн бүсүүдтэй нутаг дэвсгэрийн систем байх шаардлагатай байна.

Хийгдэх ажлууд:

2007-2010 онд

1. Баруун бүсийн төв Ховд хотод салхины хамгаалалтын ойн зурвас □хэрэм□ байгуулах
2. Бүсийн төв. Манхан, Дарви, Булган тосгоныг тохижуулах салхины хамгаалалтын зурвас байгуулах
3. Сумын төв. Үенч. Алтай, Мөнххайрхан, Дуут, Мөст, Цэцэг, Зэрэг, Чандмань, Дөргөн, Мянгад, Эрдэнэбүрэн, Ховд сумын төвүүдийг тохижуулж хамгаалалтын ойн зурвас байгуулна.
4. Алтай сумын шинэ төвд сумын тэг гортигийг татаж газар олголт хийнэ.
5. Хөшөөтийн уурхайн төвийг тохижуулна.
6. Ярантын боомтыг тохижуулж, Ярантын худалдааны чөлөөт бүсийг байгуулна. Ярант тосгоны худалдааны чөлөөт бүсийн газар олголт хийгдэнэ.
7. Байтагийн шалган нэвтрүүлэх төвүүдийг тохижуулж, хамгаалалтын ойн зурвас байгуулна.
8. Багийн төвүүдийг тохижуулж эхлэн, иргэд, малчдын худалдаа, үйлчилгээний төв болгоно.
9. Үенч сумын Олон булагийн нүүрсний уурхайг түшиглүүлэн Олон булаг тосгон барина.
10. Мянгад сумын Халзан бүргэдтэйн холимог металлын ордыг түшиглүүлэн тосгон барих.
11. Манхан сумын Ганц модны уурхайн тосгон барина.
12. Дөргөн сумын Шар талын Мантагийн нүүрсний ордыг түшиглүүлэн тосгон барих
13. Дөргөний УЦС-ыг түшиглүүлэн тосгон барина.

14. Чандмань сумын Сэрвээгийн уурхайг түшиглүүлэн тосгон барина.

2011-2015 он

1. Чандмань сумын Бараан шороотын уурхайг түшиглүүлэн тосгон барина.

2. Дарви сумын Өлзийтийн уурхайн түшиглүүлэн тосгон барина.

3. Мөст сумын Цагаан хадны уурхайг, Байрангийн холимог металлын уурхайг түшиглүүлэн тосгон (2) барина.

4. Алтай сумын Хөндлөнгийн холимог металл, анарын уурхайг түшиглүүлэн тосгон барина.

5. Үенч сумын хуурайн давсны үйлдвэрийг түшиглүүлэн тосгон барина.

6. Булган сумын Байтагийн нүүрсний ордыг түшиглүүлэн тосгон барина.

2015-2023 он

1. Төмөр замын 10 зөрлөгийг түшиглүүлэн 10 тосгон барина.

2. Үенчийн Ураны ордыг түшиглүүлэн тосгон барина.

3. Багийн төвүүдийг томсгон тосгон болгож үйлдвэрлэл-үйлчилгээний төвүүд болгоно.

4. Эрдэнэбүрэн сумын УЦС-ыг түшиглүүлэн тосгон бий болгоно.

3.2.2 ҮЙЛДВЭРЛЭЛИЙН БҮС ГАЗРЫН БА ГАЗРЫН ЭРДЭС БАЯЛАГИЙН ТҮҮХИЙ ЭДИЙН НӨӨЦ, НӨХЦЛИЙН ТӨЛӨВЛӨЛТ

Тус аймгийн нутаг дэвсгэр геологи хайгуулын судалгаа төдийлэн нарийвчлан хийгдээгүй боловч ашигт малтмал эрдэс, түүхий эдийн нилээд нөөцтэй орд илэрцүүд элбэг байдаг.

3.2.2.1. Газрын эрдэс баялаг, түүхий эдийн нөөц

Дарви сумын Өлзий, Хөшөөт, Чандмань сумын Сэрвээ, Бараан шороот, Дөргөн сумын Шар дэл, Мантаг, Мөст сумын Цагаан хад, Баатарын нуруу, манхан сумын Ганц мод, Булган сумын Байтаг зэрэг нүүрсний орд илэрц, Мянгадын Цагаан толгой, Дуут сумын Цагаан бургас, Буянт сумын Билүүт, Булган сумын Цоохрын нурууны Хар булгат, Үенч сумын Ганц модны алтны илэрц, Мянгад сумын Халзан Бүргэдтэйн ховор металл, Алтай сумын хөндлөнгийн анар, гялтгануур, утаат ба усан болор, Дөргөн сумын Сангийн далайн, Алтай сумын Ёлхон, Үенч сумын Давсан хуурай, Чандмань сумын давсны орд илэрц, Үенч сумын Эрээн толгойн, Булган сумын Хар ус нуурын нефть зэрэг илэрцүүд одоогоор хайгуул хийгдэж байгаа.

Барилгын материалын зориулалтаар ашиглах Мянгад сумын Цагаан дэл, Буянт сумын Хогийн хонхор, Үенч сумын Цагаан түнгэ зэрэг газарт барилгийн шавар элбэг тохиолдоно.

Булган сумын Өндөрийн цахиурын илэрц, Мөст сумын Давст нуур, Цэцэг сумын Цагаан чулуутын шохойн чулуу зэрэг илэрцүүд байдаг.

Хүснэгт 61

Ховд аймгийн нөөц тогтоогдсон ашигт малтмалын ордууд

№	Ашигт малтмал	Ордын нэр	Байрших сумын нэр	Нөөц
1	Чулуун нүүрс	Хөшөөт	Дарви	$A+B+C_1=12695\text{м/тн}$
2	Чулуун нүүрс	Зүлэгт гоо	Манхан	$A+B+C_1=2925\text{м/тн}$
3	Чулуун нүүрс	Олон булаг	Булган	$C_1=2096.2\text{ м/тн}$
4	Мөсөн шүү	Давст нуур	Мөст	$C_2=16.7\text{ м/тн}$
5	Мөсөн шүү	Цэцэг нуур	Цэцэг	$B+C_1=527.8\text{м/тн}$
6	Давс	Ёлхон	Алтай	$C_2=81.7\text{ м/тн}$
7	Цахиур	Өндөр 1331	Булган	$C_1+C_2=1083\text{ кг}$
8	Шавар	Цагаан түнэ	Үенч	$A+B+C_1=668.2\text{ сая.куб/м}$
9	Шохойн чулуу	Цагаан чулуут	Үенч	$C_1=538.9\text{ м/тн}$
10	Гялтгануур	Бодонч	Алтай	$C_1+C_2=1004\text{ т}$
11	Барилгын элс	Шарам	Эрдэнэбүрэн	$B+C_1=458.4\text{ сая.куб/м}$
12	Элс хайрганы хольц	Ус нуурын ам	Булган	$B+C_1=772.8\text{ сая.куб/м}$

3.2.2.2. Үйлдвэрийн хөгжүүлэх гол чиглэл

- Мал ахуйн гаралтай түүхий эд, материалаар эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх бага, дунд оврын үйлдвэр
 - Эсгий, эсгий гутал, оёдлын үйлдвэр.
 - Цагаан идээг боловсруулах үйлдвэр.
 - Арьс шир боловсруулах гутал, болон савхин бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх үйлдвэр.
- Газар тариалангийн түүхий эд, материалд түшиглэсэн эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх бага, дунд оврын үйлдвэр.
 - Жимс, жимсгэнэ боловсруулах лаазлах жижиг үйлдвэр.
 - Арвайн болон бусад төрлийн тариагаар гурил, талх болон талхан бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх үйлдвэр.
 - Архи, дарсны үйлдвэр.
- Байгалийн баялагт түшиглэсэн үйлдвэр
 - Иоджуулсан ба эрдэс бодисоор баялаг хүнсний ба үйлдвэрийн зориулалтаар давс, малын тэжээл үйлдвэрлэх үйлдвэр.

- Б. Модон материалын үйлдвэр.
- 4. Ашигт малтмалд түшиглэсэн үйлдвэр.
 - А. Алтны орд.
 - Б. Нүүрсний ба хийн үйлдвэр.
 - В. Шахмал түлшний үйлдвэр.
 - Г. Барилгын материалын үйлдвэр.
 - Д. Гоёл чимэглэлийн үйлдвэр.

Суурин газруудыг түшиглэн дараахи үйлдвэрүүдийг хөгжүүлэх дэс дараатай арга хэмжээ авна.

Хийгдэх ажил

/2006-2010он/

1. Өнгөлгөөний чулуу, шохойн үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх.
2. Давсны ордуудыг түшиглэн химийн болон бусад төрлийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх үйлдвэр байгуулах
3. Хөшөөт, Олон булаг зэрэг нүүрсний уурхайн, нүүрс олборлолтыг нэмэгдүүлэх, аймаг ба бүсийн хэрэгцээг хангах.
4. Нүүрсний уурхайг түшиглэн хийн болон шахмал түлшний үйлдвэр байгуулж, аймгийн төв, бүсийн төв, бусад суурин газрын айл өрхийг хангах.
5. Ховд аймагт газрын тосны хайгуулын ажлыг эхлүүлэх.
6. Эрдэс, баялагийн нөөцөд геологи хайгуулын иж бүрэн судалгаа хийх мастер төлөвлөгөө боловсруулан хэрэгжүүлэх
7. Гурил, гурлин бүтээгдэхүүн, загас, жимс, жимсгэнэ, хүнсний ногоо боловсруулах, арвай, Алтайн билэгдэл болсон сулийн гурилын үйлдвэрлэлийг өргөтгөх, рашаан, шингэн сүү, ундаа савлах үйлдвэрүүдийг байгуулах ажиллуулах.
8. Сүү, сүүн бүтээгдэхүүн, мах боловсруулах, савлах, экспортлох ажлыг өргөтгөх.
9. Ярантайн боомтын материаллаг баазыг бэхжүүлэх, чөлөөт бүс байгуулах.
10. Иоджуулсан давсны үйлдвэр барих

Хийгдэх ажил

/2011-2015/

1. Алтны орд газрын хайгуулыг дуусгаж, ашиглалтанд оруулахад шаардагдах бэлтгэл ажил хийх.
2. Гялтгануур, цахиур, болор зэрэг ховор металлыг ашиглах .
3. Анарын уурхайг ашиглаж гоёлын чулууны үйлдвэр барих.
4. МАА-н гаралтай түүхий эд боловсруулах үйлдвэрүүдийг түшиглэн арьс, ширэн ба савхин эдлэл, гутал, хувцас, тоноглол хэрэгслийн үйлдвэр, цех байгуулах замаар үйлдвэрүүдийг өргөтгөх.
5. Ноос, ноолуурын экоспортын баримжаатай үйлдвэрүүдийг хөгжүүлэх.
6. Шахмал түлшний үйлдвэрлэлийг эрчимжүүлэх.

Хийгдэх ажил

/2016-2023/

1. Хүнсний жижиг үйлдвэрийг хөгжүүлэх.
2. Жимс, жимсгэний боловсруулах үйлдвэр барих.
3. Мал аж ахуйн гаралтай түүхий эд болон сүү, сүүн боловсруулах үйлдвэр барих.
4. Иоджуулсан давсны үйлдвэр барих.
5. Хөнгөн, хүнсний үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх.
6. Нүүрсний хийн үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх.
7. Худалдааны чөлөөт бүс байгуулах ажлыг дуусгах.
8. Автын засвар үйлчилгээний төв байгуулах.
9. Шахмал түлшний үйлдвэрийг өргөтгөх ажлыг хийнэ.

3.2.3. ГАЗАР ОЛГОЛТ

Төлөвлөлтийн үе шатанд баригдах үйлдвэрийн газрууд нь зохих хэмжээний дэвсгэр газар шаардагдах бөгөөд эдгээр үйлдвэрүүд хот, тосгон, суурин газруудад баригдах учир одоогийн байгаа суурин газруудын тэг гортиг нь газар төрийн өмч гэж өргөн сэтгэлгээний үед хийгдсэн учир одоогийн суурин газруудын тэг гортиг хүрэлцээтэй.

Шинээр үүсч бий болох суурин газрууд болон чөлөөт бүсэд баригдах газруудад газар олголт зайлшгүй шаардлагатай. Шинээр үүсэх хот, тосгон, суурингууд нь ойролцоогоор 200-500 хүн амтай байх учир тэдгээрийн тэг гортигт 25-50 га газар шаардагдана.

Үйлдвэрийн газруудад нутаг дэвсгэр олгохдоо тэдгээрийн газарзүйн байрлал, хөрсний шимт чанар, мөстөлт, чичирхийллийн балл, байгаль экологийн

тэнцвэрт байдалд үзүүлэх нөлөөлөл зэргийг харгалзан үзэж зохиогдсон зураг төслийн дагуу хэрэгцээт газрыг олгоно.

III.3. ЗАМ ШУГАМ СҮЛЖЭЭНИЙ ГАЗРЫН ТӨЛӨВЛӨЛТ

Дэд бүтцийг хөгжүүлэх бүс газрын төлөвлөлт нь экологийн зохистой байдлыг хадгалах, газрыг хамгаалах эдийн засгийн үр ашгийг нэмэгдүүлэх, нийгмийн хөгжлийг түргэтгэх, хүн амын ая тухтай амьдрах боломжийг бүрдүүлж, элдэв сөрөг нөлөөллийг бууруулах явдал юм.

Энд улсын чанартай болон орон нутгийн чанартай авто зам, төмөр зам, агаарын тээврийн болон нисэх онгоцны буудал, эрчим хүчний цахилгаан дамжуулах агаарын ба газрын доорхи шугам сүлжээ, холбооны агаарын ба газрын доорхи шугам сүлжээ, радио релейний станц зэргүүдэд олгогдох газруудыг төлөвлөж оруулав.

Аливаа зам, шугам сүлжээ нь орчиндоо сөрөг нөлөөлөл үзүүлж болох, нөгөө талаар эдгээр байгууламжинд үзүүлж болох таагүй нөхцлөөс урьдчилан сэргийлэхэд оршино.

Газрын төлөв байдал, чанарт гарах сөрөг үзэгдлүүд ихэсч байгаа өнөөгийн нөхцөлд зам шугам сүлжээг зөв байршуулан бүс нутгийн байгаль орчны даац, чадавхийг бүрэн зохистой ашиглах, газар нутгийн өөрөө сэргэх дотоод чадвартай нь уялдуулан тэдгээрийн байрласан газрыг ландшафтынх нь хувьд үнэлж түүний ойролцоох элсийг тогтоох, ургамлан нөмрөгийн тусламжтайгаар нуралт, гулсалтаас хамгаалах, шаардлагатай газруудад инженерийн байгууламжуудыг барих, ус, усны эх үүсвэрийг хамгаалах шаардлагатай.

Дэлхийн уур амьсгалын ба байгалийн өөрчлөлт, ган гачиг цөлжилт болон даац чадавхийг тооцоололгүй ашигласнаас буюу, олон салаа зам гаргах, зам шугам сүлжээг байгуулахад газрыг ухаж, сэндийчлэх, ашиглаж талхлах зэрэг хүний үйл ажиллагааны нөлөөгөөр хуурайвтар, чийг дутмаг бүс нутгийн газар элэгдэл эвдрэлд түлхүү орж нуур, гол, горхи ширгэх, ургамлын гарц муудах, хөрс давсжин үржил шимээ алдаж цөлжих үйл явц эрчимжихэд нэрмээс болдог.

Зам, шугам сүлжээг барьж байгуулахдаа газар хамгаалах арга хэмжээг орхигдуулснаас газарт учрах хохирол янз бүрийн хэлбэрээр илэрч, тэр орчмын зурвас газарт ургамал нь гэмтэн талхлагдаж, хөрс нь зулгаран нүцгэрэх, ашигласан карьерийн ухсан нүх үлдэх зэрэг сөрөг үр дагаврууд гарах ба эдгээрийг нормативын дагуу фитомелориац, ойн мелориацын аргуудыг хослон буюу дангаар нь хэрэглэж нөхөн сэргээх нь хөрсний салхины хүчийг тэсвэрлэх чадварыг нэмэгдүүлнэ.

Ухсан газар, элэгдэж эвдэрсэн хөрс, талхлагдсан ургамлын нөмрөгийг сэргээн сайжруулах, норм, норматив, стандартыг хатуу мөрдөх нь байгаль

экологид бага хохирол учруулж байгаагийн илэрц бөгөөд байгалийн унаган төрхийг хадгалах, түүний тэнцэл алдахаас сэргийлэхээр авч буй арга хэмжээ юм.

Газар нь зөвхөн үйлдвэрлэлийн хэрэгсэл дэвсгэр биш өргөн утгаараа, нутаг гэдэг ойлголтоороо хүн болон амьд организмын оршин тогтнох орчин нөхцөл нь болдог. Энэ орчин нь байгалийн болон энд орших амьд организмын нөлөөллөөр эерэг, сөрөг тал руугаа өөрчлөгдөж байдаг учир эдгээрийг тооцоолж зохицуулж, хамгаалж чадах ухамсарт үйл ажиллагаа нь зөвхөн иргэн хүнд ноогдоно.

Хамгаалах гэдэг нь байгалийн сөрөг үзэгдлээс болон хүмүүсийн аж ахуйн үйл ажиллагаа, тэрхүү үйл ажиллагаа явагдаж буй газар нутгийн байвал зохих зохистой харилцаа, үйлчлэлийг хангах, тэтгэхэд чиглэсэн арга хэмжээний цогцолборыг хэлнэ.

Өөрөөр хэлбэл байгалийн баялгийг хадгалан үлдээх, нөхөн сэргээх, зохистой ашиглах, хүмүүс болон нийгмийн зүгээс байгаль амьд организмд сөргөөр нөлөөлж болзошгүй үйл ажиллагаанаас урьдчилан сэргийлэхийг бодон судалгаа шинжилгээ хийж, оновчтой төлөвлөлтийг үндэсний стратегийн зорилт болгон хэрэгжүүлэхийг хэлнэ.

3.3.1. ДЭД БҮТЦИЙГ ХӨГЖҮҮЛЭХ ШААРДЛАГА, ҮНДЭСЛЭЛ

Манай улс нь дэлхийн жишигт суурилан дэд бүтцээ эмх цэгцтэй, түргэн хурдтай, экологийн тэнцвэртэйгээр хөгжүүлэх нь таруу сийрэг суурьшил, өргөн их газар нутаг зэрэг бидний амьдралын хэвшил онцлогоос урган гарч буй хэрэглээ, хэрэгцээ билээ.

Эдийн засгийг бүсчилэн хөгжүүлэх аргаар улс орны хөгжлийг түргэтгэхэд дэд бүтцийн хөгжил ирээдүй тулгуур үүрэг гүйцэтгэнэ. Дэд бүтэц нь улс орны хувь заяанд гүйцэтгэдэг үүргийнхээ хувьд дараах шаардлагуудыг хангаж байх ёстой. Үүнд:

- Төв суурингуудын холбоос байхын дээр тэдний хөгжлийн хэмжигдэхүүн болох.
- Нүүдэл, суурьшлын, соёл иргэншлийн орон зайг хадгалж, зохистой хосолсон нэгдлийг хангах.
- Эдийн засгийг нийгэм, экологийн баримжаалалтай болгох.
- Олон улс, тив хоорондын сүлжээнд оновчтой холбогдох.

Эдгээр нь дэд бүтцийн гол чиглэл буюу гол тэнхлэг, сүлжээний шугамуудыг тавихад баримтлах үндсэн зарчим болно.

Орон нутгийн хөгжлийн хоцронгуй байдал нь Монгол улсын эдийн засгийг газар зүйн байрлалынх нь дагуу гадаад орнуудтай холбон хөгжүүлж, гадаад хамтын ажиллагааны үр өгөөжийг нэмэгдүүлэх боломжийг ч хязгаарлаж байна.

Эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн нутаг дэвсгэрийн тэнцвэргүй байдлыг бууруулах явдал Монгол улс тогтвортой хөгжлийн замд дэвшин орох нэн чухал угтвар нөхцөл бөгөөд бүс нутаг, хот байгуулалтын тогтолцоог өөр хооронд нь болон улс орны дотоод, гадаад орчинтой холбогч гол шижим нь дэд бүтцийн сүлжээг өргөтгөн сайжруулах явдал мөн.

Монгол улсын хөгжлийн хэмжүүр нь тогтвортой хөгжил, байгаль орчны зохицолдоо бөгөөд эдийн засаг нийгмийн бодлого нь байгаль орчныг тэтгэх, түүний даацын хүрээнд нөөцийг нь зохистой ашиглахад түшиглэсэн, үйлдвэрлэл, үйлчилгээ явуулж, экологийн тэнцлийг хангах шаардлагад нийцсэн хүн амын нутагшил, соёл боловсролын тогтолцоо, дэд бүтцийн зохистой сүлжээг бүрдүүлэх асуудал юм.

Энэ бодлогыг хэрэгжүүлэхдээ газар зүйн байрлалын боломж, байгаль эдийн засгийн чадавхи сайтай бүс нутгуудыг сонгон тогтоож үйлдвэрлэл үйлчилгээг дэд

бүтцийн нь хамт түргэн хурдацтай хөгжүүлэх зорилтыг голлон, эдийн засгийн аюулгүй байдалдаа анхаарлаа хандуулахыг шаарддаг.

Монгол Улсын Их Хурлын 2001 оны 57 дугаар тогтоолоор баталсан Монгол улсын “Бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлал”-д:

□Бүс нутаг, хөдөөгийн хөгжлийг дэмжиж дэд бүтцийг түлхүү хөгжүүлэх, тогтвортой хөгжил экологийн тэнцвэрт байдлыг хангах, байгаль орчны бодлогыг бүс нутгийн нийгмийн эдийн засгийн хөгжлийн чиглэлтэй уялдуулан хэрэгжүүлэх, бүс нутаг, хөдөөгийн эрчим хүч, түлш, усан хангамжийг сайжруулж, зам харилцаа холбоо ахуйн үйлчилгээг өргөжүүлнэ□ хэмээн заажээ.

Бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалын эрхэм зорилго нь тус улсын газар, түүний баялаг, газар тариалан, МАА-н гаралтай түүхий эдийн нөөц, чадавхийг байгаль орчны даацад зохицуулан оновчтой ашиглах үндсэн дээр хүн ам, үйлдвэрлэлийн өнөөгийн зохисгүй бөөгнөрлийг задалж, хот хөдөөгийн хөгжлийн ялгаа, аймаг бүс нутаг хоорондын тэгш бус тэнцвэргүй байдлыг багасгаж хөгжлийн түвшинг ойртуулах, үндэсний эдийн засаг, нийгмийн дэвшлийг түргэтгэх, дотоод гадаад таатай орчныг бүрдүүлэхэд оршино.

III.3.4 ЗАМ, ШУГАМ СҮЛЖЭЭНИЙ ГАЗРЫН ТӨЛӨВЛӨЛТ

Авто зам

Тус орны тээвэр-газарзүйн байрлалын дагуу бүс нутгуудыг олон улсын худалдаа, эдийн засгийн сүлжээнд зохистой холбож, аймаг орон нутгийн болон үндэсний хөгжлийг түргэтгэх гадаад харилцааны боломжийг бүрэн дүүрэн ашиглах нөхцлийг хангахад авто зам чухал үүрэг гүйцэтгэнэ.

Эдийн засгийн үр ашиг багатай, дэд бүтцийн хөгжил сул манай улсын хувьд нутаг дэвсгэрийн тодорхой хэсгийн байгаль орчин, хүн ам, түүхий эдийн нөөц, газарзүйн байрлал, зам харилцааны боломжийг зохистой ашиглан, гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг татах, дэвшилтэт технологи нэвтрүүлэх замаар эдийн засгийн чадавхийг дээшлүүлэх нь чухал. Үндэсний эдийн засагт түлхэц өгөхүйц, Монгол улсын үндэсний аюулгүй байдлын шаардлагад чанд нийцсэн дэд бүтцийн сүлжээ, эдийн засгийн чөлөөт бүс байгуулах нь стратегийн чухал ач холбогдолтой.

Тэргүүн ээлжинд:

1. Дэд бүтцийн хөгжлийг эрчимжүүлэх замаар эдийн засгийн бүтцийг боловсронгуй болгох юуны өмнө эрчим хүч, харилцаа холбоо, иргэний

агаарын тээвэр, төмөр зам, авто зам зэрэг дэд бүтцийн салбарт тэргүүлэх ач холбогдол өгч хөгжүүлэх.

2. Хөдөөд эрчим хүч, зам тээвэр, холбоо мэдээлэлжүүлэлтийн салбарыг эрчимтэй хөгжүүлэх үндсэн дээр дэд бүтцийн нэгдсэн сүлжээг хөгжүүлэх, бүс нутгийг дотоод, гадаад зах зээлтэй дэд бүтцийн сүлжээгээр холбож, нутаг дэвсгэрийн хөгжлийн таталцлын төв, тэнхлэгүүдийг бий болгох.
3. Зам байгуулалт, байгаль орчны удирдлага зохион байгуулалтыг боловсронгуй болгох, экологийн тэнцлийг хангах, хүн амын эрүүл мэндийг хамгаалах шаардлагад зохицуулан тээврийн хэрэгсэл, шатахууны төрлийг зөв сонгон тогтоох, бүс нутгийн байгаль цаг уурын онцлог, хөрсөн бүрхэвчийн элэгдэл, эвдрэлээс хамгаалах шаардлагыг харгалзан ашиглалтын үеийн зардал хамгийн бага байхаар зам гүүрийн төрлүүд, хучилтын бүтэц, зам байгуулалтын технологи, зам сүлжээний чиглэл байршлыг зохистой тогтоох, үр ашигтай, зардал хямдтай, бохирдол багатай тээврийн хэрэгсэл нэвтрүүлэх, зам харилцааны оновчтой нэгдсэн сүлжээ хөгжүүлэх замаар зам тээврийн хөгжингүй дэд бүтцийг бий болгох зорилтыг хэрэгжүүлнэ.

Ховд аймгийн нутгаар Мянганы замын хэвтээ ба босоо тэнхлэг дайран өнгөрнө. Хэвтээ тэнхлэг нь Ховд, Завхан аймгийн хилийн зааг Завхан голын төмөр бетон гүүрээс Ховд аймгийн Эрдэнэбүрэн сумын Хонгио багийн төв дайран Баян-Өлгий аймгийн Өлгий хот, улмаар Цагааннуур боомт, ОХУ-ын Алтай хязгаарын нутаг Ташанта боомтоор дамжин өнгөрдөг засмал замтай холбогдоно.

Энэ тэнхлэгийн зам нь Ховд аймгийн Дөргөн, Мянгад, Эрдэнэбүрэн сумын нутгаар тавигдах бөгөөд автозамын үйлчлэх хүрээнд Ховд хот, Ховд, Буянт, Чандмань, Жаргалант, Дуут, Манхан сум хамрагдана.

Босоо тэнхлэг нь Увс аймаг, ОХУ-ын Боршоо-ТээлТоргалыг Хандгайтын боомтоос Ховд аймгийн Булган сумын нутаг Булган-Такашикены боомтоор гарах зам юм.

Дэд бүтцийн хэвтээ ба босоо тэнхлэгүүдийг одоо байгаа болон цаашид бий болох улс, орон нутгийн чанартай авто зам, эрчим хүч, холбоо мэдээлэлийн сүлжээнд түшиглэн тогтоосон бөгөөд эдгээр тэнхлэгүүд тухайн бүсийн хөгжилд тэргүүлэх үүрэг гүйцэтгэнэ.

Энэ тэнхлэгүүд нь дотооддоо төдийгүй гадаад хүчин зүйл тухайлбал хойд, урд хөршүүдтэйгээ зах зээлийн нэгдсэн гарцтай байх, түүнчлэн Ази-Европийн дэд

бүтцийн үндсэн сүлжээнд Монгол улсын хөгжилд нөлөөлөхүйц байдлаар холбогдох боломж, орчин үеийн шинжлэх ухаан, техник, технологи холбоо мэдээлэлийн өргөн цар хүрээг хамарсан даяарчлалын хандлагад хамрах боломж зэрэг хүчин зүйлүүдийг харгалзан үзсэнээр улсын хэмжээнд тогтвортой хөгжлийг хангах, бүс нутгийн түвшинд тэнцвэртэй хөгжлийг хангахад чухал үүрэг гүйцэтгэнэ.

Улсын дэд бүтцийн хөндлөн гол тэнхлэг мянганы замд нягт уялдсан бүсийн хөгжлийг тэтгэх дэд бүтцийн босоо тэнхлэгүүдийн хөдөөгийн хүн амд үйлчлэх зохистой хүрээ нь бүс нутгийн тогтолцоо бүрдэх гол шалгуур болно.

Хэвтээ ба босоо тэнхлэгийн үйлчлэлийн зохистой хүрээний радиус нь тухайн бүсийн нутаг дэвсгэрийн хэв шинж, зам харилцааны төлөвшил чадвараас хамааран дунджаар 150-200 км байна.

Ховд аймаг □Мянганы зам□ төслийн хэвтээ ба босоо тэнхлэгт хэрчигдэн байрласан учир мянганы замын үйлчлэх хүрээнд аймгийн бүх, сум, баг хамрагдаж байна.

Ховд аймгийн нийт иргэд автозамын эдгээр тэнхлэгт хамрагдсанаар иргэдийн ядуурал буурч, амьжиргааны болон мэдээллийн түвшин эрс өснө. Энэ талаар бусад аймгуудаас илүүтэйгээр мянганы замын төслийн үр шимийг хүртэх боломж бүрдэх болно.

Энэ зам нь орон нутгийн хүн амд эрүүл мэнд, боловсрол, нийгэм соёл бизнесийн зэрэг бүх төрлийн үйлчилгээ үзүүлэх өртөг зардал, цаг хугацааг хэмнэх, чөлөөт цагаа нэмэгдүүлэхэд чиглэгдсэн юм.

А. Авто замын гол хийгдэх ажлууд

2006-2010 онд:

1. Мянганы замын хэвтээ тэнхлэг Завханы гүүрээс Эрдэнэбүрэнгийн Хонгио баг хүртэл хайрган зам, гүүр, даланг барих
2. Мянганы замын босоо тэнхлэгийн Мянгад сумын төвөөс Улаангом чиглэлийн хайрган зам барих
3. Мянганы замын босоо тэнхлэгийн Манхан сумаас Бага улаан даваа хүртэл хайрган зам барих
4. Аймгийн төвийн зам, гүүрийг барих, сэргээн засварлах, хатуу хучилттай зам тавих
5. Аймгийн авто замын сүлжээний зураглалыг шинэчлэн боловсруулах

6. Аялал жуулчлалын маршрутын дагуу авто машин явахад бэрхшээлтэй замуудыг хэсэгчилж сайжруулах

7. Аймгийн төвийн зам засвар авто үйлчилгээний газрыг шинэчлэх, авто үйлчилгээний иж бүрэн төв болгох

8. Төв замуудын дагуу байнгын ажиллагаатай хайрга, чулуу, шороо авах карьеруудыг бий болгох

2011-2015 онд:

1. Ховд-Алтайн чиглэлийн хайрган хучилттай замыг барих

2. Үенчийн хавцлаас Булган сум хүртэл хайрган хучилттай зам тавих

3. Аймгийн төвийн замуудыг засч сэлбэх, шинээр хорооллуудад зам тавих

4. Аялал жуулчлалын шинэ маршрутын дагуу авто машин явах бэрхшээлтэй газруудад хайрган зам тавих

5. Шинээр байгуулагдах үйлдвэр, уурхайн тосгон, суурин газруудыг холбосон хайрган зам тавих

6. Авто зам барихад ашигласан карьеруудад уул техникийн болон биологийн нөхөн сэргээлт хийх

2016-2023 онд:

1. Ховд-Ярантын боомт, Мянгад-Өлгийн чиглэлийн замыг хатуу хучилттай болгох

2. Завхан голын гүүрээс-Эрдэнэбүрэн сумын Хонгио баг хүртэл замыг хатуу хучилттай болгох

3. Ховд-Манханы замыг хатуу хучилттай болгох

4. Дарви сумын засвар-үйлчилгээний станцыг шинэчлэх ажлыг хийх

5. Бүсийн төв ба сум хоорондын замуудыг хайрган хучилттай болгоно

6. Алтайн өвөр говийн бүсийн суурин хилийн боомт газруудыг хайрган замаар холбоно.

Холбоо мэдээллийн нэгдмэл сүлжээний хэтийн төлөв

Холбоо мэдээллийн сүлжээний хэтийн төлөвлөлт үндсэн 2 үе шаттай:

1. Богино хугацааны төлөвлөлт. 2003-2010 он.

2. Урт хугацааны төлөвлөлт. 2011-2023 он.

Богино хугацааны төлөвлөлтөнд Ойрын 5 жилд Ховд-Улаангомьн чиглэлийн хуучин агаарын шугамыг ашиглан өндөр хурдны шилэн кабелийн хот хоорондын шинэ сүлжээ байгуулна.

Энд шинээр газар олголт хийгдэхгүй хуучин олгогдсон газар хэвээр мөрдөгдөнө. Хамгааллын зурвас нь 20 м-ийн өргөлттэй байна.

Урт хугацааны төлөвлөлтөөр орон нутгийн сүлжээний техникийн шинэчлэлт хийгдэх бөгөөд шинээр шугам тавигдсан тохиолдолд хамгаалалтын зурвас газар шаардлагатай. Шинээр хот суурин үүсэхэд холболтын сүлжээнд газар ашиглалт явагдана.

2007-2010 онд Дөргөн-Буянт сумдыг шилэн кабельд холбоно.

2011-2015 онд бүсийн ба сумын төвд бага оврын РР шугам, хөдөлгөөнт холбооны систем нэвтрүүлнэ.

Агаарын тээвэр

2007-2010 онд агаарын тээврийн буудал болон бусад барилга байгууламжид газар олголт бараг хийгдэхгүй 2011-2015 онд бүсийн төв болж аялал жуулчлал, рашаан сувиллын газрууд жижиг оврын онгоц буух талбайд 600 га газар.

Төмөр зам

Төмөр замын үндсэн сүлжээ бүрдэх гол хүчин зүйлүүд

Далайд гарцгүй өргөн уудам нутаг дэвсгэрт харьцангуй жигд тархсан ашигт малтмалын орд газруудыг ашиглах, барилгын материал, мал аж ахуйн гаралтай түүхий эдийг тээвэрлэх, аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх, болон хоорондоо алслагдсан хот суурингуудыг төмөр замаар холбох, ачаа, зорчигч тээврийн хүчин чадлыг арвижуулах улсын экспортын нөөцийг нэмэгдүүлэх, бүс нутгийн тэнцвэртэй хөгжлийг хангах зорилтыг хэрэгжүүлэхэд төмөр замгүйгээр төсөөлөх аргагүй.

Төмөр замын үндсэн сүлжээ бүрдэх гол хүчин зүйлүүдийг Хүн амын нутагшилт, хөгжлийн ерөнхий төслийн хүрээнд Монгол Улсын нийт нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд хийсэн байгалийн нөхцөл, нөөцийн цогцолбор үнэлгээг үндэслэн төмөр замын ачаа, зорчигч тээврийг аль болох өргөн ашиглах боломжийг харгалзан боловсруулав. Үүнд:

- Ашигт малтмалын голлох орд газруудын байршил, нөөц, /нүүрс, газрын тос, зэс молибдин, өнгөт металл гэх мэт/ ашиглах боломж

- Газрын гадаргын хэв шинж, бартаажилт, уул даваа, ус гол горхи, элс, инженер-геологийн голлох нөхцөл /Газар хөдлөлтийн балл, мөнх цэвдэг/

- Аялал жуулчлалыг олон улс, үндэсний түвшинд хөгжүүлэх нөхцөл, нөөц аялал жуулчлал, амралт сувиллын гол бүс нутгийн байршил

- Байгаль орчныг хамгаалах нийтлэг зарчим, тусгай хамгаалаттай газар нутгийн байршил, ашиглалтын горим

- Хүн амын нутагшилтын тогтолцоо, хот суурины байршил, ирээдүйн хөгжлийн төлөв

- Эрчим хүч, холбоожуулалтын нэгдсэн систем, тэдгээрийн хэтийн хөгжлийн төлөв.

- Олон улсын болон хил орчмын бүс нутгийн хамтын ажиллагааны хэтийн төлөв

Эдгээр үндсэн хүчин зүйлүүдэд тулгуурлан төмөр замын тасралтгүй жигд ажиллагаа, харьцангуй өндөр хурд, нэвтрүүлэн өнгөрүүлэх өндөр хүчин чадал, хямд үнэ зэрэг давуу талыг өргөн ашигласнаар төвийн болон хязгаар нутгийн хөгжлийг жигдрүүлэх, их нүүдлийг сааруулах, хүн амын хэт төвлөрөл, хотжих үйл явцаас үүдэн гарах сөрөг нөлөөллийг хязгаарлах, хөдөөгийн хүн амд үйлчилгээг ойртуулах, орон нутаг нийгэм эдийн засаг, бизнесийн таатай орчин бүрдүүлэхэд чухал хөшүүрэг бий болгоно.

Төмөр замын үндсэн сүлжээний бүтэц, гол чиглэлүүд

Төмөр замын үндсэн сүлжээ бүрдэх гол хүчин зүйлд тулгуурлан сүлжээний бүтэц, гол чиглэлүүдийг дараахи байдлаар тогтоов. Үүнд:

-Сүлжээний чиглэл бүрд гол хүчин зүйлүүдийг аль болох өргөн хүрээтэй харилцан уялдаатай хамруулах, тухайлбал. Зүүн талаасаа Дорнод аймгийн нутгаас эхлэн манай орны өмнөд хэсгийг бүхэлд нь хамран баруун тийш Давсан хээрт, Их нууруудын хотгор хүртэл өргөн зурвас нутагт харьцангуй жигд тархсан газрын тосны баялгыг ашиглах.

- Байгалийн баялаг нүүрсний томоохон орд, барилгын материалын орд газруудыг ашиглах.

- Аялал жуулчлалыг олон улс, бүс нутгийн түвшинд эрчимтэй хөгжүүлж болох нөөц, чиглэл нь тогтоогдсон нутаг дэвсгэрийг хамруулах

- Одоо байгаа болон ирээдүйд бий болох хот сууриныг хамруулахаар тооцов.

Төмөр замын тэнхлэг нь Халх голоор зүүн хил гарч улмаар хилээс 25 км-ийн цаана орших Рашаантын нарийн төмөр замаар дамжин Түмэн голын төмөр замтай нийлэх ба Тамсагбулаг-Чойбалсан-Баруун урт-Дундговь-Өвөрхангай-Баянхонгор-

Говь-Алтай-Ховд-Баян-Өлгийгээр дамжин баруун хил гарч хилээс 300 км зайтай орших Зырновск хотын төмөр замтай холбогдоно.

Ховд аймгийн хувьд шинээр буй болох төмөр замын үндсэн сүлжээний чиглэл нь Дарви сумын нутаг Хүйсийн говиос Ховд хотыг дайран Эрдэнэбүрэн сумын Хонгио багийн төвөөр дамжин Өлгий хот орно.

Ийнхүү төмөр замын хөндлөн тэнхлэг нь говь хээрийн бүсэд зонхилон тархсан төмөр зам зайлшгүй шаардагддаг нүүрс, нефть, хар болон өнгөт металл, жонш, давс зэрэг ашигт малтмалын байршил, мал аж ахуйн гаралтай түүхий эд, газрын нам зэрэг хүчин зүйлд тулгуурласан хүн амын нутагшилт, суурьшлын хувьд Чойбалсан хотоос өрнөд бүсийн төв Ховд хот хүрэх төмөр замын үйлчилгээнд хамарч байгаагаараа онцлог юм.

Эдгээр аймгуудын төмөр замын дагуух сум суурин газруудын төдийгүй хөдөөгийн хүн амын нийгмийн асуудлыг шийдвэрлэх, бүх төрлийн үйлдвэр, үйлчилгээ, худалдаа арилжаа бизнесийн орчин бүрдүүлэхэд асар их нөлөө үзүүлэх нь дамжиггүй.

Хэдийгээр сүүлийн жилүүдэд авто зам, эрчим хүч, холбооны мастер төлөвлөгөө хийгдэж эхний үе шатны зорилтууд хэрэгжиж байгаа боловч төмөр замын сүлжээ бүрдүүлэхэд ихээхэн хугацаа алдаж байгаагаас улсын нийгэм эдийн засгийн хөгжлийг тогтвортой хангах, стратегийг цогц байдлаар шийдвэрлэгдэхгүй байна.

Иймд өргөн уудам нутагт харьцангуй жигд тархсан нефть, нүүрс, зэс, молибдени зэрэг ашигт малтмалын гол орд газруудыг ашиглахаас гадна хоорондоо алслагдсан хот сууриныг төмөр замаар холбох асуудал нийгмийн чиг баримжаатай хөгжлийн стратеги зорилтоос үүдэн гарч байна.

Хүн амын нутагшилт, суурьшлын оновчтой тогтолцоо бүрдэх тулгуур хүчин зүйлийн салшгүй хэсэг нь төмөр зам байна.

Хүн амын нутагшилт хөгжлийн ерөнхий төслийн хүрээнд нийт нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд нийгэм, эдийн засгийн хөгжилд нөлөөлөх нөхцөл, нөөцийн иж бүрэн үнэлгээнд түшиглэн төмөр замын тэнхлэг нь Ховд аймгийн нэлээд хэдэн суурин газрууд хамрагдаж байгаа нь хөдөөгийн хүн амын нийгэм эдийн засгийн тогтвортой хөгжлийг хангах, их нүүдэл, төвлөрлийг сааруулах, хязгаар бүс нутгийн хөгжлийг тэнцвэржүүлэх тулгуур хүчин зүйл болно.

Хийгдэх ажлууд:

2016-2023 онд

Хүйсийн говиос Ховд хотыг дайран Өлгий хот орох төмөр замыг барина. Энэ төмөр зам нь 380 км урттай байх бөгөөд гол замыг барихад 4996 га, 10 өртөө барихад 600 га бүгд 5596 га газар шаардагдана.

Төмөр замын зурвасд тусгай хамгаалалттай газар 300 га тариалангийн газар 19.2 га, бэлчээр 4276.8 га газар хамрагдах болно.

Эрчим хүч

Өргөн уудам нутагтай манай орны хувьд эрчим хүчээр хангах асуудал ихээхэн хөрөнгө оруулалт шаардагддаг. Төвлөрсөн эрчим хүчний системд бий болсон хүчин чадлыг бүрэн ашиглах зорилгоор, түүнд сумдын төвийг холбох, гадаадын зээл тусламжаар хэрэгжүүлж байгаа төслүүдийн дотоод эх үүсвэрүүдийг санхүүжүүлэх эрчим хүч дутагдалтай, төвөөс алслагдсан бүс нутагт усан цахилгаан станц барих замаар бүс нутгийн эрчим хүчний систем байгуулах, малчдыг сэргээгдэх эрчим хүчээр хангахад улсын төсвийн хөрөнгө оруулалтын нилээд хэсэг нь чиглэгдэж байна.

Эрчим хүчний нэгдсэн системийг байгуулснаар эрчим хүчний үйлдвэрлэлийг үр ашигтай бүтцэд шилжүүлэх, зардлыг бууруулах, сэргээгдэх эрчим хүчний эх үүсвэрийг хөгжүүлэх, үндэсний үйлдвэрлэлийг дэмжих, ядуурлыг бууруулах, хөдөөгийн цахилгаан хангамжийг дээшлүүлэн, найдвартай болгосноор орон нутагт бизнес, аж ахуйн үйл ажиллагаа эрхлэх таатай нөхцлийг бүрдүүлэх, бүс нутгийн хөгжлийг дэмжих, хот хөдөөгийн ялгааг багасгах, хөдөөгөөс хотод нүүн шилжих хөдөлгөөнийг зохицуулах олон талын ач холбогдолтой.

Эрчим хүчний салбарыг цаашид хөгжүүлэх бодлого нь:

- ❖ Өөрийн орны сэргээгдэх эрчим хүчний нөөцийг ашиглан УЦС-ууд барьж, ЭХС-ийн эх үүсвэрийн бүтцийн шинэчлэлт хийх
- ❖ Найдвартай, үр ашигтай шинэ технологи өргөн нэвтрүүлэх
- ❖ Бүс нутгийн цахилгаан хангамжийн найдвартай аюулгүй байдлыг баталгаатай болгох
- ❖ Цахилгаан станцуудыг зөв оновчтой байршуулах
- ❖ Баруун бүсэд эрчим хүчний нэгдсэн систем байгуулах
- ❖ Алс ирээдүйд Монгол Улсын эрчим хүчний нэгдсэн систем байгуулах дэс дараалалтай байна.

“Монгол Улсын Эрчим хүчний нэгдсэн систем” хөтөлбөрийг 2 үе шаттайгаар хэрэгжүүлнэ.

1. Ойрын хугацаа 2006-2010 онд бүс нутгийн эрчим хүчний хангамжийг найдвартай болгох, эрчим хүчний эх үүсвэр болон цахилгаан дамжуулах шугамуудыг шинээр барих
2. Дунд хугацаа 2011-2023 онд бүс нутгийг эрчим хүчээр найдвартай хангах зорилгоор эрчим хүчний эх үүсвэр болон цахилгаан дамжуулах шугамуудыг шинээр барьж баруун, зүүн болон төвийн эрчим хүчний системийг өндөр хүчдэлийн цахилгаан дамжуулах шугамаар холбож, эрчим хүчний нэгдсэн систем байгуулах нөхцлийг бүрдүүлэх явдал болно.
 - ❖ Ингэснээр зах зээлийн нөхцөлд тохирсон хууль эрх зүй, бүтэц зохион байгуулалт, менежментийг боловсронгуй болгох, цахилгаан станцууд, түгээх сүлжээг үе шаттай хувьчлах, байгаль орчинд үзүүлэх сөрөг нөлөөллийг багасгах, ашиглалтын бага зардалтай үйлдвэрлэлийн бүтцийг бий болгох, усан цахилгаан станц шинээр барьж өндөр хүчдэлийн шугамаар холбох замаар бүс нутгийн эрчим хүчний систем байгуулж цаашид эдийн засгийн үр ашигтай горим, үйл ажиллагааг бүрдүүлэн эрчим хүчний нэгдсэн систем байгуулах эрхэм зорилгод хүрнэ.
 - ❖ Олборлох, боловсруулах, жижиг дунд үйлдвэрлэл болон үйлчилгээний салбарыг нэмэгдүүлж, шинэ ажлын байр бий болгох, ядуурлыг бууруулах нөхцөлийг бүрдүүлэх юм.
 - ❖ Хүн амын зохистой нягтрал бий болоход хөгжлийн орчин нөхцлийг бүрдүүлж, хот хөдөөгийн ялгааг багасгаж, төв рүү тэмүүлсэн нүүдлийг зохицуулахад нөлөөлнө.
 - ❖ Усан цахилгаан станцыг дулааны цахилгаан станцтай хослон ажиллуулах нь их хэмжээний нүүрсний нөөцийг хэмнэх, байгаль орчныг хамгаалах, дулааны цахилгаан станцуудыг өвлийн их ачаалалд нүүрс нөөцлөх боломжийг бүрдүүлж, эрчим хүчний үйлдвэрлэлийн ашиглалтын зардлыг бууруулна.
 - ❖ Эрчим хүчний системийн төдийгүй нийт хэрэглэгчдийг эрчим хүчээр хангах үйл ажиллагааг шуурхай удирдах автомат удирдлагатай систем нэвтрүүлэх нөхцөл бүрдэнэ.

Эрчим хүч, харилцаа холбооны шугам сүлжээний газар нь өөрийн хэлбэр дүрсээс үл хамааран бүхэлдээ зурвас газар гэсэн хэвшмэл нэрийг авсан бөгөөд зурвас газрын зориулалтад шугам сүлжээний аюулгүй байдал хэвийн ажиллагааг хангахад шаардагдах орон зай багтдаг.

Эрчим хүчний шугамын зурвас газар нь ариун цэвэр хамгаалалтын зурвасын үүргийг мөн гүйцэтгэдэг тул энэ зурвасад арчилгаа тордолгоо их ордог.

Эрчим хүч, харилцаа холбооны шугам сүлжээг барьж байгуулахдаа тухайн газар нутагт бүрэлдэн тогтсон газар ашиглалт, түүний хил, заагийн тогтолцоо, шугам сүлжээ өнгөрч буй газрын эргэн тойрны ландшафтын хэв галбир, өнгө үзэмж, байгаль орчныг хадгалан хамгаалах шаардлага зэрэгтэй нягт уялдуулж аль болохоор ашиглалтанд буй зам, шугам сүлжээ, эдлэн газрын хилийн дагуу тариалан, хадлангийн газрын хил заагаар, өнгөрөөхөөр бодож байрлуулах нь ашигтай.

Эрчим хүчний гол хийгдэх ажлууд

2007-2010 онд:

1. Дөргөний ба Үенчийн УЦС ашиглалтанд орно.
2. Дөргөний УЦС-аас Мянгад сумын дэд станц хүртэл 110 квт ЦДШ тавигдана.
3. Үенчийн УЦС-ын Алтай сумын шинэ төв хүртэл 15 квт ЦДШ баригдана.
4. Манхан-Зэрэг-Дарвийн чиглэлд 35 квт-ын ЦДШугам баригдана.
5. Манхан-Чандманы 15 квт-ын ЦДШ баригдана.
6. Дөргөний УЦС-аас Увс аймгийн Завхан сумын чиглэлд 15 квт-ын ЦДШ тавигдана.
7. Эрдэнэбүрэнгийн УЦС барьж эхлэнэ.
8. Ярант-Булганы ЦДШ-ыг барьж ашиглалтанд оруулна.
9. Цэцэг суманд нар, салхины цахилгаан парк баригдана.

2007-2010 онд ЦДШ-нд шаардагдах газрын хэмжээ

Хүснэгт 62

№	Сумдын нэр	Талбайн хэмжээ, га
1	Дөргөн-Мянгад	84.9
2	Үенч	49.1
	Алтай	75.8
3	Манхан	108
	Зэрэг	166
	Дарви	101
4	Манхан	117

	Чандмань	59.2
5	Дөргөн-Увс (Завхан)	137
	Дүн	898

2011-2015 онд

1. Шинээр бий болох уул уурхай, үйлдвэрийн суурин газруудыг ЦДШ-аар холбоно.

2. Бүсийн төвүүд болон сумын төвүүдийг багийн төв, бусад сууринтай холбох ЦДШ болон нар салхины цахилгаан парк барина.

3. Мөст суманд эрчим хүчний нар, салхины парк байгуулна.

4. Эрдэнэбүрэнгийн УЦС-ыг ашиглалтанд оруулж ЦДШ-аар хэрэглэгчдийг холбоно.

2016-2023 онд

1. Шинээр баригдах суурин газруудыг ЦДШ болон нар салхины парк байгуулах ажлыг үргэлжлүүлнэ.

III.4. ОЙН САНГИЙН ГАЗРЫН ТӨЛӨВЛӨЛТ

Тус аймгийн ойн сан нь шинэсэн ой, заган ой, улиас бургасан шугуй гэсэн гурван төрлөөс бүрддэг.

Тус аймгийн 11 сумын 1080260.4 га газарт хар мод, улиас, бургас, заган ой тархсан байдаг.

Заган ойд явуулах аж ахуйн төрөл хэлбэр нь түүний элс бэхжүүлэх, хөрсийг эвдэрлээс хамгаалах, тэжээлийн эх үүсвэрийг бий болгох зэрэг байгалийн харилцан нөлөөллийг бүрэн дүүрэн тасралтгүй явуулахад чиглүүлэх нь зүйтэй.

Заган ойг сэргээн ургуулах, ойжуулалт хийх, байгалийн сэргэн ургалтанд туслах зэрэгт чиглэсэн арга хэмжээг биеэ даасан аж ахуйн нэгжийн хүчээр явуулахын зэрэгцээ төр захиргаа, олон нийтийн байгууллагын оролцоог нэмэгдүүлэх нь чухал юм.

Сүүлийн жилүүдэд Булган, Алтай, Үенч сумын нутгийн Ар хуурай, Эрээн түнгэ, Бахалтайн түнг, Алтгийн хуурай, Цонжийн говь, Давсан хуурай, Елхын тал зэрэг газруудад Монгол заг байгалийн аясаар сэргэн ургаж байгааг судалж, түүний ургалтыг түргэтгэх арга хэмжээ авах. Байгалийн аясаар нөхөн сэргэх боломжгүй нутагт хамгаалалтын бүс тогтоож, загийн ашиглалтыг зохицуулах шаардлагатай.

Заган ойн хамгаалалтын талаар дараах чиглэлийг баримтлан ажиллах хэрэгтэй. Үүнд:

1. Ашиглалтын хэт ачаалалаас хамаарсан байгалийн жамаар нөхөн сэргэх боломжоо алдсан болон өсвөр залуу заг ихээр ургаж буй газарт тухайн орон нутгийн захиргаа, ойн байгууллага түр хугацаагаар хамгаалалтын бүс тогтоон заг ашиглалтыг зохицуулах
2. Загийн ашиглалт хамгаалалтанд нарийн хяналт тогтоож, заган ойн ач холбогдлыг ард иргэдэд өргөнөөр сурталчилах

3. Орон нутгийн байгаль орчны хяналтын алба, аж ахуйн нэгж, байгууллагууд ажлаа уялдуулан заган ойн нөхөн сэргээлт, хамгаалалтыг сайжруулахад гол анхаарлаа төвлөрүүлэх

Байгалийн аясаар сэргэн ургаж, өсөлт хөгжилт хэвийн явагдаж буй ургалтыг тэтгэх, түүний ойн хэв шинж, насны онцлогт тохирсон арчилгааны огтлолт явуулах нь зүйтэй.

Мод үржүүлгийн газарт загийг үрээр үржүүлж тарьц бэлтгэхэд эхний 1-3 жилд үхэл хорогдол ихтэй, эмзэг, арчилгаа тордолгоо шаардагдах боловч дараагийн жилүүдэд орчиндоо зохицон ургах чадвар нь дээшилдэг.

Тус аймгийн төв суурин газрууд болон шинээр байгуулах тосгоныг элсний нүүлт, цөлжилтөөс хамгаалах ногоон хэрэм, ойн төгөл байгуулах төлөвлөгөөг гаргав.

Хүснэгт 63

Бүсийн төв, сум, суурин газруудыг элсний нүүлтээс хамгаалах ногоон хэрэм төслийн төлөвлөлт

		Бүгд	2006-2010 он		2011-2015 он		2016-2023 он	
			талбай /га/	зардал /сая.төг/	талбай /га/	зардал /сая.төг/	талбай /га/	зардал /сая.төг/
1	Жаргалант	96.0	5.0	17.5	35.0	122.5	56.0	196.0
2	Эрдэнэбүрэн	5.0	1.0	3.5	1.5	5.3	2.5	8.8
3	Мянгад	6.0	1.0	3.5	2.0	7.0	3.0	10.5
4	Ховд	15.5	1.0	3.5	1.5	5.3	2.5	8.8
5	Буянт	5.0	1.0	3.5	1.5	5.3	2.5	8.8
6	Дуут	2.0	0.5	1.8	0.5	1.8	1.0	3.5
7	Дөргөн	5.0	1.0	3.5	1.5	5.3	2.5	8.8
	Дүн	150.0	10.5	36.8	43.5	152.5	70	245.2
8	Манхан	14.0	2.0	7.0	4.0	14.0	8.0	28.0
9	Зэрэг	6.0	1.0	3.5	2.0	7.0	3.0	10.5
10	Мөнххайрхан	2.0	0.5	1.8	0.5	1.8	1.0	3.5
11	Чандмань	14.0	2.0	7.0	4.0	14.0	8.0	28.0
	Дүн	36	5.5	19.3	10.5	36.8	20	70
12	Дарви	19.5	2.5	8.7	7.0	24.5	10.0	35.0
13	Цэцэг	2.0	0.5	1.8	0.5	1.8	1.0	3.5
14	Мөст	2.0	0.5	1.8	0.5	1.8	1.0	3.5
	Дүн	23.5	3.5	12.3	8	28.1	12	42
15	Булган	50.0	5.0	17.5	15.0	52.5	30.0	105.0
16	Алтай	6.0	1.0	3.5	2.0	7.0	3.0	10.5
17	Үенч	5.0	1.0	3.5	1.5	5.3	2.5	8.8
	Дүн	61	7	24.5	18.5	64.8	35.5	124.3
	Бүгд	270.8	26.5	92.9	80.5	282.2	137.5	481.5

Тайлбар: 1 га ногоон хэрэм байгуулах зардлын тооцоо: Хамгаалалтын хашаа барихад 700 мян.төг, газар хагалах мод суулгах нүх бэлтгэхэд (3000 ш) 175 мян.төг. Модны тарьц суулгац худалдан авах (3000 ш) 1400 мян.төгрөг. Тарьц суулгацыг тээвэрлэх 175 мян.төг, бордоо бэлтгэх, тарьцыг тарих, арчилгаанд 1050,0 мян.төг гэж тооцоход нэг га-гийн зардал 3500 мян.төг зарцуулах болно.

Нэг га шилмүүст ойг ойжуулах, нөхөн сэргээх арга хэмжээнд 100 мян.төг, 1 га заган ойд 135,3 мян.төг зарцуулдаг болно.

3.4.1 ТАРИАЛАНГИЙН ТАЛБАЙ ХАМГААЛАХ ОЙН ЗУРВАС

Тариалангийн талбайн 3-4 хувьд ойн зурвас байгуулсан нөхцөлд уг талбайн хөрс салхины элэгдэлд орох явдал үлэмж багасдаг бөгөөд 1 га талбайгаас авах ургацын хэмжээ дунджаар 20-30 хувиар нэмэгддэг нь судалгаагаар батлагджээ.

Тус аймгийн услалтын системүүдийн тариалангийн талбайн хамгаалалтын ойн зурвасыг шинээр байгуулах, хуучныг сэргээхэд 770 сая.төгрөг зарцуулах тооцоо гарч байна.

Хүснэгт 64

Услалтын системүүдийн тариалангийн талбайд хамгаалалтын ойн зурвас байгуулах тооцоо

	Байгуулах ойн зурвас	2006-2010 он		2011-2015 он		2016-2023 он	
		Талбай /га/	Зардал /сая.төг/	Талбай /га/	Зардал /сая.төг/	Талбай /га/	Зардал /сая.төг/
Услалтын системийн тариалангийн талбайн ойн зурвас	220	30	105,0	80	280,0	110	385,0

Ойн зурвас байгуулах зардлыг ангилж үзвэл мод сөөгийг худалдан авах, түүнийг тээвэрлэх, суулгах, нүх ухах, мод сөөгийг суулгах, усалж арчлах, хашаа барьж хамгаалах зэрэг ажлуудад зориулсан зардлууд юм.

Тариалангийн талбай хамгаалах ойн зурвас байгуулах ажлыг тариалан эрхэлж буй аж ахуйн нэгж, хувь хүмүүс тэдний хөрөнгө хүчний бололцоонд тохируулан жил бүр тодорхой хэмжээний талбайд ойн зурвас байгуулах боломжтой гэж үзэж байна.

Буянт, Булган сумдын нутаг Буянт, Булган голын сав дагуу бургас, улиас үржүүлэх плантаци байгуулах, улмаар гэр ахуйн модон эдлэл, мал аж ахуйн зориулалттай тоног хэрэгслэл үйлдвэрлэхээр төлөвлөв.

Ингэснээр аймаг орныг хөгжүүлэх дунд хугацааны хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх, малчид иргэдийн хэрэгцээт шаардлагыг хангах, нөгөө талаар байгаль орчны хамгаалах нэгэн түлхэц арга хэмжээ болох юм.

2023 оны эцэст 800 га бургас, улиас үржүүлгийн плантаци байгуулах, үүнд нийт зардалд 525 сая төгрөг зарцуулна.

3.4.2. “НОГООН ХЭРЭМ” ҮНДЭСНИЙ ХӨТӨЛБӨР

Монгол улсын засгийн газраас “Ногоон хэрэм” үндэсний хөтөлбөрийг 3 үе шаттай, нийт 30 жилийн хугацаанд хэрэгжүүлэхээр төлөвлөсөн байна.

“Ногоон хэрэм” хөтөлбөрийн хэтийн төлөв нь цөлжилт, элсний нүүлт, шар шороон шуургыг сааруулахад бүх нийтийн оролцоог сайжруулах, говь, хээр цөлийн бүсэд ойн нөөц, бэлчээр, тариалангийн талбай, авто болон төмөр замыг хамгаалахад “ногоон хэрэм” хөтөлбөрийн үндсэн зорилт чиглэгдэнэ.

Үндэсний “ногоон хэрэм” буюу “Экотрасс” хөтөлбөр тус аймгийн хэмжээнд Хар ус нуурын баруун тал, Зэргийн хөндийгөөр дамжин өнгөрөх юм. Туслах бүс нь Алтайн өмнөд говиор хийгдэнэ.

“Ногоон хэрэм” үндэсний хөтөлбөрийн хүрээнд:

1. Харгана, сөөг бусад модлог ургамалаар малын хашааны шургааг бэлтгэхийг зогсоох
2. Бэлчээрийг байгалийн аясаар нөхөн сэргээх
3. Шахмал түлш бэлтгэх
4. 2007 он гэхэд сургууль бүр туршлагын мод үржүүлгийн талбайтай болох
5. Хамгаалалтын зурвас байгуулах (хот, тосгон, суурин газарт)

Ногоон хэрэм үндэсний хөтөлбөрт тусгасанаар дараахь үе шаттай байна.

Үүнд:

I үе шат. (2005-2015 он)

II үе шат. (2015-2023 он)

Энэхүү төлөвлөгөөний хүрээнд ногоон хэрэм хөтөлбөрийн 1, 2-р үе шат хэрэгжих юм. Өргөн нь 430 м-ээс доошгүй, урт нь 1000 м-ээс дээш 42.8 мян/га талбайтай байна. Төмөр ба автозамын 2 талаар ногоон зурвас байгуулна.

Хойд хэрэм буюу үндсэн Дарви, Чандмань, Буянт, Эрдэнэбүрэн (үндсэн зурвас), урд хэрэм буюу туслах Булган Үенч, Алтай (туслах зурвас)

Үндсэн зурвас 610 м-ийн өргөнтэй, туслах зурвас 430 м-ийн өргөнтэй тус тус байна.

Ойн зурвас (“Ногоон хэрэм” хөтөлбөр)

№	Сумын нэр	Талбай, га	Төлөвлөлт, га		
			2007-2010 он	2011-2015 он	2016-2023 он
Хойд үндсэн зурвас					
1	Буянт	3246.5	487	1136.2	1623.3
2	Манхан	3998.5	599.7	1399.5	1999.3
3	Зэрэг	3386.5	507.9	1185.3	1693.3
4	Дарви	4978.8	746.8	1742.6	2489.4
	Дүн	15610.3	2341.4	5463.7	7805.2
Урд туслах зурвас					
1	Булган	826.3	123.94	289.2	413.15
2	Үенч	2143	321.45	750.5	1071.5
3	Алтай	1886	282.9	660.1	943
	Дүн	4855.3	728.3	1699.4	2427.6

Хар модон ой

Булган, Үенч, Дарви, Манхан, Дуут Зэрэг сумдын нутагт 7208.2 га талбайг эзэлнэ.

1. Булган. Дээд нарийн гол эх 894.2 га
2. Булган. Дунд нарийн салааны эх хэсэг, Тарлаг уулын ар хэсэг 468.2 га
3. Үенч. Шаазгай нурууны ар (Хужиртын өндрөөс Рашаантын даваа) 1921.7 га
4. Дарви. Хөшөөтийн голын эх 2264.3 га
5. Алтай. Буурал богд уулын ар 1206.8 га
6. Манхан. Хойд Цэнхэрийн голд 17 га
7. Дуут. Хойт Цэнхэр голд 19 га
8. Цэцэг. Хатуу уулын ар хэсэг 417 га

Ойн тархацын доод хэмжээг 50-100 метрээр доошлуулна.

Хүснэгт 66

Шинэсэн ойн төлөвлөлт

№	Сумын нэр	Талбай, га	Төлөвлөлт, га		
			2007-2010 он	2011-2015 он	2016-2023 он
1	Булган	1362.4	1498.64	1907.36	2724.8
2	Үенч	1921.7	2490.73	3170.02	4528.6
3	Дарви	2264.3	2490.73	3170.02	4528.6
4	Алтай	1206.8	1327.48	1689.52	2413.6
5	Манхан	17	18.7	23.8	34
6	Дуут	19	20.9	26.6	38
7	Цэцэг	417	458.7	583.8	834
		7208.2	7929.02	10091.48	14416.4

Заган ой

1. Булган сумын Баруун хуурай, Уушиг улаан, Эрээн түнг, Бахалтайн түнг зэрэг газар 131573.5 га

2. Үенч сумын Алтангийн хуурай, Шийрийн хөндий, Цонжийн говь, Давсан хуурай, Харгайтын голын хөндийн адаг 821080 га
3. Алтай сумын Улаан шарилж, Ёлхны эхэн тал, Ёлхны хоолой. Бага хавтаг уулын ар хоолойгоор 121407 га, нийт 1074061 га газарт заган ой тархана. Заган ойн өтгөрөлтийг сайжруулж, нөхөн сэргээлт хийх.

Улиас бургасан ой

1. Булган сумын Булган голын дагуу 194 га газарт
2. Буянт сумын Ховд, Буянт голын дагуу 139 га газарт
3. Мянгад сумын Ховд голын савд 250 га газарт
4. Ховд сумын Буянт голын дагуу 28 га газарт
5. Эрдэнэбүрэн сумын Ховд голын дагуу 101 га газарт
6. Жаргалант сумын Буянт голын дагуу 24.3 га газарт улиас бургасан ой тархсан байна. Тэдгээрийн нягтралыг сайжруулахаар төлөвлөж байна.

Хүснэгт 67

Ойн плантаци

№	Сумын нэр	Бүгд талбай, га	Төлөвлөлт, га	
			2011-2015 он	2016-2023 он
1	Булган	500	225	275
2	Буянт	300	150	150
	Бүгд	800	375	425

Хад асга, ухаа толгод зэрэг услах боломжгүй болон автомашин малчид иргэдийн нүүдлийн зам дагуух хэсгийг тооцож чөлөөтэй үлдээх болно.

Энд тарих мод бут нь говь-цөлийн уур амьсгалын нөхцөлд бойжуулж бэлтгэгдсэн цаашид бие дааж ургах чадвартай Заг, Тоорой, Сухай, Улиас, Чацаргана, Харгана, Шаваг зэрэг говийн унаган ургамлуудыг сонгон үржүүлэх нь зүйтэй.

Заган ойг нөхөн сэргээх, ойжуулах, хамгаалах ажлыг явуулах болон Засгийн газрын “Ногоон хэрэм” хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэхэд бие даасан мод үржүүлэгийн газар байгуулахын зэрэгцээ одоо байгаа мод үржүүлэгийн газруудыг өргөтгөх замаар аймгийн хэмжээнд шаардагдах суулгацыг бэлтгэх боломжтой. Цаашид хөрш зэргэлдээх орнуудаас говь, цөлийн бүсэд ургах чадвартай, өсөлт хөгжилт сайтай мод бутыг сонгон авч нутагшуулан үржүүлэх нь зүйтэй.

БНХАУ-ын говь-цөлийн бүсэд “ногоон хэрэм” байгуулсан туршлагыг судлах, боломжтой зарим арга технологийг авч хэрэгжүүлэх талаар санаачлагатай ажиллахыг зөвлөж байна.

III.5. УСАН САН БҮХИЙ ГАЗРЫН ТӨЛӨВЛӨЛТ

Ховд аймагт 1973 км урттай 93 гол, горхи, 23 нуур цөөрөм, 32 булаг шанд бүртгэгдсэн байна. Гол горхины талбай 7558 га, нуур, цөөрөм 32396 га, булаг шанд 2313.9 га мөнх цас мөсөн гол 849 га талбай эзэлдэг байна.

Мөсөн гол Мөнххайрханд, Мөнх цас Мөнххайрхан, Дарви суманд байдаг. Дээрхи талбайн хэмжээнд хиймэл нуур, цөөрөм, усан хангамж ороогүй болно. Худаг, уст цэг түүний хамгаалалтын зурвас ХАА-н газарт багтдаг. Газрын доорхи ус Ховд аймгийн Ховд суманд байдаг.

Усны нөөцийн зэрэглэл В-5356.0 м³/хоног, байршил Х=47°58'00" У=91°37'55" координаттай байна. Нөөц баялагтай ус агуулсан сэвсгэр хурдастай голын хөндий, голын хөндий усны хуримтлалтай газрууд нь Ховд, Буянт сумын Булган голын сав хөндий, Хар ус, Далай нуур зэргийн хөндийг Цэцэг нуурын хөндий, Баруун хуурай, Давсан хуурай, Цонжийн говь, Ёлхоны тал зэрэг газруудаар байрладаг.

Орчин үед хүний үйл ажиллагааны нөлөөлөл болон цаг уурын өөрчлөлт зэрэг шалтгаанаар усны хомсдол болж, гол, мөрөн, нуур, цөөрмийн усны түвшин, урсац, гүн, талбай багасах буюу бүрмөсөн ширгэж байгаа. Үүний гол шалтгаан нь:

1. Ой модны эзлэх талбай багассан
2. Эрдэсжилт ихсэх
3. Усан дахь ууссан хүчилтөрөгч багасах
4. Ус, ёроолын хурдсанд биологийн, хүнд метал бусад хорт бодисын агууламж ихсэх
5. Усны бактерийн тоо нэмэгдэх
6. Микробиологийн процесс идэвхижиж, гетротроф бактерийн үүрэг нэмэгдэх
7. Хөвөгч болон ёроолын ургамал, амьтдын тоо цөөрөх хүчин зүйлүүд нөлөөлдөг.

Гол горхи нуурт нөхөн сэргээлт хийхэд дараахь арга хэмжээг авч хэрэгжүүлнэ.

Үүнд:

1. Жижиг гол горхийн урсацад тохируулга хийж, хараглааний ус хуримтлуулах
2. Хуучин ашиглаж байсан усан сан, цөөрмийг сэргээх
3. Хаврын шар ус, зуны борооны ус хуримтлуулах сан цөөрөм байгуулах.
4. Баян бүрдийг сэргээх
5. Гол, горхийн хөндийн мод, бут, сөөг, хөрс, ургамлын бүрхэвчийг хамгаалах, нөхөн сэргээх
6. Усалгааны илүүдэл усыг буцааж ашиглах
7. Усны эх үүсвэрийг бохирдлоос хамгаалах зэрэг болно.

Ховд аймгийн усжуулсан бэлчээр 1989 онд 3788.3 мян/га болж нийт бэлчээрийн 63.5% эзэлж байв.

1989 онд 1510 усан цэг байсан бол одоо 383 болж 499 уст цэг ашиглалтаас хасагджээ. Усжуулагдсан нийт бэлчээрээс 2360.79 га бэлчээр усжуулалтаас хасагджээ.

Шинээр гаргах 30м-ээс дээш гүнтэй худгийн зардал 5900000 төгрөг болж байна.

Хүснэгт 68

Судлагдсан рашаанууд

1	Нэвтийн рашаан	Дуут сум	х-47°32'00'' у-91°23'00''	C ^x	4
2	Булганы халуун рашаан	Булган сум	х-46°36'00'' у-91°42'30''	C ^{na}	31
3	Сонуулийн рашаан	Мянгад сум	х-48°58'00'' у-91°55'00''	C ^{na}	6
4	Рашаантын рашаан	Мянгад сум	х-48°55'00'' у-91°58'00''	C ^{ca}	7

Тайлбар: C^{ca} – гидрокарбонат кальцийн ус
C^{na} - гидрокарбонат натрийн ус
C^x - гидрокарбонат холимог ус

Хүснэгт 69

Ховд аймгийн ашиглаж болох усны нөөц. км³/жил

Усны нөөц	Усны гадаргууд	Газрын доорхи
1.933	1820	0.113

Хүснэгт 70

Одоо ашиглагдаж байгаа, ойрын хугацаанд баригдах усан цахилгаан станцууд

Одоо байгаа	Манхан	Төгрөг	150	92°24'99'' 47°41'67''	945
	Мөнххайрхан	Цэнхэр	150	91°88'33'' 47°83'37''	870
Ойрийн үед	Үенч	Үенч	800	92°49'78''	5160

баригдах				46°09'76''	
	Дөргөн	Чонохарайх	12000	92°76'63'' 48°29'98''	61440
Судалгаа хийгдсэн	Эрдэнэбүрэн	Ховд	69	91°66'64'' 48°66'64''	438
	Дөргөн	Тээлийн гол			-

Хүснэгтээс үзэхэд тус аймгийн Манхан, Мөнххайрхан, Үенч сумуудад нийлбэр дүнгээр 1100 kw хүчин чадалтай гурван УЦС ажиллаж түүнд 6975 га газар ашиглагдаж, 2007 онд ашиглалтанд орох Дөргөн сумын Чоно харайх голын УЦС-д зориулан 61440 га, нийт 68415 га талбайг эзэмшүүлхээр төлөвлөсөн боловч бодит байдал дээр эдгээр газрын хэмжээ нь өөр байдаг.

Одоогоор ашиглагдаж байгаа усан цахилгаан станцууд нь томоохон усан сан үүсгэдэггүй бөгөөд гагцхүү Дөргөн сумын нутгийн Чоно харайхын голын УЦС ашиглалтанд орсоноор Далай нуурын талбай нэмэгдэж 40955 га талбайд хүрнэ.

Усан хангамжийн тооцоо хэтийн төлөв

Хүснэгт 71

Ховд аймгийн хүн ам, үйлдвэр, үйлчилгээний ус хэрэглээний хэтийн төлөв
(мянган шоо метр/жил)

	Унд ахуйн	Үйлдвэрлэл	Орчин тохижилт	Гал унтраах	Тооцоогүй	Усны алдагдал	Нийт усны хэрэглээ	Хоногийн дундаж усны хэрэглээ
Ус	1002.03	336.67	603.27	918.42	100.21	163.33	2210.49	6052.16

Дөргөн сум Ундны усыг зөөлрүүлэх шаардлагатай,

Энд усны хатуулаг 14.8мг-экв/дм³ байгаа нь улсын хэмжээнд нилээд их хатуулагтай устай газар учир ундны усыг зөөлөрүүлэх шаардлагатай.

Мөн энэ суманд ундны усны магни 63.4 мг/дм³, Дарви суманд магни 35.2 мг/дм³ агууламжтай байдаг.

Ховд аймгийн төв Жаргалант сумын цэвэрлэх байгууламж нь х- 48°00'07'' у- 91°41'42'' солбилцолд байралдаг. Далайн түвшинээс дээш 1400м-т оршино. 1986 онд ашиглалтанд орж тасралтгүй хэвийн ажиллаж байгаа. Цэвэрлэгээний төрөл нь биологийн, төслийн хүчин чадал 4300м³/хоног, ашиглалтын хүчин чадал 3000 м³/хоног байна.

Услалттай газар тариалан

Ховд аймгийн инженерийн хийцтэй УС 12 баригдсан бөгөөд төслийн хүчин чадал 5679 га, одоо ашиглагдаж байгаа нь 100 га байна. УС нь 1974-1975 оноос

баригдаж эхлэн 1991 он хүртэл баригдаж, одоо ихэнх УС нь ашиглалтгүй болсон байна. Гол шалтгаан нь голын түвшин багасаж, толгой барилга тоногдож эвдэрсэн байна.

Энгийн хийцтэй УС 20ш баригдсан бөгөөд 11806 га талбай хамардаг байна. Инженерийн хийцтэй УС-ийн 3403 га буюу нийт хүчин чадлын 74.2%-ийг ашиглаж байгаа байна.

Одоо 100 га газар хойт голын УС ашиглагдаж байна.

Сүүлийн жилүүдэд нефтийн бүтээгдэхүүний үнэ хурдацтай өсөж байгаа нь эрчим хүчний төвлөрсөн хангамжаас алслагдсан аймгуудад хүндрэл бэрхшээл учруулах боллоо. Монгол улс эрчим хүчний салбартаа бүтцийн өөрчлөлт хийж хөдөө орон нутагт байгалийн сэргээгдэх эрчим хүчийг ашиглах талаар нааштай алхамууд, анхны эхлэл тавигдаж байна. Ялангуяа өндөр уул, усны нөөц бүхий баруун бүсийн аймгууд энэ ажил урагштай явагдаж байна. Услалтын системүүдийн барилгыг томсгож засварлан ус цуглуулагчтай /нууртай/ болгох шаардлагатай байгаа.

Далангийн өндөрийг ашиглах талбайн хүчин чадалаас хамааруулан барих нь зүйтэй.

Хүснэгт 72

Ховд аймгийн инженерийн хийцтэй услалтын систем

д/д	Системийн нэр	Солбилцол	Ашиглалтанд орсон он		Одоо байгаа
1	Голын адаг	47°02'93°39'	187	114	-
2	Хойт гол	47°13'93°16'	1989	468	100
3	Улаан хүрхрээ	47°27'92°23'	1975	146	-
4	Цагаан бургас	46°52'96°18'	1976	40	-
5	Цуурайн гол	48°14'91°46'	1978	196	-
6	Боомын ам	46°03'92°30'	1979	757	-
7	Цагаан эрэг	46°07'91°41'	1980	204	-
8	Хар үзүүр	46°21'91°25'	1982	466	-
9	Давхар эрэг	46°07'91°22'	1982	135	-
10	Агар	46°48'92°50'	1986	184	-
11		48°34'91°32'	1985	2000	-
12	Атрын хөдөө	48°12'91°32'	1991	869	-
13	Дүн			5679	100

Энгийн хийцтэй услалтын ажиллах хүчин чадал 11806 га байв.

Тэргүүн ээлжинд Голын адаг, Улаан хүрхрээ, Цагаан эрэг, Цагаан бургас зэрэг системүүдийг засварлах шаардлагатай.

Хүснэгт 73

Ховд аймгийн нэг хонин толгойд ноогдох бэлчээр

Бэлчээрийн ургац		Нэг хонин толгойд		Нэг хонин толгойд шаардагдах	
3.6	2.2	3.4	3.1	0.95	1.41
					2.36

III.6 БАЙГАЛЬ ХАМГААЛАЛ БА ТУСГАЙ ХАМГААЛАЛТТАЙ ГАЗАР НУТГИЙН ТӨЛӨВЛӨЛТ

III.6.1 ГАЗРЫГ ТУСГАЙ ХАМГААЛАЛТАНД АВАХ ҮНДЭСЛЭЛ

Бид хангай дэлхийгээ хайрлан хамгаалж, түүний өгөөж, буяныг сүсэглэн хүндэтгэдгээрээ дэлхийд хосгүй уламжлалтай.

Сүүлийн үед уур амьсгалын дулаарал, цөлжилт, элсний нүүдэл, хуурайшилт, хүчит салхи, шуурга зэрэг байгалийн сөрөг үзэгдлүүдийн давтамж жил ирэх тусам нэмэгдэж, үүний улмаас нийгэм эдийн засгийн хөгжилд багагүй хохирол үзүүлж байна.

Биологийн төрөл зүйлийг хамгаалах асуудал бол байгаль орчныг хамгаалах арга хэмжээ төдийгүй, амьд байгалийн оршин тогтнох үндэс мөн.

Хүснэгт 74

Тусгай хамгаалалтай газар нутгийн орон зайн сүлжээг бүрдүүлэхэд харгалзах шалгуур үзүүлэлтүүд

Шалгуур үзүүлэлтүүд	Дархан цаазат газар	Байгалийн цогцолборт газар	Байгалийн нөөц газар	Дурсгалт газар
Байгалийн муж, бүс бүслүүрийн төлөөлөл	+	+	+	
Экосистемийн төлөөлөл	+	+	+	
Шинжлэх ухааны ач холбогдол	+	+	+	+
Өвөрмөц ховор, үзэсгэлэнт байдал		+	+	+
Байгалийн унаган төрхөө харьцангуй хадгалсан систем	+	+	+	
Доройтолд орсон экосистем	+			
Дэлхийн хэмжээнд ховор тохиолдох боловч Монгол оронд хамгийн түгээмэл тархсан экосистем	+		+	
Дэлхийн хэмжээнд элбэг тархацтай боловч Монгол оронд ховор тархалттай экосистем	+		+	
Амьдрах орчны хязгаарын нөхцөлд оршин ядаж буй үлдвэр экосистем	+		+	
Түүхийн үнэт дурсгал		+		+
Нийгэм-Эдийн засгийн ач холбогдол	+	+	+	
Орон нутаг, ард түмний санал	+	+	+	+

Гол мөрний урсац бүрэлдэх бүс

Уур амьсгалын үндсэн үзүүлэлт нь газрын гадаргын чийг дулааны балансыг тодорхойлох учир усны балансын элементүүдийн тархац нь физик газар зүйн ерөнхий зүй тогтол, байгалийн бүсийн шинж төрхийг хадгална. Энэхүү ерөнхий зүй тогтол дээр уулархаг бүс нутагт өндрийн бүс бүслүүр нөлөөлөх бөгөөд аль ч уулархаг нутгийн чийгшлийн байдал нь агаарын чийгийн зонхилох урсгалыг тоссон уулын хажуугын чиглэл, уул нуруудын өндөр нам, геологийн тогтоц, ургамлын бүрхэвч зэрэг олон хүчин зүйлээс хамаарна. Энэхүү газарзүйн, уур амьсгалын хүчин зүйлсийн нөлөөг агуулах интеграл үзүүлэлт бол голын сав газрын дундаж өндөр юм. Иймд голын сав газрын дундаж өндөр ба урсацын модуль хоорондын хамаарлыг тогтоох үндсэн дээр гол мөрний урсацын тархацыг бүсчлэн тогтоож болно. Хур тундасны хуваарилалтын онцлог, уул зүйн байршил, гадаргын урсац бүрэлдэх хүчин зүйлст үндэслэн урсацын өндрийн хамаарлаар нь Монгол орны нутгийг 15 муж болгон хувааснаас Ховд аймагт:

1. Монгол Алтайн нурууны арын голуудын сав
2. Монгол Алтайн нурууны өврийн голуудын сав газрууд хамрагдана.

Усны экосистемийн шалгуур үзүүлэлтүүд

1. Усны экосистемийн чанар, амьтан ургамлын иж бүрдэл, байгалийн цогцолбор газар, дархан газар, бусад хамгаалалттай газруудтай хоорондоо холбоотой байх
2. Усны экосистемийн нэн ховор, ховор амьтан ургамлын популяцтай эсэхийг харгалзан үзэж сонгох
3. Усны экосистемийн эртний амьтан ургамлын ховор популяцийн удмын санг хамгаалах
4. Хэт доройтсон, бохирдсон экосистемийг сэргээх хамгаалах зэргээр шалгуур тогтоох нь зүйтэй юм. Экосистемийн ерөнхий түвшинг үнэлэхэд биологийн шалгуурыг ашигладаг.

Экологийн хязгаарлалт хийх шаардлага

Байгалийн иж бүрдэл тогтолцоо, өвөрмөц онгон төрх байдал, тэнд нутагшсан ховор нандин устаж алга болж болзошгүй биологийн төрөл зүйл, тэдгээрийн биологийн нөөц, төлөв байдал, хүн төрөлхтний үүсэл хөгжлийн явцад газарт шингэсэн мэдээ мэдээлэл, эртний соёл иргэншлийн түүхэн дурсгалт

газруудыг хадгалан хамгаалах, тэрчлэн газар нутгийн өөрөө өөрийгөө цэвэршүүлэх, өөрийгөө зохицуулах дотоод чадавхитай байдаг.

Орчин үед газар төлөвлөлтийн хүрээнд тухайн газар нутаг дахь өөрийнх нь экологийн эмзэг байдлыг харгалзан, үйл ажиллагааны хязгаарлалт хийх асуудал чухлаар тавигдаж байна. Иймд газрын хязгаарлах нөхцөл болох өндөрлөг газар, үерийн зам газар, налуу газар, тогтвор муутай хөрстэй газар, ус шингээх чадвар муутай газар зэргүүдийг төлөвлөлтөд харгалзах шаардлагатай.

Өндөрлөг газар. Далайн түвшнээс дээш харьцангуй өндөрт өргөгдсөн ширүүн уур амьсгалтай, хөрс нь нимгэн, ургамал тарчиг, гүний хэрчигдэл болон ташлан ихтэй, эрт хүйтэрч хожуу дулаарах, цасан бүрхүүл удаан тогтдог зэрэг нь өндөрлөг газрын онцлог юм. Монгол орны нөхцөлд өндөрлөг газарт уулархаг нутгийн бэсрэг уулын дээд хэсэг, өндөр уулын дундаас дээшх хэсэг ихэвчлэн багтдаг. Өндөрлөг газар ихэвчлэн далайн түвшнээс дээш 2000-2500 метр өндөрт байрласан байдаг. Өндөрлөг газарт аж ахуйн үйл ажиллагаа байнга явуулах, тогтмол, ашиглах барилга байгууламж барих зэрэг нь тохиромжгүй бөгөөд бэлчээрийн мал аж ахуйд хязгаарлагдмал хүрээнд тодорхой хугацааны дотор ашигладаг. Өндөрлөг газар өөрийн ландшафтын тогтолцоо, үзэсгэлэнт сүрлэг байдал зэргээрээ орчноосоо тод ялгарч байдаг тул экологийн аялал жуулчлалын хэлбэрээр ашиглаж боломжтой.

Үерийн зам газар. Үерийн усны зам дээр байнгын орон сууц барих, эсвэл аливаа бохирдуулагч бодис материал ашиглах, үйлдвэрлэл явуулах нь хүний эрүүл мэндийг хохироох, байгаль орчныг бохирдуулах аюултай нөхцлийг бүрдүүлдэг. 100 жилийн давтамжтай үерт нэрвэгддэг газарт орон сууц, үйлдвэрлэл худалдааны зориулалттай барилга барьж ашиглах ёсгүй. 10 жилийн давтамжтай үерт нэрвэгддэг газрыг онгон төрхөөр нь үлдээх буюу сэргээж, ургамал амьтан орших орчин ногоон зурвас, нийтийн амралт зугаалга, загас барих газар болгон хамгаалах нь зүйтэй. Ийм хөрстэй газар нутгийг малын бэлчээрт бага зэрэг ашиглаж болох боловч газар хамгаалах, хашаа барих зэргээр ашиглахгүй байх нь чухал. Мөн химийн аливаа бордоо хэрэглэхгүй байвал зохино.

Налуу газар. Газрын налуу ихсэх тутам барилга байгууламж барих нөхцөл хүндэрч, газар усанд идэгдэн эвдрэх, ус булингартах, лагшрах зэрэг сөрөг нөхцөл ихэсдэг.

Тухайлбал: 30 % /17 хэм/ болон түүнээс дээш налуутай газар амархан элэгдэж эвдрэх ба ашиглах боломжоор тун хязгаарлагдмал: 9 % /5 хэм/-иас 30 % /17

хэм/ хүртэлх налуутай газар дунд зэргийн хүндрэлтэй байдаг тул мод бэлтгэх, цөөн тооны барилга байхаар хязгаарлана. Иймд сайтар боловсруулсан төслөөр барилга барих журмыг мөрдөх ёстой. 15% /9 хэм/-иас илүү налуутай газрыг барилга байгууламжинд ашиглахаас зайлсхийх бөгөөд зам барих ажлыг маш анхааралтай хийх учиртай. 30 % /17 хэм/ -иас илүү налуутай газарт зам тавих боломжгүй зэрэг журмууд бий.

Хөрсний тогтвортой байдал, ус шингээх чадавхи:

Хөрсний тогтвортой байдал ба тэдгээрийн эвдрэх хандлага, сав нутгийн усны нөөц, тунадас ба хагшаасаас шалгаална. Инженер техникийн аргаар газрын эвдрэлийг багасгаж болох боловч хөрс тогтворгүй болох тул ашиг нь багасаж зардал нь ихэсдэг.

Салхинд туугдсан элснээс бүрдсэн хөрс усанд хурдан элэгдэх онцлогтой тул 5 % /3 хэм/-иас илүү налуутай газар тариалан эрхлэх нь зохисгүй. Ус шингээх чадавхи муу байдаг нь хөрсний бүтцээс буюу хатаах явцыг удаашруулагч ямар нэгэн бодис хөрсөнд буюу хөрсний доор байгаагаас шалгаалдаг.

Мөнх цэвдэгтэй байн байн үерт автагддаг, ус муу шингээдэг нойтон шаварлаг хөрс нь улирлын чанартай агшиж тэлэх тул барилгын суурь хоолой хагарах, зам эвдрэхэд хүрдэг нь тул барилга байгууламж барихад тохиромжгүй.

Эрэг орчмын усны бүс. Гол горхи нуур, тойрмын усны эрэг болон гүн хэсгийн хооронд байнгын хөдөлгөөнтэй солилцоо зурвас хэсэг байдаг. Гол горхи, нуур тойрмын эрэг хөвөө дагуу хэсэг зурвас газар нь экологийн хувьд онцгой ач холбогдолтой бүс байдаг. Ийм бүсийн зурвас орчмыг усны бүс гэх бөгөөд усны болон хуурай газрын биологийн төрөл зүйлийн хувьд харьцангуй баян хэсэг юм.

Усны хөвөө, эрэг орчмын газар, гол горхи, нуур тойром, суваг шуудуу зэрэг байнгын юмуу, түр зуурын урсгалтай тогтмол устай ч байнга сэлбэгдэж байдаг. Гадаргуугын ус бүхий газрын тодорхой хэсэг нь эх газар буюу хуурай газрын экологийн тогтолцоо, түүний бүрэлдэхүүний орчинд сэлгээний системийн үүрэг гүйцэтгэдэг байна. Иймээс газар бүсчлэлийн асуудалд усны эрэг, хөвөө орчмын газар гэдэг бичил бүсийг харгалзан үзэх нь арга зүйн өндөр ач холбогдолтой юм. Урсгал ус нь чухал үүрэг гүйцэтгэх бөгөөд усны ургамал амьтны оршин амьдрах орчин, хүнс тэжээлийнх нь агуулга болдог.

Тэрчлэн усны ай сав, усан хагалбарын доторхи газар нутгаас угаагдсан туугдас нь биогеохимийн элементүүд усны хөвөө газарт тогтох ба зарим хэсэг уст цэгүүдэд орж улмаар усны болон усны хөвөө газрын биологийн төрл зүйлсийн хүнс тэжээл, амьдрах орчинг баяжуулж, ус сэлгэх явцад найрлага төрөл тоо хэмжээ нь зохицуулагдаж байдаг. Усны хөвөө газар нь зэрлэг ан амьтан, мал сүрэг усанд орох сэрүүцэх үедээ түр саатан тогтох нутаг болдог. Тэрчлэн бэлчээрийн мал аж ахуйн нөхцөл дулааны улирлын нутгийн гол цөм нь болдог онцлогтой. Усны хөвөө газрын ашиглалтын хэлбэр ашиглалтын горим, ялангуяа ургамалжилт нь нуур тойром, гол горхины усны урсгал болон ус сэлгэх чадавхи усны чанар найрлагад нөлөөлдөг бол усны урсгал, ус сэлгэх чадавхи хэлбэр маяг нь усны хөвөө газрын биологийн төрөл зүйлийн нэр төрөл, тоо хэмжээ ялангуяа ургамлын бүрэлдэхүүн, ургамлан нөмрөгийн хэв шинж бүрэлдэхүүн чанар зэрэгт нөлөөлдөг.

Газар бүсчлэлийн бодлогод усны хөвөө газрын хөрс, ургамлын нөмрөг ландшафтын тогтолцоог аж ахуйн эргэлтэнд хэрхэн ямар хэмжээгээр оруулах, яаж хадгалан хамгаалах асуудал гол байр эзэлдэг.

Усархаг чийглэг газар. Газрын экологид чухал зохицуулагчийн үүрэг гүйцэтгэдэг бүс нь усархаг чийглэг газар юм. Усархаг чийглэг газар нь намаг, балчиг шалбааг довонтой зүлэг, бүрд зэрэг хэлбэрээр бидэнд танигдаж байдаг. Усархаг чийглэг газар байгалийн ус шүүгдэж цэвэрших, үерийн үед элдэв механик хольц гол горхи, нуурын ус, усан санд орох боломжийг бууруулах, үерийн усыг боож тогтоох, өөртөө шингээх зэрэг ус зохицуулах үүрэг гүйцэтгэдэг. Усархаг чийглэг газар нь бие бүтээмжийн хувьд өндөр ургамлын тусгац, бүрхэвч ихтэй, гол төлөв үндсээр үржигч чийглэг ургамал ургадаг зэрэг онцлогтой тул антропоген ачааллыг даах чадвар сайтай байдаг.

Газар бүсчлэлийн бодлогод усархаг чийглэг газрын экологийн нэгэн бүс болгон авч үзэж ашиглах нь экологи, социал болон эдийн засгийн зэрэг олон талын ач холбогдолтой байдаг. Үүний жишээ нь усны шувуу олноор амьдардаг орчны тухай олон улсын Рамасарын конвенци юм. Энэ конвенцид нэгдсэн орон олон улсын ач холбогдол бүхий ус, намгархаг газрыг хамгаалх үүрэг хүлээдэг. Эх газрын усархаг чийглэг газар 6 метр хүртэл гүнтэй давсархаг нуур ч энэ конвенцийн заалтад багтдаг. Манай орон 1997 онд энэ конвенцид нэгдэн орсон байна.

Усны эх газар. Гол горхи эхээ авсан болон булаг шандын тархи зэрэг өөрийн орчин тойрны экологийн тэнцвэр болон өөрөөсөө доод хэсгийн ургамал амьтны

нутагшил гол горхи, нуурын усны горим зэрэгт шууд нөлөөлж байдаг газрыг усны эх газар гэх бөгөөд усны эх газрыг тусгайлан авч үзэж менежментийг хэрэгжүүлэх нь гадаргуугийн болон гүний усны нөөц, хөрсний чийгшлийн горим зэрэгт шууд нөлөөтэйгээр барахгүй аж ахуйн өндөр ач холбогдолтой байдаг.

Биологийн төрөл зүйлийг хамгаалах ажлыг зөвхөн тусгай хамгаалалттай газар нутгийн хүрээгээр хязгаарлаж болохгүй юм. Улс орны нутаг дэвсгэрийн дийлэнх хэсэг нь тусгай хамгаалалтай газар нутгийн гадна орших учир тэнд хүрээлэн буй байгаль орчинд сөрөг нөлөө бүхий үйл ажиллагааг хянаж байх нь чухал байдаг.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгуудад тархсан төрөл зүйлүүдийг хамгаалах нэн чухал ажлаас гадна зарим нэг төрөл зүйлийг хаана тархалттай байхаас үл хамааран хамгаалалтын арга хэмжээг авч хэрэгжүүлдэг. Хорьдугаар зууны эхэн үед агнуурын нөөц баялаг бараг унаган төрхөөрөө байлаа. Жаран оны дундуур тахь адуу, соргог бөхөн, 70-аад онд шарнад цөөвөр чоно үзэгдэхээ больж үндсэндээ устав. Мазаалай, Баавгай, хавтгай, тэмээ, Монгол бөхөн зэрэг нэлээд үйл ховордож устах аюул нүүрлэх болов. Бас өргөн дэлгэр тархацтай элбэг байсан зүйл амьтны тархац дэлхэц багасах, эсвэл тасархайтан цоохортох, тоо толгой нь цөөрөх үзэгдэл гарч байна.

Ан агнуурын тухай хуулиар тодорхой хэдэн зүйлийг бүрэн хамгаалах, бусад зүйлийг агнах, барих зөвшөөрөл олгох төлбөр авах, ан агнахыг хориглосон хугацаа тогтоох, хориглох арга, хэрэгсэл зэргийг зохицуулжээ. Мөн хуулиар ан амьтныг өмчлөх, тэжээвэр болгох зэргийн үйл ажиллагааг зохицуулсан.

Уг хуулиар ан амьтдыг дараахи гурван ангилалд хуваажээ:

Нэн ховор зүйл: 11 зүйл хөхтөн, 6 зүйл шувуу, 2 зүйл загас ордог. Тэрээр амьтдыг агнах, барих, тэдгээрийн барьж, бусдад худалдахыг хориглосон. Зөвхөн судалгаа, шинжилгээний зориулалтаар агнах, барих зөвшөөрлийг Байгаль орчны яам онцгой тохиолдолд олгодог. Энэ зэрэглэлд эмзэг, хязгаарлагдмал тархацтай, устах аюул нүүрлэсэн ашиглах нөөцгүй амьтад ордог.

Ховор зүйл: Тархац, тооны хувьд хязгаарлагдмал, устах аюул нүүрлэж болзошгүй 12 зүйлийн хөхтөн, 22 зүйлийн загас орно. Эдгээр амьтдыг шинжилгээ судалгаа, соёл, урлагийн болон бусад тусгай зориулалтаар зөвхөн Байгаль орчны яамны зөвшөөрөлтэйгээр зохих төлбөр төлсөн нөхцөлд агнах, барихыг зөвшөөрдөг.

Элбэг зүйл: Энд түгээмэл тархацтай амьтад орно.

Тархац нутаг нь хумигдаж улсын хамгаалалтанд авсан амьтдын нэрс:

1. Цоохондой мий
2. Цоохор ирвэс
3. Эрээн хүрэн
4. Мазаалай баавгай
5. Тогс ятуу
6. Монгол хулан
7. Хавтгай гэмээ
8. Монгол бөхөн
9. Хар сүүлт
10. Аргаль
11. Янгир
12. Таван хуруут атигдаахай
13. Сухайн чичүүл

Шинээр нутагшсан амьтад

1. Тахь адуу

Цаашид өргөтгөн тоо толгой олонтой байгаад ховордсон амьтдыг нутагшуулах, тархац, нутгийн хүрээнд хамгаалах, тоо толгойг өсгөх ажлыг зохион байгуулах хэрэгтэй.

Ургамлын нөөц: Монгол улсын “Байгалийн ургамлын тухай хууль”-иар хэдийгээр зохих шатны иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлаар хязгаарлалтын хил заагийг нь тогтоогоогүй боловч үйлдвэрлэлийн зориулалтаар ургамал, түүх, ашиглахыг хориглосон бүсэд доорхи онцлог газар нутгийг хамруулдаг. Үүнд:

Хамгаалалтын бүсүүд

1. Нэн ховор ургамлын тархсан нутаг
2. Ургамлын бүрхэвч нь талхлагдсан нутаг
3. Элсний нүүлтээс хамгаалах ач холбогдол бүхий газар
4. Хөрсний элэгдэлээс хамгаалах зурвас газар зэрэг болно.

Үүний зэрэгцээ үйлдвэрлэлийн зориулалтаар ургамал түүхийг хориглосон ч ховордсон амьтны оршин амьдрах нутагт мал бэлчээрлүүлэхийг зөвшөөрч байгаа нь ургамлыг хамгаалах зорилготой зөрчилдөж байна.

Сүүлийн жилүүдэд эмийн зарим ургамлын ашиглалт нэмэгдэх хандлагатай боллоо. Нийт ашигт ургамлын 30-40 % нь ховор ховордсон ургамал байгаагийн дээр ихэнхид нь нөөц, нөхөн сэргээлт, орчин зүйн судалгааны материал хомс

байгаа явдал, ургамлын ашиглалтанд анхаарал болгоомжтой хандах шаардлагыг зүй ёсоор төрүүлж байна. Ийм учраас аймгаас ургамал ашиглах зөвшөөрөл олгохдоо үндсэн чиглэлийн судалгаа хийдэг байгууллагаас урьдчилсан санал авдаг болох нь зүйтэй юм.

Харьцангуй их талбайд, харьцангуй цөөн төрөл зүйлүүд, нэн хязгаарлагдмал нөхцөлд оршдог.

Бид биологийн аливаа зүйлийг устаж үгүй болж байгаа тэр үзэгдлийн нь хувьд үнэлэхдээ дан ганц тооны хомсдол гэж огт болохгүй. Энэ бол амьд ертөнцийн тогтолцооны түүхэн хөгжлийн явцад тогтоосон холбоог тасдаж, тэр нь яваандаа нийт орчин зүйн тэнцвэрийг алдагдуулан, улмаар урьдчилан хэлэх аргагүй хохиролд хүргэх нөхцөл болдог талаас нь юуны өмнө харах ёстой. Иймээс хүний нийгмийн оршин тогтнох гол нөхцөл болсон биологийн нөөц баялагт онцгой ариг гамтай хандах шаардлага юу юунаас хурцаар тавигдах нь зүй ёсны хэрэг юм.

Хэт талхлагдалд өртөж доройтсон ургамлын нөөц, нөхөн сэргээлтийг эргүүлэн сайжруулахад ашиглалтыг зохистой болгох юмуу, тодорхой хугацаагаар хориглох явдал зохих үр дүнгээ өгдөг нь заган ойн байдлаас тодорхой харагдаж байна. Тухайлбал: 50 жилийн хугацаанд нөөцийн 60 % үгүй болсон Шаргын говь, Эртний нууруудын хөндийн загийн нөөц ашиглалтыг зогсоосноос хойшхи 15 орчим жилд талбайн хувьд эргэн сэргээд зогсохгүй, нөөц нь зохих хэмжээгээр нэмэгджээ. Энэчлэн хот суурингийн болон уст цэгийн орчим бэлчээрийн зорилгоор ургамлыг хэт ашигласнаас гарсан хохирлыг дээрхи аргаар эргүүлэн сэргээж болох нь удаан жил бэлчээрт ашигласан, замын дагуух ургамлын бүтэц, бүрэлдэхүүний байдлаас тодорхой харагдаж байна. Гэхдээ энэ нь цаг хугацаа их орох учир ургамлын баялгийг хүний идэвхитэй үйл ажиллагаагаар тодорхой зүйл болон тодорхой нутгийн ургамлын эргүүлэн сэргээх явдал нэгэн адил ач тустай болох нь мэдээж. Үүний тулд юуны өмнө орчиндоо тодорхойлох үүрэг бүхий модлог, бутлаг ургамлыг нэн тэргүүнээ анхаарах шаардлагатай юм. Энэ байдлыг заг, тоорой, жигд, сухай, хайлаас, чацаргана, буйлс, улиас бургас, харгана зэргийг тариалан туршсан үр дүн харуулж байна.

Ийм учраас ялангуяа хуурай уур амьсгал бүхий нутагт модлог, бутлаг ургамлын томоохон зурвас байгуулах талаар хүч анхаарал тавих юм бол нэгэнт гарсан өөрчлөлтийг эргүүлэн сэргээх төдийгүй орчны тогтолцоог ихээхэн сайжруулах боломжтой юм.

Тусгай хамгаалалттай газрыг хамгаалах асуудлыг авч үзэхдээ тухайн орон нутгийн ургамлын аймгийн өвөрмөц төрх байдлыг авч үзэх шаардлагатай юм. Иймд тусгай хамгаалалттай газрыг сонгон авахдаа ургамлын асуудлыг нэг гол шалгуур болгон авч үзэх нь зүйтэй.

1. Унаган, завсрын унаган, нэн ховор, ховор ургамлын тархалтыг харгалзан үзэх
1. Ургамалжилтын өвөрмөц төрхийг үзүүлэх эвшил, хэвшил буюу ургамалжилтын бүлгэмдэл
2. Хил зэргэлдээх нутаг оронд тохиолдох боловч ховордсон, тасархай тархацтай ургамлуудыг анхаарах
3. Аж ахуйн үйл ажиллагаанд эрчимтэй ашигласнаас эрс ховордож байгаа ашигт ургамлын зүйлүүдийг харгалзан үзэх нь зүйтэй.

Түүхийн дурсгалт газар

Манай орны нутаг дэвсгэр дээр байдаг олон тооны түүх, соёлын дурсгалуудыг хамгаалах нь зөвхөн манай иргэдийн хойч үедээ үлдээх хариуцлагаар зогсохгүй, нийт хүн төрлөхтний түүхийн өмнө хүлээсэн үүрэг юм.

Эдгээр дурсгалуудыг хамгаалахад хөнөөлийн голлох хоёр хүчин зүйлийг анхаарч үзэх нь зүйтэй. Хамгийн их хөнөөл хүргэж болох нь хүний хүчин зүй бөгөөд балгас, суурины үлдэгдэл, булш, бунхан, хөшөөний чулуу бүрдүүлэгч зүйлсийг хашаа байшин болон бусад байгууламжид хоёрдогч түүхий эд болгон ашиглахаас сэргийлэх шаардлагатай юм. Мөн тээврийн хэрэгсэл, хүний хөлөөр дурсгалууд хуучин хэв дүрсээ алдаж тарах, ашигт малтмал олборлох газар тариалан эрхлэх, барилга байгууламж барих үед гарах сүйтгэл зэргээс сэргийлэн хамгаалах нь зүйтэй юм. Нөгөө хөнөөл нь агаарын температурын хэлбэлзэл, бороо, ус салхи зэрэг байгалийн болзошгүй гамшиг байх тул эдгээрээс хамгаалах мөн л зайлшгүй шаардлагатай юм.

III.6.2 ТУСГАЙ ХАМГААЛАЛТТАЙ ГАЗАР НУТГИЙН ТӨЛӨВЛӨЛТ

Ховд аймгийн 17 сумын 1819252.01 га газар улсын тусгай хамгаалалттай газар нутагт хамрагдаж байгаа юм. Үүнийг ангилал тус бүрээр нь авч үзвэл:

- Дархан цаазат газар	701083.1
- Байгалийн цогцолборт газар	1031961.68
- Байгалийн нөөц газар	86207.23

Газрыг тус тус эзэлж байхад Улсын газрын нэгдсэн балансад:

- Дархан цаазат газар 38.4 мянган га
- Байгалийн цогцолборт газар 884.6 мянган га
- Байгалийн нөөц газар 78.7 мянган га

гэж тусгасан нь бодит байдалтай нийцэхгүй байгаа тул Улсын тусгай хамгаалалттай газрын ангилал тус бүрээр нь тодорхойлон гаргаж уг төлөвлөгөөнд тусгалаа. Цаашид энэ тоог мөрдөх нь зүйтэй гэж үзэж байна. (Хүснэгт 24)

Хүн амын хурдан өсөлт, эрчимтэй тэлэн өргөжиж, хүн амын бараг тэн хагас нь хот тосгонд бөөгнөрөн суурьших болсон зэрэг нь дэлхийн хэмжээнд газрын хэрэгцээг эрс ихэсгэснээс гадна онгон болон унаган байдлаараа байгаа нь хүмүүст сэтгэл зүйн таашаал өгөх үзэсгэлэнт болон цэвэр ариун газар ус улам бүр багасч, газрын нөөц хомсдон улмаар биологийн төрөл зүйл цөөрөх, ядуурах, устаж алга болох үндсэн шалтгаан болж байна. Энэ нь газар нутгийг тусгай хамгаалалтад авах хэлбэрээр дэлхий нийтээрээ унаган байгалийг хадгалан хамгаалах нөхцөлд хүргэсэн билээ.

Газар нутгийг өргөн хүрээгээр хадгалан хамгаалах замаар экологийн тэнцвэрийг хангах, биологийн төрөл зүйлийг устаж алга болох аюулаас хамгаалах, байгалийн онгон унаган төрх, түүнийг дагалдсан баялагийг хүний сайн сайхны төлөө зориулах эрхэм зорилгыг хэрэгжүүлэх үндсэн арга нь шинжлэх ухааны үндэслэлтэй тусгай хамгаалалттай газар нутгийн сүлжээ байгуулах явдал юм.

Газар нутгийг тусгай хамгаалалтад авах аргыг өргөн хэрэглэх нь байгаль цаг уурын хуурай, өндөрлөг, хүйтэн сэрүүн нөхцөлд бүрэлдэн буй болсон шим мандлын чадавхи дорой, гадны ачаалалд тэсвэр муу, нөхөн төлжих, сэргээх чадвараар сул газрын бүрхэвч бүхий манай орны хувьд газар нутгаар дамжуулан байгаль, экологийн тэнцвэрийг хадгалахад голлох үүрэг гүйцэтгэнэ.

Монголчууд ан амьтан, ургамал, байгаль, орчноо хамгаалах өнө эртний баялаг түүхтэй билээ. Эрт 13-р зууны (Италийн жуулчин Марко Поло Монгол оронд аялж байсан) үед туулай, буга, согоо, бөхөн, зээр агнах тусгай тогтсон хугацаатай байсан ба Эртний халх журам /1709-1799/ хуулийн дагуу 16 уулыг дархлан тэдгээрт ан гөрөө хийх, газар хагалах, мод бэлтгэх үйл ажилагаа хориглож байжээ. Богд хан уулыг анх 12-13 зууны үед дархлан хамгаалж байсан түүхийн улбаа бий бөгөөд бидний үе хүртэл хамгаалагдан үлдсэн түүх, сурвалж, албан баримтаас үзвэл 1778 онд Монголын анхны албан ёсны дархан цаазат газар болгосон байна. Үүнээс хойш 1957 онд 2, 1965 онд 5, газрыг, 1976 онд говийн их дархан цаазат газрыг тусгайлан хамгаалахаар албан ёсоор шийдвэрлэж байжээ.

Манай улс 1990 оныг хүртэл газар нутгийг тусгай хамгаалалтад авах асуудлыг дан ганц дархан цаазат газрын хэлбэрээр авч байсан бөгөөд 1993 оноос Байгаль Хамгаалах Олон Улсын Холбоо, Дэлхийн Байгаль Хамгаалах Мониторингийн Төвөөс хамтран тогтоосон ангиллыг өөрийн орны онцлогт тохируулан Дархан цаазат газар, байгалийн цогцолборт газар, байгалийн нөөц газар, дурсгалт газар гэсэн ангилалд хамруулжээ.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн сүлжээний үнэлгээний шалгуур арга зүй, индикатарууд

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн сүлжээг үнэлэх нь шаардагдах хүчийн зүйлийн мэдээ мэдээллийг /индикаторыг/ сонгох, үнэлгээний шалгуурыг сонгох, үнэлгээ хийх арга зүйг сонгох зэрэг асуудлаас ихээхэн шалгаална.

Шинжлэх ухааны экспертүүд

- Экосистем, байгалийн бүс бүслүүрийн төлөөлөл
- Дэлхийн хэмжээнд ховор тохиолдох боловч Монгол оронд хамгийн түгээмэл тархсан өвөрмөц экосистем
- Амьдрах орчинд хязгаарын нөхцөлд оршин ядаж буй үлдвэр экосистем
- Байгалийн мужийн төлөөлөл
- Өвөрмөц тогтоц, үзэсгэлэнт байдал /ландшафт, геологи, геоморфлогийн онцлог, байгалийн иж бүрдлийн хослол
- Унаган төрхөө хадгалсан байдал
- Биологийн төрөл зүйлийг хамгаалах шаардлага /Ой, ургамлын нэн ховор, унаган үлдвэр төрөл зүйл ховор ховордсон амьтан, ургамлын удмын санг хамгаалах шаардлага/
- Түүх, соёл, шинжлэх ухааны ач холбогдол
- Нийгэм эдийн засгийн ач холбогдол /улс орон, бүс нутгийн эдийн засаг, орчны нутгийн хөгжилд үзүүлэх нөлөө/
- Аж ахуйн үйл ажиллагааны нөлөөлөл /Аж ахуйн үйл ажиллагаанд байнга болон улирлын чанартай автагддаг байдал хэтийн төлөв/
- Орон нутаг ард иргэдийн санал

Зонхилох хүчин зүйл. Газар нутгийн хэмжээнд зонхилох хүчин зүйл нь экосистемүүдийн горимыг бүрдүүлж буй ургамал ба уулын экосистем юм. Энэ хоёр хүчин зүйл тус тусдаа болон хосолсон хэлбэрээр аль аль нь байгаа бөгөөд гол төлөв өөрийн болон түүний нөлөөн доор бусад экосистемүүд оршин тогтох, цаг агаар, чийгшил, хур тундасны хэвийн горим, байгалийн цэвэр усны буюу гол

мөрний усан хангамж бүрдэх, дагаад амьтан ургамлын орших нөхцөл хангагдахын хувьд чухал ач холбогдолтой юм.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн сүлжээний үнэлгээнд зайлшгүй байх шалгуур үзүүлэлтүүдийг дараахь хэдэн чиглэлээр авч үзсэн байна.

- Экосистемийн иж бүрдэл, ихээхэн хэмжээний талбайг эзэлсэн ойтой газар нутгийг хамгаалалтанд авах
- Ургах орчны хязгаарлалтын нөхцөлд ургаж ядан байгаа ой түүнд тохиолдох ховор бүлгэмдэл нь нэгэн илтгүүр болдог.
- Тухайн нутаг дэвсгэрт ургамлын бүлгэмдэл, хэв шинж нэн чухал үнэлэх илтгүүр болно.
- Эсвэл өөр улс оронд элбэг байдагч Монгол оронд ховор тохиолддог бүлгэмдэл, хэв шинж байвал онцгой анхаарч үзвэл зохино.
- Тухайн нутаг дэвсгэрт Монгол орон болон өөр газарт ховор болон нэн ховор тохиолддог мод, сөөг, өвслөг ургамал ургаж буй эсэхэд онцгой анхаарч үзэх
- Тухайн нутаг дэвсгэрт нэн ховор болон ховор жимс, жимсгэнийн, эмийн ба бусад ашигт ургамал байгаа эсэхэд анхаарах
- Тухайн нутаг дэвсгэрийн ургамалшилд үнэлгээ өгөхөд тухайн газар нутгийн чадавхаар нь биш зөвхөн өнөөдрийн оршин байгаа /актуальны/ ургамалжилтаар нь тооцох нь зүйтэй.
- Мөн байгалийн нөөц баялагийн хувьд доройтсон газар нутагт нөхөн сэргээлтийн чиг хандлагыг зайлшгүй тооцож үзэх нь чухал. Доройтсон газрууд байгалийн аясаар нь хамгаалаад байвал тодорхой хугацааны дараа сэргэдэг зүй тогтол бий.
- Тус аймгийн нутаг 10 сумын нийт 1001682 га талбай, тусгай хамгаалалттай газар нутгийн сүлжээнд хамрагдсан нь аймгийн нутаг газрын 13.7 хувийг эзэлж байна.

Тусгай хамгаалалтанд авах газар нутгийн шалгуур үзүүлэлтийг хангаж буй газар нутаг:

Монгол Алтайн өндөр уулсын мужаас:

Баатар хайрхан, Мөнх хайрхан, Цончийн хавцал, Цагаан чулуут, Алтан хөхий, Согоот Ногоон нуурын эхэн, Хар ус нуурын Байгалийн цогцолборт газрын Ховд голын цутгал, Ногоон цавны хотгор, Суман хадны нуруу

Хүснэгт 75

Улсын тусгай хамгаалалтанд авахаар төлөвлөж байгаа газар

д/д	Сумын нэр	Газрын нэр	Ангилал	Талбайн хэмжээ га	Хамгаалалтанд авахаар төлөвлөсөн он
1	Мянгад	Алтан Хөхий	Байгалийн цогцолборт газар	48277.80	2008-2010
2	Булган	Байтаг богд	Байгалийн цогцолборт газар	34286.66	2016-2023
	Үенч			17805.31	
3	Зэрэг	Баатар хайрхан	Байгалийн цогцолборт газар	43928.41	2011-2016
	Мөст			18073.02	
4	Цэцэг	Сутай	Байгалийн цогцолборт газар	48317.45	2008-2010
	Дарви			8517.02	
5	Үенч	Үенчийн хавцал	Байгалийн цогцолборт газар	32733.42	2011-2016
Дүн				251939.09	

III.6.3 ОРОН НУТГИЙН ТУСГАЙ ХАМГААЛАЛТАЙ ГАЗАР НУТГИЙН НӨӨЦ, НӨХЦЛИЙН ТӨЛӨВЛӨЛТ

Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн зэрэгцээ зайлшгүй ямар нэгэн хамгаалалтанд авч хадгалан хамгаалах газар нутгийг орон нутгийн хамгаалалтанд авч түүний хамгаалалтыг □Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай□ хуулийн хүрээнд орон нутгийн төр захиргааны байгууллага, иргэдийн идэвхи санаачилгын дэмжлэгтэйгээр хамгаалах нь байгаль эх нутгаа хайрлан хамгаалж ирсэн сайхан уламжлалтай манай орны хувьд дэвшилтэд арга юм.

Эх нутгаа гэсэн сэтгэлээр нутгийн иргэн бүхэн санаа тавих, эх оронч үзэл баримтлалтай байж, залуу хойч үеэ хүмүүжүүлэхэд дэм тусламж болно.

Нутгийн хүмүүсийн эрт дээр үеэс тахиж шүтэж ирсэн байгалийн давтагдашгүй үзэсгэлэн төгөлдөр, байгалийн өвөрмөц тогтоц бүхий 37 газрыг орон нутгийн хамгаалалтад авахаар төлөвлөв.

Нийт 203.9 мянган га талбай бүхий газар нутгийг орон нутгийн хамгаалалтад 2007 оноос эхлэн 2023 он хүртэл авч судалгаа, шинжилгээний ажил явуулах, сургуулийн сурагчдын байгаль экологийн мэдлэгийг дээшлүүлэх, түүний биологийн чадавхийг судлах, байгалийн нөөц баялагийг хадгалан хамгаалах ажлыг зохион байгуулах хэрэгтэй.

Хүснэгт 76

Орон нутгийн хамгаалалттай газар нутгийн нөөц, нөхцлийн төлөвлөлт

д/д	Сумын нэр	Газрын нэр	Талбай га	Тайлбар
1	Булган	Алаг толгой маршал Чойбалсан	1	Түүхийн дурсгалт газар
2		Угшлын давирхай	2411.26	Орон нутгийн хамгаалалттай

3		Үзэсгэлэнт газар	1	Байгалийн үзэсгэлэнт газар
4	Буянт	Шандана хад	1	Хадан дээрх бичээс
5	Мөст	Баатрын хавцал	1974.19	Орон нутгийн хамгаалалттай
		Харганы адаг	10	Орон нутгийн хамгаалалттай
		Рашаан	1	Орон нутгийн хамгаалалттай
		Рашаан	1	Орон нутгийн хамгаалалттай
		Баянхайрханы дурсгалт газар	1920.63	Түүхийн дурсгалт газар
		Хужирт	1	Орон нутгийн хамгаалалттай
6	Үенч	Үенчийн гол	93823.81	Орон нутгийн хамгаалалттай
		Бичигт хад	11162.63	Түүхийн дурсгалт газар
		Улаан үзүүр	1	Орон нутгийн хамгаалалттай
		Улаан эрэг	5	Байгалийн цогцолборт газар
		Харуул овоо	1	Түүхийн дурсгалт газар
7	Мянгад	Алтан хөхий	10	Улсын тусгай хамгаалалт

Үргэлжлэл

8	Мөнххайрхан	Ацаг агуй	1	Орон нутгийн хамгаалалттай
		Битүү нуур	10	Орон нутгийн хамгаалалттай
		Булган чулуу	1	Түүхийн дурсгалт газар
		Жинст агуй	1	Орон нутгийн хамгаалалттай
		Сүг зураг	1	Түүхийн дурсгалт газар
		Сонгинтой уул	5	Орон нутгийн хамгаалалттай
		Хүрхэрээ	1	Орон нутгийн хамгаалалттай
		Шуулхай элсэн бөөрөг	5	Орон нутгийн хамгаалалттай
		Эмгэн хад	1	Орон нутгийн хамгаалалттай
9	Дарви	Баян-Өндөр	5308.62	Хар модтой
		Бумбат хайрхан	27003.39	
		Буурал богд уул	34552.33	
10	Ховд	Баянбулаг	1	Хирэгсүүр
		Баянбулаг	1	Аргалтай
		Наран булаг	5	
11	Дуут	Малын бэлчир	1	
		Улийст агуй	1	Агуй
		Цэнхэрийн голын ам	1	
12	Дөргөн	Сангийн далай	1	
		Сээрийн бөгс, Шавагтай	2182.64	
		Царгат уул	23572.49	Аргалтай
13	Зэрэг	Халтар нарийн булаг	1	Усны эх

III.6.4. АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛ, ХҮН АМЫН РЕКРАЦЫН НӨХӨН СЭРГЭЭЛТИЙН БҮСИЙН ТӨЛӨВЛӨЛТ

Ховд аймгийн 760.61 мянган га нутаг дэвсгэртэй 91.7 мянган хүн амтай 2.3 сая толгой малтай гол мөрний сав баян бүрдүүдээр үр тариа, төмс, хүнсний ногоо, малын тэжээлийн ургамал, гуаны төрлийн ургамал тариалдаг.

Ховд хот нь Улаанбаатар хотоос 1456 км зайд оршдог онгоцоор 3 цаг нисэн хүрнэ.

Ховд аймгийн нутгийн төв хэсгээр Монгол Алтайн нуруу үргэлжлэн өнгөрдөг.

Цамбагарав, Хөх сэрх, Мөнххайрхан, Сутай зэрэг 3000-4000 м өндөр мөнх цаст уул нуруудтай.

Ховд хотын агаарын жилийн дундаж температур $+18.9^{\circ}$, жилд 119 мм хур тунадас унадаг, Агаарын даралт 860 гПа орчим байдаг. Салхины жилийн дундаж хурд 1.8 м/сек хүрдэг.

Мянганы замын хөндлөн чиглэлийн авто зам нь Дөргөн, Мянгад сумдаар дамжин өнгөрөх бөгөөд босоо тэнхлэгийн зам нь Боршоо боомтоос Улаангом, Ховд хотоор дамжин Ярантайн боомтоор гардаг.

Ховд хот болон зарим сумдын цахилгааны хэрэгцээг одоогоор ОХУ-аас хангадаг бөгөөд Чоно харайх гол дээр баригдаж буй Дөргөний усан цахилгаан станц ашиглалтанд орсноор дотооддоо эрчим хүч үйлдвэрлэн гадаадаас эрчим хүч худалдан авах шаардлагагүй болно. Цаашид ББЭХ сүлжээнд холбогдсоноор аймгийн ихэнх сумыг эрчим хүчний гачигдалаас гаргах юм.

Тус аймаг анчид жуулчдыг хүлээн авч үйлчилдэг хэд хэдэн жуулчны баазтай.

Аялал жуулчлалын бүсэд 150 400 га газрыг хамруулж байгаа бөгөөд байгалийн цогцолбор газрын 17.8 %-ийг эзэлнэ.

Ховд хот далайн түвшинээс дээш 1400 м өндөрт оршдог 10 гаруй ястанаас бүрдсэн 24000 орчим хүн суудаг, 1762 онд үндэс сууриа тавьсан манай эртний хотуудын нэг билээ. Бүх аяллын замнал Ховд хотоос эхлэх бөгөөд энд дараах зүйлсийг үзэж сонирхоно.

1. Монголын эх оронч Манжийн түрэмгийллийн эсрэг тэмцэгч Ойрадын хаан Галдан Бошигтын дурсгалын хөшөөг Ховд хотод 2003 онд босгосон.
2. Ард Аюушийн талбай
3. Ойрадын хаан Амарсанаагийн нэрэмжит залуучуудын цэцэрлэг. Монголын ард түмний тусгаар тогтнолын төлөө зэвсэгт тэмцлийг 1755-1758 онд толгойлогчдын нэг. 1757 оны 6-р сард Ж. Амарсанаа 3000 цэргийн хамт дайсны 10000 гаруй цэрэгтэй эрэлхэгээр тулалдсан боловч Манжийн цэрэг тооны хувьд давмгайлж босогчдыг даржээ. Амарсанаа цөөн хэдэн хүний хамт тусламж гуйхаар Орос оронд зугатан гарч тэгэхдээ өвчний улмаас таалал төгсчээ. Түүний дурсгалын хөшөөг 1966 онд Ховд хотод босгожээ.
4. Буянт голын урд эрэг дээр орших цэргийн бэхлэлт бүхий дөрвөлжин хэрбэртэй 4.5 м өндөр Сангийн хот гэгдэж байсан хэрэм бэхлэлтийн ором бий. 1762 онд байгуулагдсан Сангийн хэрэм. Ховд хот Манжийн дарангуйлалын үед тэдний нэг түшиц газар байв.

5. Орон нутаг судлах музей
6. Буянт голын хойт эрэг дээрх Түгээмэл амаржуулагч хийд
7. Баатар хайрханы орой дээрээс Ховд хотыг харах

Эндээс хэд хэдэн чиглэлээр аялаж болохыг тодруулбал:

1-р маршрут

Ховд хотоос зүүн ургаш гарч

1. Хар ус нуур 20 км □Шувуун цуглаан□, □Элсэн шанаа□ хэмээх олон янзын шувуу чуулсан, наранд шарахад тохиромжтой хэсгээр очно.
2. Манханы нөөц газар 30 км Жаргалант уулын бэл, тал нутаг юм. Монголын нэн ховор бөхөнг хамгаалах зорилгоор нөөц газар байгуулсан.
3. Ишгэн толгойн палеолитын үеийн сийлмэл зураг байхаас гадна эртний далайн ёроолын ургамлын дүрс хаданд бууж хадгалагдан үлдсэн нь шинжлэх ухааны чухал ая холбогдолтой олдвор юм.
4. Манхан сумын төв Төгрөг 1 км. Энд захчин ардын амьдралтай танилцана.
5. Тахилтын хотгорын Хүннүгийн булш 18 км. Энд 100 орчим булш, археологийн томоохон олдвор ваар сав зэргийг олжээ. 1998 онд улсын хамгаалалтанд авчээ.
6. Хойт Цэнхэрийн агуй 7 км. Сумын төвөөс баруун тийш 25 км Цэнхэрийн уулын баруун гарын нилээд дээр голын эрэг тал руугаа баруун хойшоо харсан амтай зэргэлдээ хоёр агуй бий. Гантиг чулуун уулан дахь эдгээр агуй нь карстын гаралтай, эвдрэлд бага орсон. 1971 оноос улсын хамгаалалтанд авсан. 1966 онд дэлхийн соёлын өв санд бүртгэн авсан.
7. Ховд хот 60 км.
Замын нийт урт 163 км, аяллын хугацаа 3-4 хоног.

2-р маршрут

Ховд хотоос

1. Хар ус нуурын өмнөд төгсгөл Олон худаг 35 км. Энд шувуу ажиглах цамхагийг эргээс 50 м зайд, 3-4 м өндөрт байрлуулсан. Цагаан толгойт нугас зэрэг маш олон зүйлийн шувуудыг үзэх боломжтой.
2. Чингис хааны үеийн далан хэмээгдэх Сартагтайн суваг 12 км. Эрдэнэбүрэн сумын Шижигтийн хавцалаас зүүн ургаш чиглэн уулын хаяа бэлийг дагуулан малтсан байх ба Манханы Тооройн элсэнд тулж төгсдөг. 160 км орчим урт эртний суваг шуудууг Сартагтай хэмээх баатар эртэй холбосон

домог байдаг. Эндээс 4195 м өндөр Цамбагарав ууланд аялах боломжтой. Ховд, Баян-Өлгий аймгийн заагт орших энэ уулыг 110960 га талбайтайгаар Байгалийн цогцолбор газар болгожээ. Мөс судлалын ач холбогдолтой бөгөөд ирвэсний хэвийн өсөлтийг хангах зорилготой.

3. Жаргалант хайрхан уулын рашаантын ам 80 км.
4. Хар ус нуурын зүүн өмнөд эрэг 15 км. Энд Борцгор хотонг харж болно.
5. Улаан ширээ 15 км. Усанд орж элсэн дээр наранд шарах боломжтой газар
6. Баянхайрхан Хойт гол 60 км. Байгалийн үзэсгэлэнтэй танилцаж, Цахирын талд байгаа Түрэгийн үеийн хүн чулуун хөшөөг үзэж сонирхох бололцоотой.
7. Чандмань сум 5 км. Ардын өвөрмөц язгуур урлаг хөөмийн урлагтай танилцаж болно. Эндээс Жаргалант хайрхан уулыг харахад сонин.
8. Тагийн ам 15 км. Чандмань сумын төвөөс 10 км орчимд хошууран сүглийх хадан цохионы эхэнд тэмээ унасан хүүхдийн дүртэй нэгэн чулуу байдаг. Энэ орчим чулуун дээр 5-6 насны хүүхдийн хөлийн мөр байдаг.
9. Чандманиас Ховд хот 160 км.
Замын урт 407 км, аялалын хугацаа 4 хоног

3-р маршрут

Ховд хотоос зүүн хойш гарч засмал замаар явна.

1. Чандмань Хар үзүүрийн папеолитын үеийн зураг 23 км. Засмал засаар явж Буянт сум орохоос 2 км наана Буянт голын салаалсан хэсэгт жижигхэн хар уулын наран ээвэр талд одоогоос 40000-30000 жилийн өмнөх үед бүтээгдсэн гэж үздэг морь, буганы олон тооны зураг хүн хүрэхэд бэрэхшээлтэй хадан хясаан дээр байдаг.
2. Буянт сум 2 км. Ховд аймгийн газар тариалангийн гол газар бөгөөд казах, халх ястануудын амьдрал, зан үйлтэй танилцах боломжтой.
3. Ховд гол 15 км. Монгол Алтайн Таван богд уулын мөнх цаснаас эх авч 516 км урсаад Хар ус нуурт цутгана. Энэ голд Алтайн шар загас, хадран загас элбэг байдаг, хөндийгөөрөө шугуй ихтэй гол юм. Ховд голд заарт харх байх бөгөөд Булган голоос минж авчирч тавьсан нь нутагшиж байна.
4. Мянгад сум 1 км. Хөвсгөлөөс хотгойдын ноён Чингүнжавыг даган Манжийн эсрэг тэмцэж явахдаа энэ нутагт идээшин үлдсэн мянгад ястануудын амьдрал зан үйлтэй танилцана.

5. Халзан бүрэгдэй уул 27 км. Мянгад сумын Цагаан булан багийн ард иргэд шүтэн амьдардаг. Хурц шовх оройтой энэ уул аргаль янгиртай. Энэ ууланд газрын ховор элементийн орд байдаг.
6. Алтан Хөхийн уул 50 км. Мянгад ястануудын эртнээс тахин шүтэж ирсэн Алтан Хөхийн уул нь Хар ус нуурын хойд ба баруун хойд хэсгээр хүрээлэн оршино. Хамгийн өндөр оргил нь 3350 м. Уулын зүүн хойд бэл нь харьцангуй налуу. Дөрөвдөгчийн галавын мөстлөг, усны урсгалын өргөгдөх хөдөлгөөний явцад үүсч бий болжээ. Алтан Хөхийн овооны эхэнд Тайхар чулуу нэртэй өвөрмөц сонин тогтоцтой хад байдаг. Энд янгир агнуулахаар байгуулсан ангийн отог бий. Энэ уулыг 450 мянган га талбайгаар Байгалийн нөөц газрын ангилалаар улсын тусгай хамгаалалтанд авахаар судалгаа хийж, үндэслэл боловруулж байна.
7. Дөргөн сум 69 км. Дөрвөд ястны аж амьдралтай танилцаж болно.
8. Хар ус нуурын Агваш арал 10 км.
9. Алаг уул 15 км. Алсаас харахад зориудаар өнгө залган нийлүүлсэн мэт ялгаран харагдах сонин тогтоцтой уул.
10. Чоно харайхын голын боргио, хавцал 2 км. Агваш арлаас зүүн тийш Далай нуурын зүүн талаас эх аван урсдаг энэ гол 10-30 м өргөн боловч хоёр том нуурыг холбодог учир маш гүн. Алаг нуурын урд хэсгээр гүн хавцал дундуур урсахдаа хүчтэй боргио үүсгэдэг. Усанд өвөл хун зэрэг усны шувууд өвөлждөг. Голын эхэнд 6-7 км үргэлжилсэн сүрлэг хавцал байдаг. Энэ гол дээр Дөргөний УЦС-ийг барьж байгаа.
11. Мянгад сумын Цагаан булангийн Чандманы суварга 55 км. Мянгад сумаас урагш Ховд гол Хар ус нуурт цутгах олон салаан дунд Чандмань хэмээх өнчин улаан уул байдаг. Энэ уулын оройд нутгийн ардууд шүтээн болгон суврага босгосон нь одоо хүртэл хадгалагдан үлджээ.
12. Ховд хот 65 км.
Нийт замын урт 26 км, аялах хугацаа 4-5 хоног.

4-р маршрут

Ховд хотоос баруун урагш 50 км-т байдаг Хөх Сэрхийн нурууны Байгалийн цогцолбор газар аялаж болох юм.

1. Байгаль Орчны сайдын 1996 оны 222-р тушаалаар Хөх Сэрхийн нурууны Байгалийн цогцолбор газрын аялал жуулчлалын бүсийн хилийг тогтоосон

нь нийт талбайн 32.2 % буюу 21.2 мянган га, хязгаарлалтын бүс нь 30.2 % буюу 19.9 мянга га байна.

2. Ховд сумын төвөөс урагш Сөрт гэдэг газар орших дүрс, тэмдэг бүхий хөшөөг 1998 онд Улсын хамгаалалтанд авсан.
3. Ховд хотоос Өлийн ба Шивэртийн давааг давж Дуут сум 76 км, Цагаан бургасны голыг өгсөж Нэвтийн рашаан амралт 15 км. Нэвтийн рашаан Дуут сумын төвөөс зүүн хойш уулын давчуу амаар урсах Цагаан бургастайн голын эхэнд далайн түвшинээс дээш 2170 м өндөрт оршино. Маш эртний нэгэн их ан цав дагуу ойрмог үед хагарсан их хагархайн дэргэд, хуучин төрмөлийн эриний герциний үеийн бүдүүн ширхэгт ухаа цайвар боржин, сэвхэт чулуу маш их, хувирсан хар хөх занар зэрэг чулуулгийн судлаар оргилох гүний ус. Нөөц нь хоногт 216 м³. Гидрокарбонат, кальци, магнийн найрлагатай.

Хөрсний овойлт, мөс хөлдөж дошигнох, газар хөлдөх, үерийн аюул зэргийг тооцон судлах шаардлагатай. Хаанаас ч очиход зам бартаа ихтэй, давчуу хавцал, хад асга, нурсан чулуу их тул хүрхэд бэрэхшээлтэй.

5-р марирут

Ховд хотоос Манхан (80 км) сумаар дайран Мөнх хайрхан сум 75 км, Мөст сум 60 км, Цэцэг сум 41 км, Дарви сум 36 км, Зэрэг сум 64 км, буцаад Ховд хот 130км. Алтайн нуруу, Их нууруудын хотгороор аялах энэ чиглэлийн аялах замын урт 500 км, аялах хугацаа 3-4 хоног.

Энэ чиглэлд үзэх зүйлс:

1. Манхан сумаас урагш 70 км орчимд Бортын голын эх орчимд спорт агнуур хөгжүүлэх боломжтой.
2. Мөнх хайрхан уул баруун хойноос урагш 100 км орчим үргэлжилсэн их нуруу. Энд 200 гаруй км² эзэлсэн мөнх цас мөсөн голтой. Оргил нь 4205 м өндөр Таван хумст уул. Энэ нурууг 410 мянган га талбайтайгаар 2006 онд Дархан цаазат Газрын ангилалаар улсын тусгай хамгаалалтанд авсан.
3. Мөст сумын Өртөнтөд аргаль, янгир агнуулахаар байгуулсан отог байдаг. Сумын төвөөс урагш 20 км орчимд Улаан эргийн голын орчимд спорт агнуур хөгжүүлэх бололцоотой.
4. Бодончийн голын эх орчимд спорт аялал хөгжүүлэх бололцоотой. Манхан сумын төвөөс урагш 100 км явж хүрэх нь хялбар байдаг.

5. Цэцэг сумын төвөөс Сутай уулыг харна.
6. Ард Аюушийн музей, хөшөөг үзнэ. Засагт хан аймгийн Дархан бэйлийн хошууныхан 1903 оноос гадаадын дарлагчдын эсрэг Цэцэг нуурын дугуйлан байгуулан, заргын бичиг үйлдэн тэмцэж эхлэжээ. Ард Аюуш бол 1905 онд бурангуй ёсыг эсэргүүцсэн ардын хөдөлгөөнийг удирдан зохион байгуулсан түүхэн баатарлаг үйл амьдралтай жирийн ард хүн. Түүний мэндэлсний 100 жилийн ойгоор 1959 онд Ховд хотод дурсгалын хөшөө босгожээ.
7. Цэцэг сумын Халиуны хөтөл гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөөг 1998 онд улсын хамгаалалтанд авчээ.
8. Цэцэг сумын нутаг дахь Мянган Угалзтын нуруу орчмын 63.3 мянган га газар нутгийг байгалийн цогцолбор газрын ангилалаар улсын иусгай хамгаалалтан авсан байна.
9. Мөст сумын Баянзүрх гэдэг газар Буган чулууны цогцолборыг 1998 онд улсын тусгай хамгаалалтанд авчээ.
10. Баатар хайрханы нуруу орчмын 110 мянган га газрыг Байгалийн нөөц газрын ангилалаар улсын тусгай хамгаалалтанд авахаар судалгаа хийж, үндэслэл боловруулж байна.
11. Зэрэг сумын Тооройн элс орчмыг эмчилгээ сувилгааны зориулалтаар ашиглах бололцоотой.

6-р маршрут

Алтайн цаад говьд аялах нэг бололцоо байгаа бөгөөд энэ нь Улаанбаатар хотоос онгоцоор шууд Ховд аймгийн Булган суманд бууж тэндээсээ Булган голын байгалийн нөөц газар 25 км, Үенч сум 44 км, Үенч голын хавцал 35 км, Бодончийн хавцал 50 км, Алтай сум 36 км, Говийн их дархан цаазат газрын Б хэсэгт 80 км аялах бололцоотой. Булган суманд торгууд, Үенч, Алтай сумдад захчин ястан амьдардаг.

Замын урт 420 км, аялах хугацаа 3-4 хоног.

Энэ чиглэлд үзэх зүйлс

1. *Булган гол.* Алтайн нурууны мөнх цаст оргилоос эх авч урагшаа Баян-Өлгий, Ховд аймгийн нутгаар 200 орчим км байц хадан дундуур шуугин урссаар Булган, Улиастайн бэлчирээс доош уужим хөндий дундуур олон салааж олтриг, арал олонтой, улиас, бургас, чацарганы шугуйтай булан тохой болж цааш хил гарч Өлөнгөр голд цутгадаг. Азийн минж амьдардаг

хэсэг буюу улсын хилээс 25 км урт, голын хоёр эргээс хоёр тийшээ 1.5 км өргөн газраар заагалгдсан 1840 га нутгийг 1965 оноос улсын тусгай хамгаалалтанд авчээ.

2. *Индэртийн халуун рашаан.* Булган сумын Булган, Индэрт хоёр голын бэлчирт Булган голын зүүн эрэг дээр далайн түвшинээс дээш 1670 м өндөрт байдаг. Асар их боржин цохио, хадан хавцал доороос 5-6 эхтэй рашааны булгууд оргилон 4-5 м урсаад Булган голд цутгана. Нөөц нь хоногт 52 м³. Рашааныг үе мөч, ходоод гэдэсний өвчинд ууж хэрэглэдэг. 0.48 г/л эрдэсжилттэй, сульфат-гидрокарбонат-хлорид, натри-кальцийн найрлагатай рН 8.5 Eh -45 МВ цахиурын хүчил, фтортой, азотын 45 хэмийн халуун рашаан. Орчны байгаль сайхантай боловч бартаа ихтэй, хүрэхэд бэрх, газар давчуу учир амралт сувилал байгуулах бололцоо муутай.
3. *Харуул овоо.* Булган, Үенч сумын зааг дээр д.т.д 1941 м өндөрт босгосон том овоо. Булган голын торгууд ястны босгосон 13 овооны нэг. 100 м орчим өндөр эгц хадан хясаа дээр хавтгай чулууг шавараар нааж эвлүүлж, модон шургаагаар бэхлэн босгосон 25 м өндөр овоо. Овооны суурийн голч нь 50м орчим.
4. *Үенчийн хавцал.* Үенчийн гол, Мөнх хайрхан уулнаас эх авч урагш их хавцал үүсгэн 150 км урсаад Баруун хуурай хонхорт шингэдэг. Хавцал орчмын 160 мянган га газрыг байгалийн дурсгалт газрын ангилалаар улсын тусгай хамгаалалтанд авахаар судалгаа хийж, үндэслэл боловсруулж байна.
5. *Бодончийн хавцал.* Бодончийн гол, Мөнх хайрхан уулнаас эх авч их хавцал үүсгэн 180 км урсаад Баруун хуурай хонхорт шингэдэг. Бодонч, Ангиртын голын хоёр талаар элдэв хэлбэр тогтоцтой хад асга бүхий хавцал үргэлжилнэ. Хавцлын эхэнд тэмээ хэлбэртэй сонин хад байдаг.
6. *Алтай сумын Ямаан усны булагт МЭӨ 3000-1000 жилийн үеийн хадны зураг* байдаг. 1998 онд улсын хамгаалалтанд авсан.
7. *Говийн их дархан цаазат газрын Б хэсгийн Ховд,* Говь-Алтай аймгийн нутгийн зааг урд захын улсын хилээс нааш 80-аад км өргөн газрыг хамрах Зүүнгарын говь, Баруун хуурай, Бор цонжийн говийн өмнөд хэсэг Хонин усны говийг багтаасан 8000 мянган га талбайтай. Зундаа их халуун, өвөлдөө их хүйтэрдэггүй, жилдээ 60-70 мм тунадас унадаг. Монгол орны бусад нутагт байдаггүй ховор амьтад голын минж, сухайн чичүүл, ойн унтаахай,

зэрлэг гахай, дорго зэрэг 7 баг, 15 овог, 3 төрөлд хамаарах 51 зүйлийн хөхтөнтэй гэж тэмдэглэгдэжээ. Заган ой, сухай, зэгс, дэрс, тооройн төгөл, бургас, далан хальс, лидэр, чихэр өвс зэрэг ургамал баян бүрд, марз тойром, чулуут цөл, аараг толгод, хад байц зэрэг байгалийн ховор цогцолбор бүрдсэн унаган төрхөөрөө байгаа нутаг юм. Байгаль Орчны сайдын 1994 оны 177-р тушаалаар Говийн их дархан цаазат газрын аялал жуулчлалын бүсийг тогтоосон нь нийт талбайн 57.5 % буюу 3054.2 мянган га болно.

8. *Байтаг богд* орчмын 440 мянган га газрыг Байгалийн нөөц газрын ангилалаар улсын тусгай хамгаалалтанд авахаар судалгаа хийж, үндэслэл боловсруулж байна.

Ховд аймагт жуулчны бааз, амралт сувилалын эдэлбэрийн хэлбэрээр 32 га газар ашиглагдаж байна. Цаашид 64.26 га газрыг ашиглахаар төлөвлөв. Аялал жуулчлал, хүн амын байгалийн экологийн нөхөн сэргээлтийн бүсийн хэлбэрээр 475000 га нутаг ашиглахаар төлөвлөв.

Хүснэгт 77

Аялал жуулчлалын бааз, амралт сувиллын газар

Бүсийн нэр	д/д	Сумын нэр	Газрын нэр	Тайлбар	Талбайн хэмжээ	
Алтайн өврийн буюу Булганы бүс	1	Алтай	Бодончийн гол	Амралт, жуулчны бааз	2.0	2011-2015
	2	Үенч	Их гол	Амралт, жуулчны бааз	2.0	2008-2010
			Улиастайн баг	Их, бага	2.0	2011-2015
	3	Булган	Бумбат	Амралт, жуулчны бааз	3.0	2011-2015
			Булган гол	Амралт, жуулчны бааз	3.0	2008-2010
			Байтаг уул	Амралт, жуулчны бааз	4.0	2016-2023
Зүүн өмнөд буюу Дарвийн бүс	4	Дарви	Шаварт	Зуслан	5.0	2008-2010
			Цахир боом	Амралт, жуулчны бааз	3.0	2011-2015
Төвийн буюу Манханы бүс	5	Мөнх хайрхан	Борт хөх нуур	Амралт, жуулчны бааз	4.0	2008-2010
			Долоон нуур	Амралт, жуулчны бааз	3.0	2011-2015
			Шуурхай	Амралт, жуулчны бааз	3.0	2016-2023
	6	Чандмань	Рашаанд	Амралт	0.5	2011-2015
Хойд буюу Жаргалантын бүс	7	Дөргөн	Сээр баг	Сувилал	2.0	2008-2010
	8	Дуут	Нэвт	Амралт (өргөтгөл)	6.0	2008-2015
	9	Эрдэнэбүрэн	Намаржаан	Амралт	5.0	2011-2015
	10	Ховд	Баян булаг	Хүүхдийн зуслан (өргөтгөл)	8.0	2011-2015
			Баян булаг	Амралт (өргөтгөл)	4.0	2011-2015
	11	Буянт	Шигэрийн гол	Сувилал	3.0	2008-2010
Мөнгөн уул			Амралт, жуулчны	3.0	2011-2023	

				бааз		
--	--	--	--	------	--	--

Хүснэгт 78

Рашаан сувиллын газар

Бүсийн нэр	д/д	Сумын нэр	Газрын нэр	Талбайн хэмжээ	
Алтайн өврийн буюу Булганы бүс	1	Үенч	Улаан эрэг	5	2011-2016
	2	Булган	Индэрт	3.0	2008-2010
Зүүн өмнөд буюу Дарвийн бүс	3	Дарви		4.0	2011-2015
				2.0	2008-2010
				3.0	2011-2015
	4	Цэцэг		5.0	2016-2023
				4.0	2011-2015
				4.0	2016-2023
			4.0	2011-2015	
Төвийн буюу Манханы бүс	5	Манхан	Тооройн элс	4.0	2011-2015
				3.0	2016-2023
Хойд буюу Жаргалантын бүс	6	Дуут	Хан бөөрөг	4.0	2011-2015
			Харлаг хад	3.0	2016-2023
			Цагаан хад	3.0	2016-2023
	7	Эрдэнэбүрэн	Хэлтгий хад	5.0	2011-2015
	8	Жаргалант		2.0	2008-2010

III.7. ЭДИЙН ЗАСГИЙН ЧӨЛӨӨТ БҮС

Гаалийн болон бусад татварын хувьд гаалийн нутаг дэвсгэрийн гадна байгаад тооцогдох, хөрөнгө оруулалт, аж ахуйн үйл ажиллагааны тусгай дэглэм бүхий Монгол улсын нутаг дэвсгэрийн хэсгийг **“Чөлөөт бүс”** гэнэ.

Монгол улс дэлхийн нээлттэй хөгжих чиг шугам барьж, улс орнуудын чөлөөт бүс байгуулж буй туршлагыг судлан Монгол Улсад Эдийн Засгийн Чөлөөт Бүс байгуулах үзэл баримтлалыг 1995 онд баталж, 2002 оны хаврын чуулганаар Чөлөөт бүсийн тухай хууль анх батлагдсан байна.

Монгол Улсад Эдийн Засгийн Чөлөөт Бүс байгуулах үндэслэл нь:

Манай орны тодорхой бүс нутагт хөрөнгө оруулах эрмэлзэл бүхий гадаадын хөрөнгө оруулагчдын сонирхлыг өөрийн орны эрх ашигтай зөв хослон тухайн бүс нутгийн болон улс орны эдийн засгийн хөгжилд тус дөхөм үзүүлэх явдал юм.

Чөлөөт бүс байгуулах зорилго

Манай орны нутаг дэвсгэрийн тодорхой хэсгийн байгаль орчин, хүн ам, түүхий эдийн нөөц, газар зүйн байрлал, зам харилцааны боломжийг зохистой ашиглан, гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг татах, дэвшилтэт технологи оруулах замаар эдийн засгийн чадавхийг дээшлүүлэх зорилгоор чөлөөт бүсийг байгуулна.

Чөлөөт бүсийн үйл ажиллагаа нь дараах зорилтыг хангахад чиглэгдэнэ.

- Экспортын үйлдвэрлэл, импортыг орлох бүтээгдэхүүнийг нэмэгдүүлэх.
- Удирдлагын болон үйлчилгээний орчин үеийн арга барил, маркетинг, худалдаа арилжааны туршлага нэвтрүүлэх.
- Хүн амын ажил эрхлэлтийг сайжруулах.

- Валютын чөлөөт хөрвөлтийг хангаж, нөөцийг нь нэмэгдүүлэх.
- Барааны хангамжийг сайжруулах.

Чөлөөт бүс байгуулах онцлог зарчим

Улс орны эдийн засгийн одоогийн бодит байдал, нийгмийн тодорхой хэрэгцээ шаардлага газар зүйн байрлалаас шалтаалан дараахь онцлогтой байна.

- Тус орны зах зээл нь хил залгаа ОХУ, БНХАУ-аас нэлээд хамааралтай.
 - Газар зүйн байршлын хувьд гадаадын хөрөнгө оруулагчдаас алслагдсан.
 - Нэн тэргүүнд Ази, Номхон далайн орнуудтай хамтран ажиллах боломж илүүтэй.
 - Улс орны янз бүрийн бүс нутагт оршдог эрдэс баялгийн томоохон ордуудыг түшиглэн хөрөнгө оруулах хэрэгцээ, шаардлага өсч байгаа.
 - Гадаад худалдааны бүтцийн хувьд машин техник, төхөөрөмж, сэлбэг хэрэгсэл, өргөн хэрэгцээний бараа голлон импортолдог, экспортод мал аж ахуйн гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүн дийлэнх хувийг эзэлдэг.
 - Газрын нөөц, эрдэс баялаг ихтэй, зах зээлийн багтаамж сайтай орнуудтай хил залгадаг давуу талтай боловч далайд гарцгүй, дэлхийн зах зээлийн гол төв, зангилаанаас хол, эрс тэс уур амьсгалтай, хүн ам цөөн, үйлдвэрлэл, нийгмийн дэд бүтэц харьцангуй сул хөгжсөн зэрэг нь чөлөөт бүс байгуулахад харгалзах бодит хүчин зүйл юм.
1. Улс орны экспортын чадавхи, валютын орлого, бүс нутгийн хөгжлийн түвшинг нэмэгдүүлэхэд Монголын болон гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг өргөнөөр татан оролцуулах.
 2. Дотоодын болон дэлхийн зах зээлд өрсөлдөх чадвартай бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэхэд туслах дэвшилтэт техник технологи оруулах,
 3. Улсын хил зэргэлдээ нутгийн эдийн засгийн уламжлалт хэлхээ холбоог гүнзгийрүүлж хилээр гарах, орох ачаа барааг нэмэгдүүлэх, зорчигчдийн зардал, чирэгдлийг багасгах, хил худалдааг хөгжүүлэх.
 4. Тухайн бүс нутгийн хүн амын ажил эрхлэлтийн түвшинг сайжруулах,
 5. Зах зээл хөгжсөн орнуудын бизнес худалдаа үйлчилгээ, эрхлэх соёл, удирдлага, маркетингийн туршлагыг нэвтрүүлэх.
 6. Хүн амд чухал шаардлагатай барааны хангамжийг сайжруулах.
 7. Эх орны үнэт түүхий эд, бүтээгдэхүүний хилээс гадагш хяналт, тооцоогүй зөөвөрлөх явдлыг хязгаарлах.

8. Гадаад худалдааг цэгцтэй, үр өгөөжтэй явуулж, улс хооронд дамжин өнгөрөх экспорт, мэдээллээс орох ашгийг нэмэгдүүлэх.

Чөлөөт бүс байгуулах үе шат:

-Бэлтгэл үе

-Байгуулах үе

-Хөгжлийн үе гэсэн харилцан уялдсан үе шаттайгаар дэс дараалалтай хэрэгжүүлэх нь зүйтэй юм.

Эдийн засгийн чөлөөт бүс байгуулах угтвар нөхцөл

Эдийн засгийн чөлөөт бүс байгуулах нөхцөл нь улс орны эдийн засаг зохион байгуулалтын дараахи угтвар нөхцөлийг бүрдүүлсэн байна.

- Чөлөөт бүс байгуулах нөхцөл нь улс орны эдийн засгийг хөгжүүлэхэд гадаад орнуудтай холбогдох тээвэр, газар зүйн тохиромжтой байрлалтай байх, дэд бүтэц сайн бүрдсэн буюу бүрдэх нөхцөл хялбар байх.
- Олон улсын стандартад нийцсэн орчин үеийн холбоо, эрчим хүч, зам тээвэр зэрэг үйлдвэрлэлийн болон нийгмийн дэд бүтэц шинээр бүрдүүлэх буюу сайжруулах.
- Чөлөөт бүс байгуулах эрх зүйн үндсийг бүрдүүлж, чөлөөт бүсийн хүрээнд гадаадын хөрөнгө оруулагчид, аж ахуйн нэгж байгууллага, чөлөөтэй итгэл үнэмшилтэй ажиллах таатай орчин нөхцөл бий болгох.
- Чөлөөт худалдааны төв, гаалийн баталгаат агуулах, хил гаалийн шалган нэвтрүүлэх цогцолбор, үйлдвэрлэлийн барилга байгууламж, банк, зочид буудал, үйлчилгээний бусад цэг салбар байгуулах талаар дотоод гадаадын хөрөнгө оруулагчидтай гэрээ хэлцэл хийсэн байх.

Эдийн засгийн чөлөөт бүс байгуулах нутаг дэвсгэрийг сонгоход дараах шалгуурыг баримтлана.

1. Монгол улсын үндэсний аюулгүй байдлын шаардлагад чанд нийцсэн байх.
2. Тээвэр газар зүйн байрлалын хувьд гадаад худалдааны үйл ажиллагаа явуулахад тохиромжтой байх.
3. Зохих чиглэлээр үйлдвэрлэл үйлчилгээ эрхэлж гадаадын зах зээлд гарах боломж илүүтэй байх.
4. Үйлдвэрлэл, нийгмийн зохих дэд бүтэц бүрдсэн буюу шинээр бүрдүүлэхэд дөхөмтэй байх.
5. Гадаад дотоодын хөрөнгө оруулагчдын сонирхлыг татахуйц нөхцөл бүрдсэн байх.

Засгийн газар энэхүү хуулийг мөрдөж, дээрх үзэл баримтлалыг хэрэгжүүлэх, шаардлагыг иш үндэс болгон эхний ээлжинд Буянт Ухаагийн нисэх онгоцны буудал болон улсын хил орчмын нутагт Худалдааны чөлөөт бүсийг энгийн хэлбэрээр бий болгож, зохих туршлага хуримтлуулсаны үндсэн дээр эдийн засгийн чөлөөт бүсийг нутгийн гүнд үйлдвэрлэл худалдаа хосолсон хэлбэрээр үе шаттай хөгжүүлэх боломжтой юм.

Чөлөөт бүс байгуулсанаар бизнесийн үйл ажиллагаа, худалдааны эргэлтийг түргэтгэх, ачаа барааг баталгаатай хамгаалах, хадгалах, шуурхай нэвтрүүлэх бололцоо өргөжихийн зэрэгцээ гадаад худалдаа, тээврийн үйлчилгээ хийх арга, технологи, соёлын түвшинг дээшлүүлэх, улмаар Монгол улсын гадаадад нээлттэй байх чармайлтыг олон улсын хүрээнд бэхжүүлэхэд өргөн түлхэц үзүүлнэ.

Чөлөөт бүс нь худалдааны, үйлдвэрлэлийн, ХАА-н, аялал жуулчлал, үйлчилгээний, эдийн засгийн гэсэн хэлбэртэй байна.

Эдийн засгийн чөлөөт бүсэд худалдаа, үйлдвэрлэл, ХАА, аялал жуулчлал-үйлчилгээний үйл ажиллагааг хосолсон буюу нэгэтгэсэн байдлаар эрхэлнэ.

Худалдааны чөлөөт бүсэд бараа бүтээгдэхүүний мөн чанарыг алдагдуулахгүйгээр хадгалах, хамгаалах, түүний сав, баглаа боодлыг сайжруулах, борлогдох чанарыг дээшлүүлэх, борлуулах үйл ажиллагааг эрхэлнэ.

Үйлдвэрлэлийн чөлөөт бүсэд тэргүүний дэвшилтэт технологи бүхий, экспортын чиглэлийн үйлдвэрлэлийг хөгжүүлж, эх зээлд өрсөлдөх чадвартай бүтээгдэхүүнийг үйлдвэрлэж борлуулах ажиллагаа эрхэлнэ.

ХАА-н чөлөөт бүсэд газар тариалан, мал аж ахуйн эрчимжсэн үйлдвэрлэлийг хөгжүүлж, хүнсний бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх, борлуулах үйл ажиллагаа эрхэлнэ.

Чөлөөт бүсэд түүний хэлбэрээс үл шалтгаалан үйлдвэрлэл, нийгэм, зах зээлийн дэд бүтцийн бүх төрлийн үйлчилгээ явуулж болдог.

Аялал жуулчлал-үйлчилгээний чөлөөт бүсэд олон улсын стандарт шаардлагад нийцсэн зохистой дэд бүтэц бүхий үйлчилгээний цогцолбор бүрдүүлж, бүх төрлийн үйлчилгээ эрхэлнэ.

Чөлөөт бүсийн онцлог нь:

- Татварын хөнгөлөлттэй нөхцөл, аж ахуй нэгжийн бүртгэлийн хөнгөвчилсэн журам, шалган нэвтрүүлэх хялбарчилсан горим үйлчилдэг.
- Хилийн чанадаас чөлөөт бүсэд оруулахад импортын, гаалийн нэмэгдсэн өртгийн болон онцгой албан татвар ногдуулахгүй.

- Чөлөөт бүсэд эрхлэх үйлдвэрлэл үйлчилгээ нь үндэсний болон олон улсын стандартад нийцсэн дэвшилтэт арга технологи эзэмшсэн байх шаардлагатай. Чөлөөт бүс нь тус бүсийг хөгжүүлэх хөгжлийг ойрын болон хэтийн төлөвлөгөөтэй, хөрөнгө оруулалтын төслүүдээр үйл ажиллагааны гол чиглэл нь явдаг, гадаад улс орнуудтай хамтын ажиллагааны өргөн цар хүрээтэй ажилладаг байх.
- Мөн чөлөөт бүс нь хөрөнгө оруулатыг татах, чөлөөт харьцангуй бага зардал шаардах, илүү тохиромжтой нутаг дэвсгэрийг сонгон авна.
- Чөлөөт бүсийг Хот байгуулалтын үнэлгээг үндэслэн усан хангамж, ландшафт, газар зүй, экологийн байдлыг харгалзан Ярантайн боомт орчим байгуулах нь тохиромжтой гэж төлөвлөж байна. Энд нийт 1100 орчим га газар хамрагдах бөгөөд суурьшлын бүс, үйлдвэр аж ахуйн бүс, гэр хорооллын бүс, амралт зугаалгын бүс гэсэн бүсүүдтэй байна.

Иргэд, аж ахуйн нэгжид эзэмшүүлэх, хувьчлах, худалдах газрын хэмжээ, га (2007-2023 он)

Төлөвлөлтийн үе шат		2007-2010 он							2011-2015 он								
Бүсийн нэр	Сумын нэр	Эзэмшүүлэх газар					Өмчлүүлэх газар	Дуудлага худалдаагаар худалдах газар	Эзэмшүүлэх газар						Өмчлүүлэх газар		
		Тариалангийн газар	Хадлангийн газар	Өвөлжөө, хаваржааны газар	Худаг, уст цэг	Бусад			Тариалангийн газар	Хадлангийн газар	Өвөлжөө, хаваржааны газар	Худаг, уст цэг	Бэлчээрийн газар	Бусад	Бүгд	Хашааны ба зуслангийн газар	Тариалангийн газар
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Алтайн өвөр буюу Булганы	1. Алтай	117.9	415.0	490.0	40.8	-	90.0	0.25	110.0	-	150.0	19.2	582.0	3.0	272.9	45.0	227.9
	2. Булган	733.5	1526.0	1358.7	158.4	-	352.0	1.00	635.0	500.0	241.3	21.6	366.0	4.0	1493.5	125.0	1368.5
	3. Үенч	150.8	768.0	968.8	86.4	-	169.5	0.25	174.0	100.0	99.2	13.6	346.0	3.0	369.8	45.0	324.8
	Дүн	1002.2	2709.0	2817.5	285.6	-	611.5	1.5	919.0	600.0	490.5	54.4	1294.0	10.0	2136.2	215.0	1921.2
Зүүн өмнөд буюу Дарвийн	4. Цэцэг	-	65.0	253.4	72.0	-	64.0	0.25	-	-	50.6	20.0	180.0	3.0	25	25.0	-
	5. Дарви	106.3	157.0	346.5	69.6	-	64.0	0.75	176.0	5.0	100.5	10.4	379.0	3.0	307.3	25.0	282.3
	6. Мөст	19.0	60.0	436.8	70.0	-	90.0	0.25	50.0	10.0	99.2	20.0	271.0	3.0	124	55.0	69.0
	Дүн	125.3	282.0	1036.7	211.6	-	218.0	1.25	226.0	15.0	740.8	50.4	830.0	12.0	456.3	105.0	351.3
Төвийн буюу Манханы	7. Зэрэг	46.0	1430.0	305.2	96.0	-	97.0	0.5	-	-	99.8	4.0	173.0	4.0	91	45.0	46.0
	8. Манхан	387.9	200.0	506.8	110.0	-	123.0	0.5	-	120.0	99.2	20.0	182.0	4.0	450.4	62.5	387.9
	9. Мөнххайрхан	-	15.0	317.8	60.0	-	86.5	0.25	-	-	99.2	20.0	139.0	2.0	27.5	27.5	-
	10. Чандмань	23.8	697.0	585.2	68.0	-	131.0	0.25	100.0	100.0	94.8	20.0	368.0	40	161.3	37.5	123.8
	Дүн	457.7	2342.0	1715.0	334.0	-	437.5	1.5	100.0	220.0	393.0	64.0	862.0	14.0	730.2	172.5	557.7
Хойт буюу Жаргалантын	11. Эрдэнэбүрэн	33.9	484.0	414.4	123.2	-	78.5	0.25	429.0	50.0	100.0	21.8	113.0	3.0	507.9	45	462.9
	12. Жаргалант	-	-	-	-	-	2366.0	10.0	-	-	-	-	-	200.0	297.5	297.5	-
	13. Мянгад	-	3153.0	490.0	92.8	-	250.0	0.25	-	500.0	100.0	17.2	219.0	4.0	62.5	62.5	-
	14. Буянт	333.6	8153.0	556.5	87.2	-	133.5	-	796.0	500.0	103.5	12.8	136.0	4.0	1177.1	47.5	1129.6
	15. Ховд	1048.9	879.0	473.2	54.4	-	74.5	0.25	1369.0	50.0	42.4	20.6	164.0	3.0	2772.9	55.0	2717.9
	16. Дөргөн	3.0	-	318.5	144.0	-	92.5	0.5	-	-	99.5	20.0	262.0	4.0	28	25.0	3.0
	17. Дуут	20.0	-	295.4	73.6	-	66.5	0.25	-	-	94.6	21.4	148.0	2.0	45	25.0	20.0
	Дүн	1439.4		2548.0	575.2	-	3061.5	70.1	2594.0	400.0	540.0	113.8	1042.0	220.0	4590.9	557.5	4033.4
	Бүгд	3024.6	18002.0	8117.2	1406.4	-	4328.5	74.25	3839.0	1935.0	2164.3	240.4	4028.0	256.0	7913.6	1050.0	6863.6
	Эзэмшүүлэн өмчлүүлсэн хувь	100	100	100	100	-	100	-	100	100	100	100	70	100	67.5	-	67.5

Төлөвлөлтийн үе шат		2016-2023 он								
Бүсийн нэр	Сумын нэр	Өмчлүүлэх газар					Тариалангийн газар	Бэлчээрийн газар	Дуудлага худалдаа	Хашаа ба зуслангийн газар
		Хадлангийн газар	Өвөлжөө, хаваржааны газар	Худал, уст цэг	Бусад	Дуудлага худалдаа				
1	2	19	20	21	22	23	24	25	26	27
Алтайн өвөр буюу Булганы	1. Алтай	415.0	872.0	88.0	4.0	-	265.1	831.2	10109.6	63.0
	2. Булган	2819.0	1963.0	220.0	3.0	3.0	241.5	519.5	1181.5	175.0
	3. Үенч	1080.0	1376.0	125.0	3.0	-	39.2	494.2	78.5	91.0
	Дүн	4314.0	4211.0	433.0	10.0	3.0	545.8	1844.9	12076.1	329.0
Зүүн өмнөд буюу Дарвийн	4. Цэцэг	60.0	554.0	120.0	5.0	-	-	256.8	514.5	35.0
	5. Дарви	80.0	684.0	100.0	4.0	0.25	580.7	540.9	1952.8	35.0
	6. Мөст	187.0	790.0	120.0	2.0	-	-	387.7	595.4	77.0
	Дүн	327.0	2028.0	340.0	11.0	0.25	580.7	1185.4	3062.8	147.0
Төвийн буюу Манханы	7. Зэрэг	1430.0	660.0	130.0	3.0	0.25	42.0	247.6	1199.2	63.0
	8. Манхан	445.0	908.0	158.0	5.0	0.25	437.1	359.7	223.4	87.5
	9. Мөнххайрхан	15.0	650.0	110.0	2.0	-	-	198.8	1134.5	38.5
	10. Чандмань	997.0	820.0	116.0	4.0	-	145.2	526.0	767.8	52.5
	Дүн	2887.0	2640.0	514.0	14.0	0.5	624.2	1332.1	5354.9	241.5
Хойт буюу Жаргалантын	11. Эрдэнэбүрэн	634.0	650.0	175.0	4.0	-	979.1	161.8	1327.3	63.0
	12. Жаргалант	-	-	-	300.0	1199.5	-	-	5775.7	416.5
	13. Мянгад	4133.0	730.0	140.0	4.0	0.5	-	312.6	1542.8	87.5
	14. Буянт	9133.0	750.0	130.0	4.0	1.5	570.4	193.9	1616	66.5
	15. Ховд	1029.0	670.0	105.0	5.0	-	-	234.0	826.6	77.0
	16. Дөргөн	-	538.0	200.0	3.0	-	-	374.4	1740.9	35.0
	17. Дуут	-	490.0	125.0	2.0	-	-	212.3	1458.7	35.0
	Дүн	14969.0	3828.0	875.0	13.0	1111.5	1549.5	1489.0	128336	780.5
	Бүгд	22497.0	1127.0	2162.0	322.0	1115.25	3300.2	5851.4	33327.4	1498.0
	Эзэмшүүлэн өмчлүүлсэн хувь	100	100	100	100	-	32.5	100	100	

IV БҮЛЭГ. ГАЗАР АШИГЛАЛТЫН ТАЛААР ӨГӨХ ЗӨВЛӨМЖ

Хөдөө аж ахуйн газар ашиглалт

1. Аливаа гол, горхи, усархаг намагтай газраас 100 м-ийн дотор газар тариалан эрхлэхээр хагалах, химийн бордоо, хорт бодис ашиглахыг хориглоно.
2. Тариалангийн ажлыг 5% /3 хэм/-иас илүү налуутай газар эрхлэх нөхцөлд уг ажлыг газрын налууд хөндлөн хийнэ. Усны элэгдэлд орох болон хөрсний үржил шим буурахтай тэмцэх зорилгоор үр тариа, малын тэжээлийг ээлжлэн тариална.
3. 15 % /9 хэм/-иас илүү налуу газарт тариалангийн үйлдвэрлэл эрхлэх боломжгүй болно.
4. ХАА-н үржил шимтэй хөрсийг ХАА-н хэрэгцээнд ашиглах боломжийг хаасан эсвэл багасгасан аливаа үйл ажиллагааг хориглоно.
5. 30% /17хэм/-иас илүү налуу газар, гол нуурын эрэг хавийн газар мал аж ахуйн байнгын барилга байгууламж барих, мал сүргийг олноор байран байлгаж болохгүй.
6. Нутгийн ургамлын бүтэц, хэмжээг зохих хэмжээнд байлгах үүднээс малыг байнга сэлгэж бэлчээрүүлнэ.
7. Сэлгэж бэлчээрлүүлэх, бод, бог малыг хамт бэлчээх зэргээр зохицуулснаар бэлчээр болон газар ашиглалт нэн оновчтой болно.
8. Тариалан эрхэлж буй газар химийн хор хэрэглэхээс урьтаж тэнд шим бордоо, биологийн цэвэрлэгээний арга болох хортон мэрэгчид, шавьж устгагч ашиглах зэргээр байгалийн хяналтын арга хэрэглэнэ.
9. Салхинд амархан хийсэх элсэрхэг хөрст газрыг тариаланд ашиглахгүй, олон наст өвс, модны тохирох төрлийг суулгаж болно.
10. Байнгын тогтоол усыг усанд амархан идэгдэж жалга болдог хөрсөнд хадгалахгүй.
11. Эрдсийн бордоо хадгалах, тээвэрлэх явцад гарч болзошгүй алдагдал, хаягдлыг аль болох багасгах талаар анхаарна.
12. Хөрсийг сайтар судалж, гаргасан зөвлөмжийн дагуу эрдсийн бордоо ашиглана.
13. Шаардлагатай үед хөрс хамгаалах зорилгоор талбай хамгаалалтын ой зурвас байгуулна.

14. Хагалсан хөрсийг усны элэгдлээс хамгаалах зорилгоор дараахи арга хэмжээг хэрэгжүүлж болно. Үүнд:
 - а. Усжуулах боломжтой нутагт л хүрэн хөрсийг газар тариаланд ашиглах,
 - б. Хүрэн хөрстэй нутагт тариалан эрхлэхэд газар хагалалтын арга ажиллагааг хянах, хамгаалалтын ойн зурвас байгуулах, усны нөөцийн зурвас гаргах зэрэг ус хамгаалалтын ажил хийхийг шаардах.

Газрыг эрчимтэй ашиглах

1. Нуурын эргийн усны төвшнөөс харахад шинээр байнгын барилга байгууламж барихыг хориглодог. Гагцхүү суурин газар буюу амралт сувилалын ойр орчинд барихыг зөвшөөрнө.
2. Бүх хот, суурингийн газрын эзэлж байгаа нийт талбайн 10-аас доошгүй хувийг цэцэрлэгт хүрээлэн, ногоон зурвас зэрэг газарт зориулна.
3. Хүрээлэн байгаа байр, орон сууцад зориулан үйлчилгээний барилга байгууламжийг нягтруулж барих, харин тэдгээрийг замын дагуу сунжруулж барихыг цээрлэнэ.
4. Орон сууцны болон худалдаа үйлчилгээ үйлдвэрлэлийн бүсүүдийн хооронд ногоон зурвас байгуулна.
5. Ариун цэврийн зориулалттай барилга байгууламж нь бохирын нийтийн сүлжээ, хөрсний усны түвшингээс аль болох зайтай байх
6. Аливаа усны эргээс 30 м-ээс дотогш зайд бие засах газар байгуулахыг хориглоно.
7. Гол, горхи, нуур, усархаг, намагтай газар гол зам буюу ойролцоох барилга байгууламжаас 100 м-ийн дотор элс хайрга олборлохыг хориглоно.
8. 15% /9 хэм/ -иас дээш налуу газар барилга байгууламж барихыг хориглоно.
9. Хот суурингийн гаднах барилга байгууламжийн өндрийг эргэн тойронд байгаа уул нурууны хяраас доогуур харагдахаар байлгаж байгалийн тогтоц болон ой мод, ургамлын үзэмжийг хамгаална.
10. Зам барилга, шугаман байгууламжийн хэлбэр нь байгалийн зураглалын ерөнхий чигийг дагана. Газар нутгийнхаа дүр төрөхөөс эрс тодрон харагдах өнгө хэлбэрээс зайлс хийх
11. Барилга байгууламж барих явцад мод устгахгүй, ургамал ургах орчинг хөндөхгүй байхад анхаарна.

12. Эвдэрсэн хөрсөнд дахин ургамал суулгах ажлыг аль болох богино хугацаанд хийнэ. Хөрс, эвдэрснээс хойш өвс ургах нэг бүтэн улирлын дотор энэ ажлыг заавал хийсэн байх ёстой.
13. Ус сувгийн системд ашиглах ариутгагч нь ус хувиарлах байгууламжийн хүрээнд биологийн тэнцвэрт тогтворт байдлыг алдагдуулахгүй байх
14. Шинээр барьж буй орон сууцны болон үйлдвэрлэлийн барилга байгууламжийг ашиглалтанд оруулахаас өмнө бохирын цэвэрлэгч, гуравдагч шатны багаж төхөөрөмж бэлэн болсон байх ёстой.
15. Бохирын сүлжээг байгуулах, ажиллуулахад олон улсын хэмжээнд зөвшөөрөгдсөн стандартыг баримтална.
16. Хатуу хог хаягдал, бохирыг хадгалах стандартын шаардлага хангасан нүх цооногт хадгалах
 - а. Зам, барилга, байгууламж нь аливаа гол горхи, нуур, усархаг, намагтай газраас 100 м-ээс хол байрлах
 - б. Нүхний ёроолоос доош 2 м-ийн зайд хадан суурьтай эсвэл улиралын давтамжтай усанд давтагддаг газар цооног, худаг байрлуулахыг хориглоно.
17. Хатуу хог хаягдлыг хадгалахдаа тусгаарлах, цэвэрлэгээ болон устгалын нормийг хатуу сахиулах, өөр хавьд нь хөл хөдөлгөөнийг хязгаарлах арга хэмжээ авна.

Үйлдвэрлэлийн газрын ашиглалтын талаар

1. Амралт, аяллын цэг, нийтийн ариун цэврийн газар, дэд бүтэц зэрэг олон нийтийн зориулалттай барилга, байгууламжид хөрөнгө оруулах тухай заалтыг хамтарсан үйлдвэр байгуулах бүх гэрээ хэлэлцээрт тусгана.
2. Сав нутгийн хүрээнд үйл ажиллагаа явуулж буй гадаадын пүүс, компаниуд байгаль орчныг хамгаалах талаар олон улсын хэмжээнд хүлээн зөвшөөрсөн болон монголын бүх хууль дүрмийг баримтлана.
3. Үйлдвэрийн газруудын хаягдал ус, ялгарах хий нь орчныг бохирдуулан доройтуулахгүй байх, тухайлбал: Үйлдвэрийн газар хөрс, агаар мандал, усны сав газрыг бохирдуулахгүй, холбогдох стандарт дүрэм журмыг мөрдлөг болгох.
4. Гадаадын аль ч пүүс компанитай байгуулсан гэрээ хамтарсан үйлдвэрийн гэрээнд байгаль орчныг хамгаалах тодорхой бөгөөд хатуу заалтыг тусгах, мөн энэ заалтыг зөрчсөн нөхцөлд хохирлыг арилгуулахаас гадна холбогдох хууль тогтоомжийн дагуу арга хэмжээ авах.

5. Хорт бодис, шүлт, элементийн ашиглах явдлыг аль болох хязгаарлан хориглох
6. Эрдсийн /элс, хайрга орно/ хайгуул олборлолт хийсэн газрыг жич баталсан төлөвлөгөөний дагуу нөхөн сэргээнэ. Энд төлөвлөгөөнд олборлолтын ажил дууссаны дараа газрыг орон нутгийн өнгө төрхөнд буцааж оруулах техникийн болон бусад хог хаягдлыг зайлуулж зохих ёсоор устгах зэрэг сэргээлтийн ажлыг хийх арга, техникийг тодорхой тусгасан байна. Газрыг нөхөн сэргээсний дараа хэрхэн ашиглах уг ашиглалт ойр хавийнхаа газрын бүсчлэлтэй хэрхэн нийцэхийг төлөвлөсөн байх ёстой.
7. Гол горхи, нуур, усархаг намагтай газар зам байгууламжаас 100 м-ийн дотор эрдэс олборлохыг хориглоно.
8. Шинэ үйлдвэрийн газруудын эрчим хүчний эх сурвалж нь байгалийн хий, нарны илч зэрэг эх үүсвэр байх явдлыг бүх талаар урамшуулна.
9. Хөрсний усны чанарт муугаар нөлөөлж болзошгүй аливаа шингэнийг газар доогуур хаяхыг хориглоно.
10. Хүн ам, зэрлэг ан амьтан, малын аюулгүй байдлыг хангах үүднээс үйлдвэрлэлийн газруудыг тойруулж хашаа барьж дохио тэмдэг хадна.

Тээвэр, холбооны зориулалтаар ашиглах

1. Эрчимт хөдөлгөөний засмал замыг 7% /4 хэм/-иас илүү налуу газар тавьж болохгүй.
2. 30% /17 хэм/-иас илүү налуу газар зам барьж болохгүй.
3. Байгалийн үзэсгэлэнт газраар тавьсан засмал зам болон уг газрын ойролцоо өнгөрөх утасны шугам, хий дамжуулах хоолой, дулааны болон цахилгаан дамжуулах шугамыг газар доогуур татна. Өөр техник технологи хэрэглэснээр байгалийн өнгө төрхийг алдагдуулахгүй байх.
4. Дамжуулах шинэ шугам, хоолойг байгуулахдаа цэцэрлэгт хүрээлэн хамгаалалттай газраас холуур татах, нийтийн амралт, аялалд зориулсан зурвас, бүс, түүх соёлын дурсгалт газрын үзэсгэлэнт үзэмжийг доройтуулахгүй байхад анхаарна.
5. Барилга байгууламжид хүрэх зам зурвасын дагуу ургамлыг арчлахад хорт бодисыг хэрэглэхгүй байх.
6. Цахилгаан дулааны шинээр барих станцууд агаарын бохирдлыг хязгаарлах хамгийн тэргүүний технологиор тоноглогдсон байх.

Байгаль хамгаалал, амралт, аялалын газрын ашиглалт

1. Тусгай хамгаалалттай газар болон амралт сувиллын газрын бүх ургамал амьтдыг хамгаалалтанд авна.
2. Хуурай цэвэрлэгээтэй жорлон болон 2 дахь шатны цэвэрлэгээний байгууламжийг ашиглана.
3. Байгалийн аялал жуулчлалын хөтөч нарт жил бүр аюулгүй байдал, анхны тусламж, байгалийн түүхийн талаар сургалт семинар явуулна.
4. Жуулчны бааз, амралт болон ашиг олох зориулалттай ажилладаг бусад амралт, аялал жуулчлалын байгууллагууд шинжилгээ судалгаа авах санд хөрөнгө хандивлана.
5. Байгаль хамгаалал, амралт, аялалын газарт суурин газар, үйлдвэрлэлийн бүс байгуулахыг хориглоно.
6. Орон нутгийн эдийн засагт дэм болох зорилгоор ашиг олох ажлын байр буй болгох үйл ажиллагаа явуулна.

Нуур, гол тэдгээрийн эрэг орчмын газрын ашиглалт

1. Гол, нуурт хаягдал ус цутгах зориулалттай шинэ байгууламж барихыг зөвшөөрөхгүй, гагцхүү хаягдал ус нь гол нуурын устай адил буюу илүү чанартай тохиолдолд зөвшөөрнө.
2. Тэжээлийг баяжуулахын тулд нитрит, нитрат, фосфаттай химийн бодис ашиглахыг хориглоно.
3. Хөлөг онгоц, мотор завинд жил бүр аюулгүй байдал, орчны бохирдолын шалгалт хийнэ.
4. Завины моторт жил бүр техникийн үзлэг хийж мөрдөж буй стандартад хүрч байгаа эсэхийг тогтооно.
5. 10 буюу түүнээс олон жил зорчигч тээвэрлэх завийг жил бүр шалгаж, бохирыг хадгалах бортоготой эсэхийг тогтооно. Бохирыг шууд нуур усанд шахаж гаргадаг төхөөрөмжийг бүх завийг хориглоно.

V БҮЛЭГ. АЙМГИЙН ГАЗРЫН НЭГДМЭЛ САНГИЙН БҮТЦИЙН ӨӨРЧЛӨЛТ

Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөгөөр 2023 онд хөдөө аж ахуйн 344.1 мян.га-аар багасч байгаа бол тусгай хэрэгцээний газар 252.4 мян.га, усан сан бүхий газар 30.2 мян.га, ойн сан бүхий газар 11.8 мян.га, зам шугам сүлжээний газар 14.8 мян.га аар хот тосгон бусад суурин газар талбайд ямар нэг өөрчлөлт ороогүй юм. Одоогийн ашиглаж буй газрын нэгдмэл сангийн ангилалын талбайг бодож байсан арга аргачлал өөр байснаас болж төлөвлөлтийн шатанд зарим газар өсөж талбай их хэмжээгээр нэмэгдэж байна.

Хүснэгт 80

Аймгийн газрын нэгдмэл сангийн өөрчлөлт /мян.га/

Газрын ангилал		2006 газрын нэгдмэл сангийн тайлангаар /мян.га/	Төлөвлөлтийн эцэст нэмэгдсэн болон хасагдсан талбай /мян.га/	Төлөвлөлтийн хугацаа		
				2007-2010 он	2011-2015 он	2016-2023 он
Хөдөө аж ахуйн газар		4903986.47	-321831.84	4724223.85	4647221.88	4582154.58
Үүнээс	Бэлчээр	4879415.47	-344139.69	4691166.35	4607752.48	4535275.78
	Хадлан	17563.00	4934	18002.00	19937.00	22497.00
	Тариалан	2766.00	7397.1	3024.60	6863.60	10163.10
	ХАА барилга байгууламж	1460.00	12649	9523.6	11548	14109
Хот тосгон бусад суурингийн газар		32009.50	0	32009.5	32009.50	32009.50
Үүнээс	Амралт, рашаан сувиллын газар		88	26.00	61.00	88.00
	Оршуулгын газар	178.7	435.8	194.7	241.5	614.5
	Хог хаягдлын газар	366	132	366	302.50	498
	Уурхайн дэвсгэр газар	266.5	556.2	532.7	772.7	822.7
	Багийн төвийн өргөтгөл		510			510
Зам шугам сүлжээний газрын бүтэц		20219.43	14810.24	26877.07	29433.67	35029.67
Үүнээс	Авто замын газар	18676.1	7911.44	24600.94	26587.54	26587.54
	Шугам сүлжээний газар	1353.33	732.8	2086.13	2086.13	2086.13
	Агаарын тээврийн газар		760		760	760
	Төмөр замын газар		5596			5596
Ойн сан бүхий газар		427,003.37	11857.63	430,384.79	451,396.40	438,861.00
Усан сан бүхий газар		235,004.93	30249.74	265,254.65	265,254.65	265,254.65
Улсын тусгай хэрэгцээний газрын бүтэц		2,019,823.8	252378.9	2,125,156.0	2,219,670.8	2,272,202.7
Үүнээс	Тусгай хамгаалалттай газар нутаг	1,819,246.8	251938.9	1,924,359.0	2,019,093.8	2,071,185.7
	Хилийн зурвас	195,817.0	0	195,817.0	195,817.0	195,817.0

АЙМГИЙН ГЗБ-ЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨГ ХЭРЭГЖҮҮЛЭХ

ГАЗРЫН МЕНЕЖМЕНТ

Үндэслэл: Унаган байгалиа хадгалах, нөөцийг нь зөв зохистой ашиглах, байгаль орчны тэнцвэрийг хадгалах зорилго бүхий аймгийн ГЗБ-ын ерөнхий төлөвлөгөөний бодлогын хэрэгжилтийг Монголын үндэсний газрын менежментийн хэрэгжилтийн түвшинтэй шууд хамааралтай байна.

Газрын менежмент нь дараахи гол зорилтуудыг хэрэгжүүлнэ.

Тэргүүлэх зорилт 1. Газрын нөөцийн сангийн удирдлагын чадавхийг бэхжүүлж шинэ түвшинд гаргах;

Тэргүүлэх зорилт 2. Газрын нөөцийн менежментийг байгаль орчны тэнцвэрийг хадгалах, хамгаалах, зүй зохистой ашиглах, нөхөн сэргээх, нөөцийг нэмэгдүүлэх зорилгод захируулан иж бүрэн хэрэгжүүлнэ;

Тэргүүлэх зорилт 3. Аймгийн газрын мэдээллийн сан бий болгож иргэд, аж ахуйн нэгж, байгууллагад үйлчлэх

Тэргүүлэх зорилт 4. Газрын менежментийг өөрийгөө дэмжих систем бий болгох

Нэгдүгээр тэргүүлэх зорилтын хурээнд:

1.1. Газрын нийтийн болон хувийн өмчлөл тэгш, шударгаар хөгжүүлнэ.

Хэрэгжүүлэх арга зам нь:

а. Газрын харилцааг ардчилж, эрх зүйн орчныг бүрэлдүүлж байнга төгөлдөржүүлнэ. 2006-2023 онд

б. Иргэд, өрхийн хэрэгцээнд зориулан үнэ төлбөргүйгээр хувьчлах ажлыг тодорхой хугацаанд дуусах ажлыг зохион байгуулна. 2006-2008 онд

в. Төрийн өмчийн газрын төлбөртэйгөөр (дуудлага худалдаа, бирж) хувьчлах ажлыг эхлүүлж, нэгэнт эхлүүлсэн бол эрчимжүүлнэ. 2006-2023 онд

1.2. Газрын нөөцийг судлах, хуваарилалт, ашиглалтыг төлөвлөн зохион байгуулахад нэгдсэн удирдлагаар хангана.

Арга зам нь:

а. Аймгийн газрын нөөцийг эрэлт, хэрэгцээнд нийцүүлэн судлах, үнэлэх, ашиглалт, хамгаалалт, нутаг дэвсгэрийн оновчтой зохион байгуулалтыг төлөвлөн хэрэгжүүлэх ажиллагааг удирдлагын тулгуур хэрэгсэл болгоно. 2006-2023 онд

1.3. Газрын хуваарилалт, зохицуулалт, мэргэжлийн хяналт, олон нийтийн хяналтын тогтолцоог бий болгож хэрэгжүүлнэ. 2006-2010 онд

Арга зам нь:

Газарт тавих төрийн ерөнхий хяналт, мэргэжлийн хяналт, олон нийтийн хяналтын тогтолцоог бий болгож хэрэгжүүлнэ. 2006-2010 онд

1.4. Газрын тэгш, шударга татвар, төлбөрийн тогтолцоог бүрэлдүүлж төгөлдөржүүлнэ.

Арга зам нь:

а. Газрын зах зээлийн суурь үнэлгээг орон нутгийн хэмжээнд боловсронгуй болгоно. 2006-2010 онд

б. Газрын өмчлөл, эзэмшигч, ашиглагчийг хамарсан шударга татварын тогтолцоонд бүрэн шилжинэ. 2008-2010 онд

1.5. Газрын кадастрын үйл ажиллагааг эрхлэнэ.

Арга зам нь:

Газрын орон зайн болон атрибут өгөгдөл, газрын зах зээлийн ба үл хөдлөх өмчийн эрхзүйн байдлын бүртгэлийн мэдээллийн санг байгуулж, мэдээллийн менежментийг тасралтгүй эрхлэнэ. 2006-2010 оноос цааш үргэлжилнэ.

Тэргүүлэх зорилт 2-н хүрээнд дараах үйл ажиллагааг нэн чухал гэж үзэж хэрэгжүүлнэ.

2.1. Монгол үндэстний үеийн үед онцлон хайрлаж уугуул байдлаар нь хадгалан үлдээх газар нутгийн (экобүсийн) үндэсний өвийн санг буй болгож хамгаалалтанд авна.

Арга зам нь:

а. Аймгийн Улсын ба орон нутгийн тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний сүлжээг байгуулах ажлыг дуусгана. 2016-2020 онд.

б. Байгаль орчны тэнцвэрийг улсын хэмжээнд хадгалан үлдээхэд чухал үүрэгтэй газар нутаг, экобус, нутаг дэвсгэр дэх хүн төрөлхтөний түүх, соёл иргэншлийн үүсэл хөгжил, мөхлийн талаархи газарт шингэсэн мэдээлэл, газар дэлхийн гарал үүсэл, хөгжил, өөрчлөлттэй холбоотой чухал мэдээллийг агуулсан газрууд, үндэстэн ястан, орон нутгийн хүн ардын тахин шүтэж, нандигнан

хадгалах эрмэлзэлтэй байгалийн объект, газрыг бүртгэн газар нутгийн үндэсний өвийн сангийн реестр буй болгоно. 2008-2011 онд

2.2. Давуу байдлыг нь тэтгэн дэмжсэн хөгжлийн онцгой бүсүүдийн аргаар газар нутгаа хөгжүүлнэ.

Арга зам нь:

а. Үндэсний хэмжээний хөгжилд тодорхой чиг үүрэг гүйцэтгэж чадах нөхцөл нөөц бүхий сав нутаг, байгаль нутаг, дэвсгэрийн районуудыг илрүүлэн давуу байдлыг нь тэтгэн дэмжсэн хөрөнгө оруулалт, менежментийн бодлогыг хэрэгжүүлнэ.

б. Чөлөөт эдийн засгийн бүсүүдийг бүх хэлбэрээр нь байгуулна.

в. Дэлхийн хүн амын хүнсний хангамжид зохих хувь нэмэр оруулж чадахуйц чадавхитай бөгөөд өөрсдийн хүч хөрөнгөөр ойрын 10 жилд эзэмшиж чадахгүй газар нутгийг гадаад улсуудад тусгай болзолтой гэрээгээр 60-99 жилээр түрээслүүлнэ. 2012-2015 онд.

2.3. Хот суурин газрын төлөвлөлт, газар олголтыг орон зайн зарцуулалт, оршин суугчдын нягтралыг харгалзсан нормативтай системд шилжүүлнэ.

Арга зам нь:

а. Бүх хот, тосгон, суурины тэг гортигийг газар зохион байгуулалтын журмаар тогтоож бусад ангиллын газраас хатуу зааглана. 2006-2011 онд.

б. Орон сууц, үйлдвэрлэл, худалдаа, үйлчилгээ, соёл боловсрол, албан газрын конторын зориулалт бүхий барилга байгууламжуудад дэвсгэр газрын нэгж талбайд ногдох барилгын нийлбэр талбайн доод хэмжээнд үндэслэсэн давхарлалын коэффициент тогтооно. 2004-2007 онд.

в. Хүн амын орон байрны бүсүүдэд нэг оршин суугчдад ногдох газрын нормативыг тогтооно. 2006-2010 онд.

2.4. Хот тосгон, суурингуудад хүн эрүүл, аюулгүй хүлцэхүйц тохиромжтой орчинд амьдрах нөхцөлийг хангана.

Арга зам нь:

а. Хот, тосгон, суурингуудын зохион байгуулалт, барилгажилт, тохижилт, экологийн нөхцөл байдалд аудит болон бенчмаркингийн (benchmarking) аргаар дүн шинжилгээ хийнэ. 2006-2010 онд.

б. Шаардлагатай хот тосгодоод хот байгуулалтын реконструкци хийнэ. 2011-2015 онд.

в. Хүн амын төвлөрөл (нягтрал) ихтэй томоохон тосгодын орчны бүс нутгийн байгаль, орчны тэнцвэрийн чадавхид үнэлгээ өгч, ашиглалтын зориулалт, ачааллын зөвшөөрлийн системийг нэвтрүүлнэ. 2006-2010 онд.

2.5. Мал аж ахуй, газар тариаланг байгаль орчинд халгүй арга технологиор эрхлэх аргад шилжинэ.

Арга зам нь:

а. Бүс нутаг бүрээр байгаль орчны тэнцвэрийг хадгалах зорилтыг нэгдүгээрт тавьсан газрын менежментийг бүрэн нэвтрүүлнэ. 2006-2010 онд.

б. Газар тариаланд хөрсний үржил шимийн өргөтгөсөн нөхөн үйлдвэрлэлийн аргыг бүрэн нэвтрүүлнэ. 2006-2010 онд.

в. Газар хамгаалах шаардлагад бүрэн нийцсэн газар тариалангийн арга технологи нэвтрүүлнэ. 2006-2015 онд.

2.6. Цөлжилтөд нэрвэгдсэн болон цөлжилтийн үйл явцад байгалийн аясаар нэрвэгдэх магадлалтай газар нутгуудад цөлжилттэй тэмцэх бодит үйл ажиллагааг эрчимжүүлнэ.

Арга зам нь:

а. Хөрс тогтворжуулах болон ургамлан нөмрөгийг хадгалан хамгаалах зорилгоор цөл, цөлөрхөг хээрийн экосистемийн нөхцөлд ургаж байгаа унаган мод, сөөг, бутлаг ургамлуудыг ногоон бүс, зурвас, ногоон арал, ногоон хучлага зэрэг хэлбэрээр тариалж, ургуулах замаар газрын тусгаг бүрхэвчийн хувийг 45-с багагүй хэмжээнд хүргэнэ. **2006-2015 онд.**

Тэргүүлэх зорилт 3-н хурээнд нэн тэрүүнд дараахь үндсэн үйл ажиллагааг явуулна

3.1. Аймгийн газрын мэдээллийн сан бий болгон техник төхөөрөмжийн, программ хангамжийн, мэдээллийн сан хөмрөгийн, хүний нөөцийн дэд системүүдтэйгээр байгуулна. Эхний ээлжийг 2006-2010 онд.

3.2. Газрын сангийн данс бүртгэл, газар зохион байгуулалтын шугамаар бүрэлдүүлсэн газар ашиглалт, зохион байгуулалт, зохицуулалтын болон хөрс, бэлчээрийн цаасан дээр байгаа зураг мэдээллийг тоон мэдээлэлд шилжүүлнэ. 2006-2010 онд.

3.3. Аймгийн хэмжээгээр газрын нөөц, ашиглалтын орон зайн орчин үеийн мэдээллийг тандан судалгааны аргаар бүрэлдүүлнэ. 2006-2010 онд.

3.4. Газрын кадастрын зураглал болон бүртгэлийн мэдээллийг эхнээс нь тоон мэдээллийн горимоор гүйцэтгэж эхлэнэ. 2006-2010 онд.

3.5. Газрын мэдээллийн сан хөмрөгийг бүрдүүлсний дараа хот байгуулалт, дэд бүтэц, уул уурхай, байгаль орчин, үл хөдлөх эд хөрөнгийн бүртгэлийн мэдээллийн сантай болж мэдээлэл солилцооны горимд шилжинэ. 2010-2015 онд.

3.6. Газрын мэдээллийн системийн болон хүний нөөцийн чадавхийг бүрдүүлэх сургалт, дадлагажуулалтын бие даасан төсөл, хөтөлбөр хэрэгжүүлнэ. 2006-2010 онд.

Тэргүүлэх зорилт 4-н хүрээнд дараахь үйл ажиллагааг хэрэгжүүлнэ.

4.1. Тогтвортой газрын менежментийн шинжлэх ухаан-аргазүйн дэмжлэгийг буй болгож хөгжүүлнэ.

Арга зам нь:

а. Байгаль нийгмийн экологижсон харилцааны нөхцөл дэх газрын менежментийн онол-арга зүй, төлөвлөлт, төсөлжүүлэлт, зохицуулалтын норм, нормативын баазыг буй болгоно. 2006-2010 онд.

4.2. Мэдээллийн менежмент бүхий мэдээллийн сан буй болгоно.

Арга зам нь:

а. Газрын нөөц, чанар, төлөв байдал, үнэлгээ, өмчлөлт, эзэмшилт, ашиглалт хамгаалалтын талаархи байнга шинэчлэгдэж байдаг мэдээллийн баазыг буй болгоно. 2006-2011 онд.

б. Газрын менежментийн аймгийн газрын алба, орон нутгийн газрын даамлын хооронд болон нийгмийн үйл ажиллагааны бусад салбаруудын хооронд мэдээлэл солилцооны сүлжээтэй болно. 2010-2015 онд.

4.3. Тогтвортой газрын менежментэд шаардагдах хүний, материалын, мэдээллийн, санхүүгийн нөөцийг буй болгож байнга хөгжүүлнэ.

Арга зам нь:

а. Орчин үеийн газрын менежментийн үйл ажиллагааны салбаруудын онол-аргазүйг эзэмшсэн мэргэжилтнүүдтэй болох. 2006-2010 онд.

б. Газрын менежментийн орон нутгийн газрын даамлуудыг газрын менежментээр мэргэшсэн хүний нөөцөөр бүрэн хангана. 2010-2015 онд.

в. Газрын менежментийн төв орон нутгийн газрын даамлуудыг газрын нөөцийн судалгаа, зураглал, хэмжилт, боловсруулалт, мэдээлэлжүүлэлтийн

хөгжингүй технологи бүхий шинэ үеийн багаж, техник хэрэгсэл, багц программуудаар хангана. 2006-2010 онд.

г. Газар өмчлөх, эзэмших, ашиглах, хамгаалах, нөхөн сэргээх хүрээнд газар, газарт суурилсан эд хөрөнгийн ба эд хөрөнгийн бус харилцааг зохицуулах эрх, эрхзүйн зохицуулалтын орчинг бүрдүүлж хөгжүүлнэ. 2006-2010 онд.

д. Газрын менежментийн гүйцэтгэх чиг үүрэг, үйл ажиллагааны процедур, газрын менежментийн байгууллага, албан тушаалтны статусыг тогтоох, бэхжүүлэх эрх зүйн орчинг хөгжүүлнэ. 2006-2010 онд.

4.3.1. Санхүүгийн эх үүсвэр, механизм

Газрын менежментийн хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх санхүүгийн эх үүсвэр, механизмд уламжлалт төсвийн урсгал санхүүжилт, улсын төвлөрсөн төсвийн хөрөнгө оруулалтаас гадна газрын татвар, төлбөрийн орлогоос газрын менежментийн арга хэмжээг санхүүжүүлэх хувь хэмжээг нэмэгдүүлнэ.

Газрын мэдээллийн сан байгуулах, орчин үеийн газрын менежментийн үйл ажиллагааны салбаруудын онол-аргазүйг эзэмшсэн мэргэжилтнүүдийг шаталсан сургалтанд хамруулна. Гадаад дотоодын хувийн сектортай хамтарсан хөрөнгө оруулалт хийх, олон улсын байгууллагын шугамаар төсөл, хөтөлбөр хэрэгжүүлэх зэрэг механизмыг ашиглана.

4.3.2. Бүх нийтийн оролцоо

Аймгийн газрын менежментийг хэрэгжүүлэхэд ард иргэд, байгаль орчин, газрын салбарын төрийн бус байгууллага, гадаад орнуудын газрын менежментийн болон байгаль орчны мэргэжлийн төрийн ба төрийн бус байгууллага, хувь хүмүүсийн оролцоо маш чухал.

Ялангуяа газрын үндэсний өвийн сан байгуулах, хадгалан хамгаалах, газрын хууль тогтоомжийн биелэлт, газрын төлөв байдал чанар, газар нөхөн сэргээлтэд тавих хяналтын нэг хэсэг нь төрийн бус байгууллага, орон нутгийн ард иргэдийн идэвхитэй үйл ажиллагаанд түшиглэнэ.

4.3.3. Гадаад бодлого

Газрын менежментийн бодлого нь дэлхийн хамтын нийгэмлэгийн өмнө нээлттэй, түүний хүн ардад хүртээмжтэй байх чиглэлд нээлттэй байна. Нээлттэй байх зарчмыг дараах чиглэлд хэрэгжүүлнэ.

- Унаган төрхөө харьцангуй хадгалан үлдсэн янз бүрийн хэв шинж бүхий өргөн удам нутаг дэвсгэр, түүний биологийн олон янз байдал, төрөл зүйлс,

байгальтайгаа хүйн холбоо нь тасраагүй амьдралын хэв шинж зэрэгтэй чөлөөтэй танилцуулах нөхцөлөөр хангана.

- Хязгааргүй уудам орон зай-унаган байдалтай ландшафтын хослолыг рекреацийн зорилгоор хүртэхэд нээлттэй байна.
- Хөрс шороо, ургамлан нөмрөгийн онцлог давуу талыг ашиглан натурал уураг амин дэмээр баян, экологийн цэвэр орчинд бүтсэн экспортод гаргах хүнсний тансаг бүтээгдэхүүн, орцын материал үйлдвэрлэхэд газраа чөлөөтэй олгоно.
- Өөрсдийн хүч хөрөнгө, технологиор аж ахуйн эргэлтэнд оруулж чадахгүй байгаа зарим бололцоотой газар нутгуудыг гадаад улсын засгийн газарт тусгай болзол нөхцөлтэй гэрээгээр эзэмшүүлэхэд бодлогын хувьд нээлттэй байна.
- Газрын гүний усны ордуудыг түшиглэн говь, цөлийн бүсэнд хүнс, хөдөө аж ахуйн хөгжлийн өндөр түвшинд хүрсэн бичил суурьшлын бүсүүдийг гадаад орны ажиллах хүчин, хөрөнгөөр буй болгохыг хөхүүлэн дэмжинэ.
- Газрын менежментийн техник, технологийн шинэчлэл хийхэд олон улсын байгууллага, гадаад улсын тусламж дэмжлэг, хөрөнгө оруулалтын механизм болон аж ахуйн нэгж, иргэдийн оролцоонд тулгуурлана.

5. Төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх үндсэн үе шат, гарах гол үр дүнгийн товч агуулга

5.1. Төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх үндсэн үе шат

Газрын менежментийн төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх хугацааг төсөөлөхдөө дэвшүүлэн тавьж буй зорилтуудын хоорондын цаг хугацааны уялдаа, хэрэгжүүлэх үйл ажиллагаа, арга замын цар хүрээ, ажлын түвэгшил зэргийг харгалзсан бөгөөд хоорондын цаг хугацааны уялдааг голлон анхаарсан.

5.2. Гарах гол үр дүнгийн товч агуулга

Газрын менежментийн төлөвлөгөө буй болсноор газрын талаар төрөөс тогтвортой баримтлах бодлого буй болно.

Үндсэн зорилт 1-г бүрэн хэрэгжүүлснээр:

а. Газрын санг төрөөс удирдах удирдлага чиг үүргийн хувьд иж бүрэн болж, онол, аргачлал, арга хэрэгслийн хувьд менежментийн шинжлэх ухааны түвшинд хүрнэ.

б. Газрын кадастрын зураглалаар дэмжигдсэн газрын эрхийн бүртгэл (газрын эрхийн кадастр) буй болж, үл хөдлөх өмчийн харилцаа хөгжих эрхзүй-мэдээллийн таатай орчин бүрдэнэ.

в. Байгаль орчин, нийгэм-эдийн засгийн тогтвортой хөгжлийн хэрэгцээ шаардлагад нийцсэн газрын менежментийн арга ухааныг эзэмшсэн мэргэшсэн хүний нөөцтэй болно.

г. Хөгжингүй техник технологид суурилсан олон зориулалттай газрын кадастрыг бүтээнэ. Ийм кадастр эрхлэх мэдлэг ур чадвар бүхий хүний нөөцтэй болсон байна.

д. Байгалийн нөөц баялгийг эзэмших, ашиглах, хамгаалах үйлс экологижиж, хүмүүнлэг болоход томоохон алхмууд хийгдэнэ.

Үндсэн зорилт 2-г бүрэн хэрэгжүүлснээр:

а. Аймгийн газрын нөөцийг хадгалан хамгаалах, зүй зохистой ашиглах, нөхөн сэргээх, нөөцийг тэтгэн дэмжих зорилгод газрын менежмент бүрэн чиглэгдэнэ.

б. Газар нь өмчлөлийн зүйл, бизнесийн объект, байгалийн нөөц баялгийн үүргийг нэгэн зэрэг биелүүлж эдийн засгийн эргэлтэнд олон арга замаар өргөн хүрээтэй оролцуулах боломж бүрдэнэ.

в. Улсын тусгаар тогтнолд хохирол учруулахгүйгээр ашиглалтгүй байгаа, хангалттай ашиглахад эдийн засгийн чадавхи хүрэхгүй байгаа газар, газар нутгийг дэлхийн хамтын нийгэмлэг, гадаад улс, гадаад орны иргэд, аж ахуйн нэгжтэй хамтран аж ахуйн эргэлтэд оруулж, үр шимийг нь улам өргөн хүрээтэй хүртэж эхлэнэ.

г. Газар ашиглалтад бүсчлэл, зөвшөөрөл, хязгаарлалт, болзолтой ашиглалт зэрэг менежментийн зарчмыг нэвтрүүлснээр газар ашиглалтаар дамжуулан байгаль орчны тэнцвэрийг хангах болон хүний эрүүл аюулгүй, хүрэлцэхүйц нөөц, нөхцөлтэй газар зүйн орчинд амьдрах боломжийг хангахад ахиц гарна.

д. Газар тариалан, мал аж ахуйн үйлдвэрлэлийг байгаль орчны тэнцвэрт байдалд халгүй арга барилаар эрхлэх, байгаль-нутаг дэвсгэрийн биочадавхи, даацад тохируулан нормчлогдсон ачааллын зарчмаар бэлчээр нутгийг ашиглах горимд орж эхлэнэ.

е. Газар ашиглалтын нутаг дэвсгэрийн бүтцэд зарчмын өөрчлөлт орж, эдийн засгийн мезо, микро бүсүүд болон хөгжлийн голомтууд ялгаран гарна.

Үндсэн зорилт 3-г хэрэгжүүлснээр:

Нийтийн зориулалттай газрын мэдээллийн сантай болж аж ахуйн нэгж иргэдэд үйлчлэх бөгөөд буй болгосон мэдээлэл нь байгалийн нөөцийн ашиглалт, байгаль орчны хамгааллын менежментийн хүчирхэг хэрэглүүр болон ашиглагдана. Газрын мэдээллийн сантай болсноор газрын зах зээлд хяналт шинжилгээ хийх, газрын харилцаанд оролцогчдын эрх ашгийг хамгаалах, газрын татвар, төлбөр ногдуулах, хураах үйл ажиллагааг мэдээллээр дэмжих зэрэг олон талын ач холбогдолтой. Газрын мэдээллийн сангийн мэдээлэл нь өөрөө эргээд баялаг бүтээх баялаг болох болно.

Үндсэн зорилт 4-г хэрэгжүүлснээр:

Газрын менежментийг дэмжих системийг бүрэлдүүлж тасралтгүй ажиллуулснаар газрын сангийн төрийн удирдлагыг тогтвортой, үр ашигтай,

нийгмийн тухайн үеийн социаль болон эдийн засаг, байгаль орчны менежментийн эрэлт хэрэгцээнд нийцүүлэн явуулах боломж гарна.

6. Төлөвлөгөөний хэрэгжилтийн хяналт-шинжилгээ, үнэлгээний товч агуулга

Төлөвлөгөөг амжилттай хэрэгжүүлэх амин чухал хүчин зүйл нь төлөвлөгөөнд тусгагдсан зорилго, зорилт, үйл ажиллагааны биелэлт болон үр дүн, түүний үр нөлөөнд хяналт-шинжилгээ, үнэлгээ хийж байх явдал юм.

Төлөвлөгөөний хэрэгжилтийн хяналт-шинжилгээ, үнэлгээг дараах асуудалд голлон чиглүүлнэ.

Үйл ажиллагааны үр дүн, үр нөлөөнд мониторинг тавина.

Газрын төлөв байдал, чанар, хэмжээ, газрын сангийн бүтцэд мониторинг тавина.

Газрын хууль тогтоомжийн хэрэгжилтэнд ерөнхий болон мэргэжлийн хяналт, олон нийтийн хяналтыг хослуулан тавина.

Газрын кадастр, бүртгэл үйл ажиллагаа, үр дүнд бенчмаркинг хийнэ.

Газрын мэдээллийн системийн техник технологи, үйл ажиллагааны түвшинд бенчмаркинг хийнэ.

Газрын менежментийн аймаг, орон нутгийн газрын даамал, нэгжүүдийн үйл ажиллагаанд SWOT үнэлгээ хийнэ.

Төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх гадаад дотоод орчны хүчин зүйлсийн өөрчлөлт, нөлөөлөлд үнэлгээ өгнө.

Төлөвлөгөөний хэрэгжилтийн хяналт-шинжилгээ, үнэлгээний дүнг харгалзан шаардлагатай бол төлөвлөгөөний зорилго, зорилт, үйл ажиллагаанд тодотгол хийж болохоос гадна менежментийн шийдвэр, хэрэглэж буй арга хэрэгсэл зэрэгт өөрчлөлт оруулах, засвар, засал хийх ажиллагаанд уян хатан хандаж байх нь амжилтын үндэс болно.

7. Төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх арга хэмжээний төлөвлөгөөний тухай

Төлөвлөгөөг байгалийн нөөцийн ашиглалт, байгаль орчны хамгааллын бусад хэсгүүдийн хөтөлбөртэй уялдуулж, тэдгээрийг нэгтгэн санал болгох түвшинд хүргэсний дараа төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх арга хэмжээний төлөвлөгөөг жич боловсруулна.

Төлөвлөгөөний зорилго, зорилтууд, түүний үйл ажиллагаа бүрийг хэрэгжүүлэх болно.

Энэ төлөвлөгөөнд үндэслэн тухайн үе шатанд хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааны арга хэмжээний төлөвлөгөөг нарийвчлан боловсруулж хэрэгжүүлэх зарчмаар явах нь зүйтэй гэж үзэж байна.

Газрын менежментийн төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх арга хэмжээний еронхий төлөвлөгөө

№	Хэрэгжүүлэх арга хэмжээний нэр	Хугацаа	Зардлын эх үүсвэр	Хариуцах байгууллага
1	Үнэ төлбөргүй газар хувьчлах ажиллагааг хэрэгжүүлнэ.	2006-2007 онд	Улсын төсөв	Засгийн газар Ховд аймгийн ЗДТГ, Газрын алба
2	Төлбөртэйгөөр газар хувьчлах ажиллагааг үргэлжлүүлнэ.	2004-2023 онд	Улсын төсөв	Засгийн газар Ховд аймгийн ЗДТГ, Газрын алба
3	Газрын татвар, төлбөр, нөхөн олговрын зорилгоор газарт эдийн засгийн үнэлгээ өгнө.	2006-2010 онд	Улсын төсөв	Газрын менежментийн мэргэжлийн байгууллага, Аймгийн газрын алба, орон нутгийн даамлууд
4	Газрын кадастрын зураглалын ажлыг дуусган, бүх газрыг газрын эрхийн бүртгэлд заавал хамруулах арга хэмжээ авна.	2006-2010 онд	АХБ-ны зээлийн хөрөнгөөр	Газрын харилцаа, геодези, зураг зүйн агентлаг, Ховд аймгийн газрын алба
5	Аймгийн газрын мэдээллийн нэгдсэн сан зохион байгуулна.	2006-2010 онд	Олон улсын зээл, тусламж, улсын төсөв, хувийн секторын хөрөнгөөр	Засгийн газар, аймгийн ЗДТГ, Газрын алба
6	ТХГН-н үндэсний сүлжээг байгуулах ажлыг хэрэгжүүлж дуусгана.	2016-2023 онд	Улсын төсөв, олон улсын тусламж	БОЯ, БХБЯ, Ховд аймгийн ЗДТГ, Газрын алба
7	Газар нутгийн үндэсний өвийн сангийн реестр буй болгож хадгалан хамгаалах арга хэмжээг зохион байгуулна.	2006-2010 онд	Улсын төсөв, олон улсын төрөлжсөн байгууллагын тусламжийн хөрөнгө	БХБЯ, Газрын харилцаа, геодези, зураг зүйн агентлаг, Ховд аймгийн ЗДТГ
8	Хөгжлийн дотоодын онцгой бүс байж чадах газруудыг илрүүлж үнэлэх, хөгжлийн төсөл хөтөлбөрийг боловсруулах ажлыг зохион байгуулна.	2012-2015 онд	Улсын төсөв болон орон нутгийн төсөв	Санхүү, эдийн засгийн яам, БХБЯ, Ховд аймгийн ЗДТГ, Газрын алба
9	Чөлөөт эдийн засгийн бүс, онцгой түрээсээр гадаад улс, гадаадын аж ахуйн нэгжүүдэд ашиглуулах газруудыг сонгон авч, техник-эдийн засгийн үндэслэлийг гаргана.	2012-2015 онд	Улсын төсөв	Санхүү, эдийн засгийн яам, БХБЯ, Ховд аймгийн ЗДТГ, Газрын алба
10	Хот, тосгон сууринуудын суурьшлын бүс газрын хил заагийг тогтоож бусад зориулалтын ангиллын газраас зааглана.	2006-2010 онд	Орон нутгийн төсөв	Ховд аймгийн газрын алба
11	Төрөл бүрийн зориулалтаар газар олгох нормативыг боловсруулж мөрдөнө.	2006-2010 онд	Орон нутгийн төсөв	БХБЯ, Газрын харилцаа, геодези, зураг зүйн агентлаг, Ховд аймгийн газрын алба
12	5000-с дээш хүн амтай хот тосгоны зохион байгуулалт, барилгажилт,	2006-2010 онд	Улсын төсөв болон орон нутгийн төсөв	БХБЯ, Ховд аймгийн ЗДТГ, Газрын алба

	хүн амьдрах газар зүйн орчинд аудит, бенчмаркинг хийж холбогдох арга хэмжээг авч эхлэнэ.			
13	Аймаг, сумын төвүүдийн хот тосгоны орчны газрын байгаль орчны тэнцвэрийн чадавхид үнэлгээ өгч даацыг нормчлон ашиглах аргад шилжинэ.	2006-2010 онд	Улсын төсөв болон аймгийн төрийн сан	БХБЯ, Ховд аймгийн ЗДТГ Газар, Газрын алба
14	Байгаль-нутаг дэвсгэрийн бүс районы онцлогт тохируулсан бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөөг боловсруулж нэвтрүүлнэ.	2006-2010 онд	Олон улсын төсөл, Улсын төсөв болон орон нутгийн төсөв	БХБЯ, ХХААЯ, Ховд аймгийн ЗДТГ, Газрын алба
15	Цөл, цөлөрхөг хээр нутаг болон цөлжилтөд нэрвэгдсэн газруудад ургамлан нөмрөг буй болгох ажлыг тусгай хөтөлбөрийн үндсэн дээр өргөн хүрээтэй эхлүүлнэ.	2006-2010 онд	Улсын төсөв, олон улсын зээл, тусламж	БХБЯ, Ховд аймгийн ЗДТГ, Газрын алба
16	Газрын менежментийн төв орон нутгийн нэгжүүдийг газрын хайгуул судалгаа, хэмжилт боловсруулалтын хөгжингүй технологийн багаж төхөөрөмжөөр хангана.	2006-2010 онд	Улсын төсөв, олон улсын тусламж, зээлийн хөрөнгөөр	БХБЯ, Газрын харилцаа, геодези, зураг зүйн агентлаг, Ховд аймгийн ЗДТГ, Газрын алба

Энэхүү Газар Зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг хэрэгжүүлсэнээр:

2006-2010 онд

1-р үе шатанд бизнесийн үйл ажиллагаа идэвхжиж, эдийн засгийн өндөр өсөлтийг хангах тааламжтай нөхцөл бүрдэж, экспортын үйлдвэрлэл, үйлчилгээ өргөжиж, эдийн засгийн бүтцэд аж үйлдвэрийн эзлэх байр суурь сайжирч, эрдэс баялагийн үйлдвэрлэл, технологийн парк, худалдаа, эдийн засгийн чөлөөт бүсүүд байгуулагдаж дотоодийн нийт бүтээгдэхүүний жилийн дундаж өсөлт 20% хүрч газар хувьчлал эрчимжиж, газар эдийн засгийн эргэлтэнд орж эхлэнэ.

Ховд аймгийн Дөргөний Усан цахилгаан станц, Мянгадын ховор металлын, эрдэс баялагуудыг түшиглэсэн үйлдвэрүүд ашиглалтанд орно. ХАА үйлдвэрлэлийн хөгжил идэвхжиж эхлэнэ. Мянганы замын хэвтээ, босоо тэнхлэгүүдийн ихэнх байгуулагдаж түүний нөлөөгөөр хүн амын ядуурал багасаж, газрын биржүүд ажиллаж эхлэнэ. Ашигт малтмалын судлагдсан нөөц бусад бүсүүдтэй харьцуулахад бага байгааг анхаарч энэ талын судалгааг түлхүү хөгжүүлж, газар нутгаа сайн таньж мэдэх нь чухал байгаа.

2011-2015 он

2-р үе шатанд эдийн засгийн бүтэцийг сайжруулж, дэвшилтэд техник технологи, менежмент бүхий үйлдвэрлэл, үйлчилгээ өсөн, мэдлэгт суурилагдсан эдийн засгийн үндсэн суурь тавигдана. Газрын эдийн засгийн үр ашиг сайжирч газар хүмүүсийн амьдарлын эх үүсвэр болж, түүнтэй харилцах харилцаа сайжирч ядуурал буурна.

Иргэд төрж өссөн нутагтаа ая тухтай амьдрах эрүүл орчин бүрдэнэ.

Байгаль-экологийн тэнцвэрт харьцаа сайжирч биологийн төрөл зүйлийн тогтворжилт улам эрчимтэй явагдана.

2016-2023 он

3-р үе шатанд газрын эдийн засгийн бүтэц улам сайжирч хүн байгальтай харьцах харьцаанд эргэлт гарч, газар иргэдийн амьдралын баталгааны эх үүсвэр болж, газрын эдийн засгийн үнэлгээ улам сайжирч ядуурал арилна.

Газрын эдийн засгийн хүч чадлыг мэдэрч, иргэд байгальтай зүй зохистой харьцаж, экологийн ба биологийн төрөл зүйлийн зөв зохилдлогоо хослон хөгжинө.

ДҮГНЭЛТ

1. Ховд аймгийг 3 бүсээр хөгжүүлэхээр бүсчилсэн хөгжлийг үзэл баримтлал, улсын ГЗБ-ын ерөнхий төлөвлөгөө болон бусад бичиг баримтад тусгагдсан учир энэхүү үзэл баримтлалыг баримтлан аймгийн ГЗБ-ийн ерөнхий төлөвлөгөөг боловсруулав.
2. Аймгийн бэлчээрийн газрыг жижиг дунд болон уул уурхайн үйлдвэрлэл, зам шугам сүлжээ, хот тосгон суурин газруудыг шинээр байгуулах, өргөтгөх, газар ашиглалтыг үр өгөөжтэй болгон эдийн засгийн эргэлтэд оруулах зэрэг арга хэмжээнүүдээс шалтгаалан бэлчээрийн газар тооны хувьд багассан боловч, бэлчээр ашиглалтыг сайжруулах, ургацыг нэмэгдүүлэх, ашиглалтыг малын төрөлд тохируулах замаар одоогийн байгаа малыг 250-300 мян хонин толгойгоор өсгөх боломжтой.
3. Хүн амын аж, амьдралыг дээшлүүлэх, тэдгээрийн амьдрах ая тух, хэрэгцээт ахуй хангамжийг хангах зорилгоор хот, тосгон, бусад суурингийн газруудыг өргөтгөх, шинээр барих зэрэгт газар олголтыг эрчимтэй явуулахаар төлөвлөв.
4. Зам, шугам сүлжээний газрыг “Мянганы зам” болон бусад стратеги төлөвлөлтүүдтэй уялдуулан 2006-2023 онд 8 дахин өсгөхөөр төлөвлөв. Гэхдээ зам, шугам сүлжээний газар олголтыг аль болох хязгаарлагдмал байдлаар олгохоор төлөвлөхийн зэрэгцээ, газар шорооны ажлаас болж үүсэх карьер, нүх зэргийг нөхөн сэргээхээр тусгав.
5. Ойн сан бүхий газраас заган ойг одоогийн хэмжээнд байлгаж, цаашид нөхөн үржүүлэх арга хэмжээг төлөвлөсний гадна, хар модон ойн талбайг өргөтгөхөөр төлөвлөв. Мөн “Ногоон хэрэм” төслийг хэрэгжүүлэх улмаар гэрийн модны үйлдвэрлэлийг эрчимжүүлэхийн тулд бургасны палантази байгуулахаар төлөвлөлөө. Хот, тосгон, бусад суурингийн газрын хөрсний элэгдэл, эвдрэлийг хамгаалах, тэнд амьдрагчдын эрүүл мэнд, бие бялдрыг хөгжүүлэх зорилгоор ногоон байгууламжтай байхаар төлөвлөсөн.
6. Усан сан бүхий газарт шинээр байгуулагдаж байгаа Усан цахилгаан станцын усан сангийн газруудыг тусгасны гадна, уст цэгийн ариун цэврийн хамгаалалтын бүсийн хамт тодорхойлон аймгийн газрын нэгдмэл сангийн ангилалд тусгав.
7. Тус аймгийн нийт нутгийн 26.5 %, улсын тусгай хамгаалалтанд хамрагдсан бөгөөд энэхүү төлөвлөлтөөр улсын тусгай хамгаалалтанд нийт нутгийн

тодорхой хувь, орон нутгийн тусгай хамгаалалтанд нийт нутгийн 4.0 % хамрагдаж байна.

8. Аймгийн газрын нэгдмэл сангийн ангилалыг 2006-2010, 2011-2015, 2016-2023 гэсэн үе шатаар боловсруулж гаргав.

Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг ARCVEIW 3.3, ARC GIS 8.0, MAPINFO 7.8, AUTOCUT 2006 ERDASS программ хангамжаар боловсруулж тус бүр 2 % үйлдэв.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

Хууль, тогтоомж

1. Монгол улсын газрын тухай хууль
2. Байгаль орчны хуулид
3. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хууль
4. Монгол улсын Газрын тухай хуульд заасан тусгай хэрэгцээний газруудын ашиглалт хамгаалалттай холбоотой хууль тогтоомжууд
5. Ойн тухай хууль
6. Газрын хэвлийн ашиглалт хамгаалалт, нөхөн сэргээлттэй холбогдсон хууль тогтоомжийн эмхэтгэл Байгаль орчныг хамгаалах алба, Ашигт малтмалын хэрэг эрхлэх газар 2001 он

Хөтөлбөрүүд

7. Бүсүүдийн хөгжлийн дунд хугацааны стратеги
8. Газрын шинэтгэлийн асуудлууд /2001 он, УБ/
9. Геологи-Уул уурхайн салбарын талаар ойрын жилүүдэд баримтлах чиглэл
10. Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр
11. Засгийн газарт танилцуулахаар бэлтгэж байгаа Монгол улсын төмөр замын мастер план
12. Монгол улсын бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлал УИХ-ын 2001 оны 57-р тогтоол
13. Монгол орны ойн бодлого ба ойн тухай үндэсний хөтөлбөр БОЯ, НҮБ-ийн ХХАА байгууллага, УБ 2002 он
14. Монгол улсын тогтвортой хөгжлийн хөтөлбөр
15. Монгол улсад амралт сувилал, аялал жуулчлал хөгжүүлэх ерөнхий төсөл
16. Монголын биологийн төрөл зүйлийг хамгаалах үйл ажиллагааны үндэсний хөтөлбөр
17. Монголын хөгжлийн стратеги /1999 он/
18. Монгол улсын эдийн засгийн хөгжлийн үндэсний чадавхи, гадаад орчин /1996 он, УБ/
19. Монгол улсын нийгэм-эдийн засгийн тэнхлэгээр хөгжүүлэх үзэл баримтлал /200 он, УБ/
20. Монгол улсын засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр, 2000 он
21. Монгол улсын үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал, 1994 он

22. Монгол улсад эдийн засгийн чөлөөт бүс байгуулах үзэл баримтлал, 1995 он
23. Монгол улсын бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлал, 2001 он
24. Монгол улсын эрчим хүчний нэгдсэн систем хөтөлбөр, 2002 он
25. Монгол улсын харилцаа холбооны нэгдсэн сүлжээний хөгжлийн мастер төлөвлөгөө
26. Монгол улсын 2000 оны хүн ам, орон сууцны тооллого, үр дүн
27. Монгол улсын бүсчилсэн хөгжил, хот байгуулалтын асуудал, товхимол, 29-38 хуудас
28. Мянганы зам болон дэд бүтцийн босоо тэнхлэгийн чиглэл батлах тухай, УИХ-ын тогтоол, 2001 он
29. □Ногоо хэрэм□ үндэсний хөтөлбөр, УБ, 2005 он.
30. □Ойн тухай үндэсний хөтөлбөр□, БОЯ, Ойн үндэсний хороо, УБ 2002 он
31. □Ой зохион байгуулалтын төсөл□ /төсөл, ойн тархалтын зураг/
32. □Ойн хайгуул, төслийн архив□, 1958-2001 он.
33. УИХ-д 1996 онд өргөн барьсан Монгол Улсын Хүн амын нутагшилт хөгжлийн ерөнхий төсөл
34. УИХ-ын 2001 оны 09 дүгээр тогтоолоор батлагдсан улсын дэд бүтцийн хөндлөн гол тэнхлэг буюу □Мянганы зам□ болон бүсийн хөгжлийн дэд бүтцийн таван босоо тэнхлэг
35. УИХ-ын 2003 оны 01 дүгээр тогтоолоор батлагдсан бүсийн тулгуур төв хотууд
36. Тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлал
37. Төрөөс экологийн талаар баримтлах бодлого
38. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн сүлжээ УБ, 2002 он
39. Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн сүлжээ, өргөжүүлэх асуудал УБ 2002 он
40. Хүний аюулгүй байдлыг хангах сайн засаглал хөтөлбөр
41. Хүн амын нутагшилт, хөгжлийн ерөнхий төслөөр тогтоогдсон бүийн хөгжлийг тэтгэх дэд бүтэц, нийгэм, эдийн засаг, аж ахуйн уялдаа холбоо, бизнесийн орон зайд үйлчлэх зохистой хүрээ, 2001 он
42. Эдийн засгийн бүсчилсэн хөгжлийн тулгамдсан асуудлууд /1999 он/

Бүтээл

43. Аймгуудын уур амьсгалын лавлахууд. Ус цаг уурын хэвлэл. 1981-1986.

44. Ашигт малтмалын хайгуул, орд газрын талбайн байршлын 1:1000000-ны масштаб бүхий зураг (2003.01.01)
45. Ашигт малтмалын орд газруудын байрлал, макро эдийн засгийн бүс харуулсан 1:2500000-ны масштабтай мастер тик
46. □Ашигт малтмалын ашиглалтын талбайн байршил□ (Геологи уул уурхай кадастрын алба, 2003 он)
47. □Аялал жуулчлалын бүс нутаг төлөвлөлт□, Г. Болормаа, УБ, 2002 он
48. □Аялал жуулчлалын маркетинг□ Жамсансүрэн. Н, УБ, 2002 он
49. □Байгаль орчны төлөв байдлын тайлан□ 2001-2003 он, БОЯ, УБ
50. □Байгаль орчны яамны албан мэдээлэл□, Байгаль орчин 1996/3, 1996/4
51. □Баруун бүсийн үржлийн шилмэл мал□ УБ, 2003 он.
52. □БНМАУ-ын бэлчээр, хадлан дахь тэжээлийн ургамал таних бичиг□ Н.Өлзийхутаг, УБ, 1985 он.
53. □БНМАУ-ын бэлчээр, хадланд эдийн засгийн үнэлэлт өгөх асуудал□ Б.Мягмаржав, УБ, 1967 он.
54. □БНМАУ-ын ургамлан нөмрөгийн үндсэн шинжүүд А. А. Юнатов, УБ, 1976 он.
55. □БНМАУ-ын рашаан□ О. Намнандорж, 1970 он
56. □БНМАУ-ын хөрсний зураг□ , М:1:2500000, Д. Доржготов, Д. Батбаяр, Г.Ундрал, УБ, 1974 он
57. □БНМАУ-ын Хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн төрөлжилт□ Л. Нямбат, УБ, 1998 он.
58. □Бүсчилсэн хөгжлийн гарын авлага□ Бүсчилсэн хөгжлийн үндэсний хороо, УБ, 2005 он.
59. □Бэлчээр ашиглалтын уялдаа, тэжээлийн ургамлууд□, Ц. Даваажамц, Ч. Санчир, УБ, 1979 он
60. □Бэлчээрийн мал аж ахуйн газар зүй□, Д. Базаргүр, УБ, 2005 он.
61. □Бэлчээр хадланг сайжруулах арга□, С. Жигжидсүрэн, М. Бадам, УБ, 1980 он
62. □Газрын кадастр□ Ц. Цэрэнбалжир, Б. Наранчимэг, УБ, 2004 он.
63. □Ховд аймгийн атлас□, Улсын геодези зураг зүйн газар, УБ, 1989 он.
64. □Газар ашиглалтын эдийн засгийн үр ашгийг дээшлүүлэх арга зам□, Г.Пүрэвцэрэн, УБ, 1989 он
65. □Газрын нэгдмэл сан, ашиглалтыг дээшлүүлэх арга зам□, Г.Пүрэвцэрэн, А.Бааст, УБ, 1986 он.

66. □Газрын менежментийн онолын үндэс□, Г. Пүрэвцэрэн, Ж. Наранцацралт
2000 он
67. □Газрын сангийн ашиглалт, хамгаалалтын менежмент□, Г. Пүрэвцэрэн, 2000
он.
68. □Говийн Их дархан цаазат газрын байгалийн нөхцөл, биологийн нөөц
баялаг□, БОЯ, УБ, 1995 он.
69. УБ, 2000 он.
70. □Ховд аймгийн 2004, 2005 оны газрын нэгдсэн сангийн тайлан□
71. □Гол мөрний сав газрын нэгдсэн менежмент□ Үндэсний семинарын эмхэтгэл,
УБ, 2003 он.
72. □Их нууруудын хотгорын элсний ургамлын аймаг, ургамалжилт□, Х.Буян-
Орших /БНМАУ-ын ургамлын аймаг, ургамжилтын судалгаа, дэд боть/,
ШУАХ, УБ, 1981 он.
73. □Малын тэжээллэгийн норм□, Х. Гэндарам, УБ, 2001
74. □Макро эдийн засгийн бүсүүдийн голлох ашигт малтмалын зургийн орд
илэрцүүдийн каталог□ (АМХЭГ, Геологийн мэдээллийн төв, 2002 он)
75. □Монгол орноор жуулчлах зуун зам□ Ш. Шагдар, УБ, 2001 он
76. □Монголын байгалийн газар зүй□ Ш. Шагдар, УБ, 1999 он
77. Монгол орны 21 аймгийн хур тунадасны мэдээ 1995-2000 УЦУЭШХ
78. □Монгол орны уур амьсгал□, Н. Бадарч, УБ, 1971 он.
79. □Монгол орны уур амьсгал□, Б. Жамбаажамц, УБ, 1989 он.
80. Монгол орны газрын нэгдсэн сангийн тайлан 1990, 1999-2001, ГБХ, ГХЭГ
81. □Монгол орны зонхилох ургамлын лавлах□ УБ, 2000 он.
82. □Монгол орны инженер газар зүйн үндсэн асуудал□, С. Жигж, УБ, 1979.
83. □Монгол орны газар зүйн гайхам сонин□ О. Намнандорж, 1967 он
84. Монгол орны гадаргын ус
85. □Монгол орны геоэкологийн асуудал□ 2003-2005 он, УБ
86. □Монгол орны ландшафт-экологийн зарим асуудлууд□, Д. Даш, УБ, 2000 он.
87. □Монгол орны нуурын каталоги /цэс/□ Ж Цэрэнсодном, УБ, 2000
88. □Монгол орны ургамлын аймгийн тойм□, Н. Өлзийхутаг, УБ, 1989 он.
89. □Монгол орны физик газар зүй□ УБ, 1969 он.
90. □Монгол орны хөдөө аж ахуйг хөгжүүлэх байгалийн нөхцөл□, Н.Жагварал,
Р.Индра, УБ, 1974 он.
91. □Монгол орны хөрс, газар зүйн мужлалт□, Д. Доржготов, УБ, 1976 он.

92. Монгол Улсад Үндэсний Аялал Жуулчлал Хөгжүүлэх Мастер Төлөвлөгөө
93. □Монгол улсын газар зүйн атлас□, УБ, 2004 он.
94. □Монгол улсын Өрнөд бүс□ Л. Цэдэмдамба, О. Батхишиг, Х. Маам, УБ, 1999 он.
95. Монгол нутаг дахь түүх соёлын дурсгал УБ 1999 он.
96. □Монгол улсын статистикийн эмхэтгэл□, 2001-2005 он.
97. □Монголын Алтай-Соёны байгалийн өв Археологийн дурсгалууд□, Х,Лхагвасүрэн, Т. Бямбадорж, Н. Батсүх, УБ, 2001 он
98. □Монголын бэлчээрийн мал аж ахуйн ирээдүй□, Олон нийтийн санал бодлыг танадах судалгаа, нээлттэй нийгэм УБ, 2003 он.
99. □Монголын улаан ном□ УБ, 1997 он.
100. □Нийгэм эдийн засгийн шинэ нөхцөл дэх газрын менежментийн үндсэн асуудлууд□ Ж. Наранцацралт, дэд эрдэмтний зэрэг горилсон бүтээл, УБ, 1998 он.
101. □Тариалангийн газрын экологи-эдийн засгийн үнэлгээний бүсчлэл□ Ц.Цэрэнбалжир, Б.Наранчимэг, УБ, 2004 он.
102. □Таримал бэлчээр бий болгох асуудал□, БТЭШХ-ийн бүтээл, №3, 1973, С. Жигжидсүрэн, Ц. Цэдэндамба
103. □Төрөл бүрийн бэлчээрийн шимт чанар□, Р. Цэрэндулам, УБ, ШУАХ, 1968 он.
104. □Уул Уурхайн тогтвортой хөгжил□ улсын зөвлөгөөнөөс гарсан зөвлөмж, 2002.12.20
105. □Уул Уурхайн салбарыг тогтвортой хөгжүүлэх бодлогын асуудлын талаархи зөвлөмж□
106. □Үр тарианы үйлдвэрлэлийг цаг уурын нөхцөлтэй уялдуулан төлөвлөх арга□ Л.Нямбат, УБ, 1989 он.
107. Хот, аймаг сумдын хүн амын тоо, Үндэсний статистикийн газар /1990, 1993-2001 он/
108. □Хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн хэтийн зохистой хөгжил, байршил, төрөлжилтийг тодорхойдох математик загварын схем□, Л. Нямбат, УБ, 1989 он.
109. Хүн амын нутагшилт, хөгжлийн хэтийн төлөв, Д. Сайнэр, 2001 он